УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

4 (28) Рік VII

НЬЮ ЙОРК 1970 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla"
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 – Wien
Österreich

Франція:

Dr. A. Joukovsky
55, rue des Pyrénées
75 — Paris, France

Великобрітанія:

Mr. L. Chajkiwskyj
88 Heaton Park Drive
Bradford 9, York's
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
UNO Ukr. Histor. Assoc.
5213 Hutchison St.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Брітійська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
2991 West 42nd Ave.
Vancouver 13, B.C.
Canada

Торонто Онт.

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Едмонтон, Алберта

Mr. J. Izio
11440 – 101 Ave.
Edmonton 18, Alta
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Mr. Mykola Duplak
219 Jane Dr.
Syracuse, N. Y. 13219

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Австралія:

Mr. P. Green, M. I. D.
P. O. Box 1286
Canberra City, A. C. T. 2601
Australia

Головне представництво «Українського Історика:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44 240 U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

4 (28)

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

НЬЮ ЙОРК 1970 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
USA

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

CONTENTS

Ярослав Пастернак

ВАЖЛИВІ ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розв'язка проблеми походження кожного народу натрапляє іноді на великі труднощі, коли йдеться про праісторичні та ранньо-історичні часи. Потрібні для цього докази є повністю залежні від наявности кількісно вистачаючих і науково обґрунтованих археологічних матеріялів. Та часто трапляється, що в спертому на них доказовому ланцюгу бракує окремих пов'язуючих звен, не всі доби й культури на різних землях є вже однаково докладно обсліджені і тоді приходиться заступати існуючі пробіли об'єктивними й обережними теоріями та робочими гіпотезами, без яких в археології не обійтися.

З подібними труднощами зустрічаються теж дослідники етногенези, тобто формації українського народу. І тут є різні проблеми, які ждуть ще свого остаточного висвітлення, є питання, які викликають дискусію й застереження, бо немає ще цілком задовільного пов'язання між деякими етапами розвитку матеріяльної культури в праісторичних періодах. У цій статті я буду старатися дати по змозі правдоподібну розв'язку важливіших з цих проблем.

I.

Етногенеза українського народу тісно пов'язана з двома чинниками: з проблемою прабатьківщини й етногенези всіх слов'ян взагалі та з історією заселення українських земель від найдавніших праісторичних часів.

Піонерам-дослідникам першої з цих проблем йшло тільки про територіяльне визначення самої *правітчини* слов'ян. Вони спиралися виключно на словах київського начального літопису, що «по многѣх же временѣх сѣли суть словѣни по Дунаєви, гдѣ єсть нине угорска земля и болгарска. И от тѣх словѣн разидошася по землѣ и прозвашася имени своими».[1]

[1] Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи, Москва 1950, II.

Це твердження прийняли польські (В. Кадлубек,[2] Боґухвал,[3] Я. Длуґош,[4] Мацей з Мехова[5]) та чеські (Даліміл[6]) літописці, його розуміли дослівно, в добі романтизму, теж давні слов'янські історики й філологи, з них ось такі: югословянин Б. Копітар,[7] чех Й. Піч,[8] москаль Н. Арцибашев,[9] поляки А. Бельовскі[10] і Е. Боґуславскі,[11] німець А. Шлєцер,[12] з українців Д. Самоквасов[13].

В основу такого твердження лягла, мабуть, давня біблійна традиція, за якою всі европейські народи прийшли з азії, чи точніше з Мезопотамії через Балкан в Европу. Одначе, з розвитком наукових досліджень в ділянці славістики ця теорія була відкинена і сьогодні вона, не підперта наявними археологічними матеріялами, не має вже жадних прихильників між дослідниками слов'янської прабатьківщини. Оскільки нам відомо, сьогодні один тільки С. Толстов,[14] совєтський дослідник центрально-азійської археології, пробував безуспішно відновити тезу про подунайську правітчину слов'ян.

У XIX ст. слов'янська проблема була поставлена на більш реальну базу. Початок тому дав чеський філолог ігумен Й. Добровський ,який вже в 1810 р. бачив споріднення слов'янських мов з литовською і поставив гіпотезу, що первісні оселі слов'ян мусіли бути десь в сусідстві литовців.[15] Ця гіпотеза надала новий напрям дослідникам слов'янської правітчини, звільнила їх від літописної традиції і тоді, продовж цілого XIX і на початку XX ст., виринали, одна по одній, різні нові теорії, за якими прабатьківщина слов'ян була не в дунайській кітловині, а на північ від Карпат, між цими горами та Балтійським морем. Цією правітчиною було за М. Грушевським[16] середнє Подніпров'я, за Надежділом,[17] І. Філевичем[18] та А. Поґодіном[19] правобережна Україна,

---

2 W. Kadłubek, *Chronica Polonorum.*

3 Boguchwał (A. Bielowski), *Monumenta Poloniae historica.*

4 J. Dlugossii, *Historiae Polonicae libri XII,* Cracoviae 1873.

5 Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum I,* Cracoviae 1519.

6 Dalimolova kronika (J. Jireček, *Fontes rerum Bohemicarum,* III, Praha 1877).

7 В. Ягич, *Письма Добровскага и Копитара 1810 г.,* Петербург, 1885, 112, 119, 153.

8 J. Pič, *Památky archeologické,* XIV, 610; XV, 195; XVII, 365, 538, Praha.

9 Н. Арцибашевъ, *Повѣствованіе о Россіи,* Москва 1838, 1, 6.

10 A. Bielowski, Wstęp krytyczny do dziejów polskich, Lwów 1950, II, 432.

11 E. Bogusławski, *Historya słowian,* Kraków—Warszawa 1888, I.

12 A. Schlözer, *Allgemeine nordische Geschichte,* 1771, 222.

13 Д. Самоквасов, *О происхожденіи русских и польских славян,* Труды VIII археол. сьѣзда, Москва 1897, III.

14 С. П. Толстов, *Нарцы и Волхи,* Советская Етнография 2, 1948.

15 Як прим. ч. 7.

16 М. Грушевський, *Історія України-Руси,* I, Київ 1913, II.

17 Н. Надеждин, *Опыт истор. географ. русского міра,* Библіотека для чтенія, 1837, XXII, 69.

18 И. Филевич, *Исторія древней Руси,* I, Варшава 1896.

19 А. Погодин, *Из исторіи славянских передвиженій,* Петербург 1901.

за чеським дослідником слов'янської старовини Л. Нідерле[20] просторі землі від середнього бігу Висли на заході по Дніпро й Десну на сході та по Карпати на півдні, а за московським лінґвістом А. Шахматовим[21] над Двіною і верхнім Німаном.

Філологи, автори цих теорій, доходили до своїх висновків шляхом лінґвістичних досліджень над балто-слов'янською спільнотою, а історики спиралися передусім на клясичних джерелах (Геродот), Пліній, Птоломей, Табуля Пейтінґеріяна, Йордан і Прокопій). Напр. Л. Нідерле будував свою тезу на звідомленні Таціта (Ґерманія 46) про оселі венедів між фінами і певкінами, Плінія (IV, 97) про венедів за Вислою, Птоломея (Ґеоґр. III, 5, 5, 19) про венедів між Балтійським морем і венедськими горами (Карпатами), та на звідомленнях Йордана (Ґет. 5, 25) і Прокопія (Беллум ґотікум IV, 4) про «безчисленні племена антів».

Інший підхід до справи взяла група дослідників, що базувала свої висновки на поширенні в терені деяких дерев, головно бука, тиса і граба. Хід їхніх думок був такий: назва бук є в слов'янських мовах давнім запозиченням з ґерманської, тому в слов'янській прабатьківщині буків не було. З другої сторони деякі дерева, як граб і тис, мають прастарі слов'янські назви і тому мусіли рости вже в правітчизні, що була поза межами теренів бука, тобто на схід від них. З карти поширення бука і граба в терені заключав німецький лінґвіст М. Фасмер,[22] що правітчиною слов'ян було багнисте доріччя Прип'яті і середущий біг Дніпра.

А проте, на підставі подібної карти, з включенням терену тиса, що його поминув М. Фасмер, польський антрополог Я. Чекановскі[23] доводив, що первісні оселі праслов'ян були, навпаки, на заході, в доріччю середущого бігу Висли й Одри, з повним виключенням Полісся й Волині.

Головна помилка обох авторів була в тім, що сьогоднішні границі засягу окремих родів дерев ніяк не покриваються з їх поширенням у праісторичних часах, бо з археологічних досліджень відомо, що клімат тоді часто змінявся і це, очевидно, мало великий вплив на рослинний світ.

З тим самим палеоботанічним підходом до проблеми слов'янської правітчизни забрав голос теж польський археолог Й. Костшевскі. Спираючись на працю К. Бертольда[24] про німецькі ліки в праісторичних часах, який при допомозі пилкового аналізу виказав, що на початку бронзової доби, в першій половині II тисячоріччя до Хр., бука не було ще на схід від Лаби і він з'явився там аж під кінець бронзової доби, на початку I тисячоріччя до Хр. Й. Костшевскі каже, що з ботанічного

20 L. Niederle, *Slovanské Starožitnosti I*, Praha 1925, 30.

21 А. Шахматов, *К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях*, Петербург 1911, 707.

22 M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnzitze der Slaven*, Leipzig 1923.

23 J. Czekanowski, *Wstęp do historii słovian*, II wyd., Poznań 1957, 139—176.

24 K. Bertold, *Der deutsche Wald im Wechsel der Zeiten*, Berlin 1936.

становища нічого не стоїть на перешкоді шукати правітчизну слов'ян на теренах на схід від Лаби. Слов'яни — каже він — могли зазнайомитися там з назвою бука десь на початку залізної доби, в першій половині I тисячоріччя до Хр., коли це дерево стало поширюватися із Судетських гір на північний захід. Одначе й праця Й. Костшевського, задивленого в пропаґовану ним правітчизну всіх слов'ян на заході, ніяк не вирішує ще справи. Вона поминає ввесь широкий простір сьогоднішніх українських земель та не узтляднює III тисячоріччя до Хр., цілої неолітичної й енеолітичної доби з її вже буйно розвиненими корінними праслов'янськими культурами.

Ще інші дослідники шукали правітчизни слов'ян поза межами Европи, в Азії. Вже польські літописці XVI ст. Мацей з Мехова[25] і Йодокус Деціюс[26] виводили свов'ян первісно з Ассирії через Балкан у Подунав'я, пізніше історик В. Суровецкі[27] виводив праслов'ян з Вірменії, І. Флоринський із Сибіру,[28] Піктет,[29] С. Сестречевіч-Богуш[30] і К. Мошиньскі[31] з центральної Азії. Одинцем стоїть С. Шелухін,[32] за думкою якого, спертою на географічній назві Ґаліція в Еспанії, українці походять з піренейського півострова. Очевидно, всі ці теорії не мають ніяких археологічних доказових матеріялів чи історичних підстав.

Зазначити треба, що в кожній з названих досі теорій правітчизна слов'ян займала доволі малу територію, була спільною колискою предків всіх східних, західних і південних слов'ян і з неї вони поступово розходилися на свої пізніші історичні місця.

На зовсім нову базу поставили проблему слов'яської прабатьківщини слов'янські археологи після першої світової війни. Вони виводять свої твердження з власних, добутих розкопами матеріялів і хоча результати їхніх досліджень не завжди однаково певні й однаково об'єктивно насвітлені, головно у совєтських і польських археолоґів, то все ж таки ці матеріяли дають багато реальніші ніж давніше підстави до міркувань про найдавніші місця поселення слов'ян.

Водночас археологи підійшли теж до проблеми етногенези історичних слов'янських народів з нового становища, а саме з безіменних ще праісторичних племен. Виринуло нове питання, поставлене такими

---

25 Maciej z Miechowa, *De Sarmatia Asiana et Europaea,* Cracoviae 1517, I, 12.

26 Jodocus Lud. Decius, *De vetustatibus Polonorum,* II, 260.

27 W. Surowiecki, *Śledzenie początku narodów słowiańskich,* Warschawa 1824.

28 И. Флоринскій, *Первобытные славяне,* Томск 1894.

29 Pictet, *Les origines Indo-Europeens ou les Aryas primitifs, I,* Paris 1877.

30 S. Sestreczewicz-Bohusz, *Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves,* St. Petersbourg 1812.

31 K. Moszynski, *Badania nad pochodzeniem i pierwotna kultura słowian,* I, Warszawa, 1925.

32 С. Шелухін, *Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження Київської Русі.* Прага 1929.

передовими дослідниками слов'янської старовини як М. Грушевський в Україні, П. Шафарик і Л. Нідерле у Чехії та А. Брікнер і Й. Костшевскі в Польщі, як далеко в глибину тисячоліть сягає коріння культури сьогоднішних слов'ян. У відповідь на це археологи стали признавати різні праісторичні культури за прaслав'янські. Одначе тут, буває, ідеологічна чи національна та взагалі політична настанова автора і брак наукового об'єктивізму заважили при творенні погляду на питання правітчизни і формації даного слов'янського народу і з нього, іноді й досі, виникають діяметрально суперечні погляди на ті самі проблеми.

Клясичним того прикладом — тому й представимо його тут докладніше — є запеклий спір між польськими й німецькими археологами про етнічну приналежність племен з так зв. лужицькою культурою бронзової й ранньої залізної доби (1800—500 до Хр.), що дістала свою назву від прикметних тілопальних погребищ, досліджених вперше на терені лужицьких сербів та в двох останніх тисячоріччях до Хр. займала майже всі сьогоднішні польські й чеські землі, а також частину Саксонії й Бранденбургії аж по Берлін.

Німецькі археологи, неради бачити сьогоднішню східну Німеччину правітчизною слов'ян, приписували лужицьку культуру, по черзі, ґерманцям (Р. Вірхов,[33] Г. Єнч,[34] А. Фосс,[35] Бельц,[36] Л. Фаєрабанд,[37] Ґ. Коссінна 1895,[38] і востаннє К. Шухард[39]), кельтам (Ґ. Коссінна 1895,[40] Л. Поц[41]), карподакам (Ґ. Коссінна 1902,[42] Г. Шуман[43]), тракам (Ґ. Коссінна 1912,[44] А. Ґеце,[45] Г. Шмідт[46]), вкінці іллірам (Ґ. Коссінна 1928,[47] Ґ. Вільке[48]), і цього погляду придержується тепер більшість німець-

---

33 R. Virchov, (N. Niederle), *Západni slovane v archaeologii,* S. S. III, Praha 1919, 235.

34 H. Jentsch, *Die Thongefässe der niederlausitzen Gräberfelder, Niederlausitzer* Mitteilungen, II, 1.

35 A. Voss, *Keramische Stilarten der Provinz Brandenburg, Zeitschrift für Ethnologie,* 1903, 161.

36 R. Beltz, *Slaven;* M. Eberts, *Reallexikon der Vorgeschichte,* XII, 251.

37 L. Feyerabend (L. Niederle), *Rukověť slovanské archeologie,* Praha 1931, 12.

38 G. Kossinna, *Korrespondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie,* Berlin 1895, 111.

39 C. Schuchhardt, *Alteuropa,* Berlin 1944, 249.

40 G. Kossinna, як прим. ч. 38.

41 L. Zotz, *Von den Mammutjägern zu den Wikingern,* 1944, 64.

42 G. Kossinna, *Indogermanische Frage archaeologisch beantwortet,* Zeitschrift für Ethnologie, Berlin 1902, 211.

43 H. Schumann, *Urnenfriedhöfe in Pommern,* Baltische Studien XXXIX.

44 Як прим. ч. 42.

45 E. Götze, *Prähistorische Zeitschrift* IV, Berlin 1912, 115.

46 H. Schmidt (L. Niederle), *Rukověť slovanské archeologie,* 1931, 12.

47 G. Kossinna, *Mannus,* IV, 179, 183, 287.

48 G. Wilke, *Die Herkunft der Kelten, Germanen und Illyrier,* Mannus IX, 1908.

ких археологів (В. Ля Бавм,[49] О. Менґін,[50] Е. Петерсен,[51] Б. Ріхтгофен,[52] Ф. Альтгайм,[53] Л. Поц[54]). Найслабшим пунктом цієї теорії є факт, що в бронзовій добі культури лужицька та іллірійська розвивалися зовсім незалежно одна від одної і тільки в залізній добі ці племена увійшли в безпосередний контакт.

Польські археологи, Л. Козловскі,[55] Т. Суліміpскі,[56] К. Яжджевскі,[57] Т. Ваґа,[58] Й. Костшевскі[59] і А. Ґардавскі[60] вважають племена з лужицькою культурою беззастережно праслов'янами. Їх підтримують в цьому антропологи К. Стояновскі[61] і Р. Єндик.[62] Антрополог Я. Чекановскі[63] старається вирішити це питання компромісово. Він припускає можливість, що лужицька культура була спільною для всіх північних індоевропейців після того, як від них відділились праґерманські племена.

Чеські археологи приписували лужицьку культуру теж безпосередньо праслов'янам. Так робили вже Й. Добровскі[64] і М. Каліна,[65] пізніше Й. Піч,[66] К. Бухтеля,[67] Л. Червінка[68] і з деяким застереженням Л. Нідерле,[69] сьогодні Я. Філіп[70] і Я. Бем.[71]

---

49 W. La Baum, *Germanen und Altslaven in Deutschland,* Altpreussische Forschungen, II, 1925, 5.

50 O. Menghin, *Wiener Prähistorische Zeitschrift,* XVI, Wien 1929, 124, 126.

51 E. Petersen, *Die früheste Vergangenheit der Slaven,* Korrespondenzblatt des Gesammtvereins, 81, 1933.

52 B. von Richthofen, *Die Urheimat der Slaven in der Vorgeschichstforschung* (II Międzynarodowy zjazd slawistów, Warszawa 1934).

53 F. Altheim, *Germanien XIV,* 1942, 197.

54 L. Zotz, *Von den Mammutjägern zu den Wikingern,* 1944, 51.

55 L. Kozłowski, *Kultura łużycka a problem pochodzenia słowian,* Lwów 1926; Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej, Lwów 1939, 56.

56 T. Sulimirski, *Najstarsze dzieje narodu polskiego,* Hanower 1945, 22.

57 K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs,* Łodź 1949.

58 T. Waga, *Pomorze w czasach przedhistorycznych,* Toruń 1934, 34.

59 J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski,* Poznań 1949, 83.

60 A. Gardawski, *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce,* Warszawa 1959.

61 K. Stojanowski, *Typy kraniologiczne Polski,* Kosmos XLIX, Lwów 1925, 660—766.

62 R. Jendyk, *Europas Geschichte als Rassenschicksal* (Fahrenkrog).

63 J. Czekanowski, *Sprawozdania Polskiej Akademji Umiejętności XL,* Kraków 1935, 67.

64 J. Dobrovský, *Über die Begräbnisart der Slaven,* 1786.

65 M. Kalina, *Böhmische Opferplätze,* 1836, 237.

66 J. Pič, *Starožitnosti země české,* Praha 1905, I, 55; II, 215.

67 K. Buchtela, *Lausitzer und schlesische Brandgräber in Böhmen, Mitteilungen der Zentralkommission,* Wien 1906; Rukověť české archeologie, Praha 1910.

68 J. Červinka, *Popelnicová pole,* Pravěk VI, Brno 1910.

69 L. Niederle, *Původ a počátky Slovanů západních,* Slovanské Starožitnosti III, Praha 1919, 244.

70 J. Filip, *Počátky slovanského osídlení v Československu,* Praha 1946.

71 J. Böhm, *Přehled československých dějin,* I, Praha 1958.

З інших дослідників румунський археолог В. Парван[72] приписує лужицьку культуру ілліро-трацьким племенам, англійський археолог В. Ґ. Чайльд[73] вважав племена з цією культурою за траків, сербський археолог В. Мілойчіч[74] приписує її іллірійським венетам і праслов'янським вендам, ленінградський археолог М. Артамонов[75] видить в племенах з лужицькою культурою люґіїв, що їх згадують античні історики Таціт і Страбон, не означує їхньої етнічної приналежности литовка М. Ґімбутас.[76] Серед українських дослідників М. Міллер[77] схиляється до думки, що племена з лужицькою культурою не були ще ні праслов'янські ні праґерманські, а находилися в цій стадії розвитку індоевропейської раси, коли цього розділу ще не було.

На мою думку, племена з лужицькою культурою, які в двох останніх тисячоріччях до Хр. займали майже всі сучасні польські та чеські землі, були переважно нащадками індоевропейських племен із шнуровою керамікою і їх треба, з великою правдоподібністю, вважати за безпосередніх, генетично споріднених предків західних слов'ян, матеріяльна культура яких вже тоді, може ще до часу розподілу, мала свій питомий вияв, відмінний від праґерманських культур північної та центральної Европи.[78]

II.

Етногенеза східніх слов'ян, українців і москалів, має теж свою багату літературу. Давніші дослідники, як сказано в попередньому розділі, не займалися окремо цією проблемою і вдоволялися твердженням, що Подніпров'я входило в склад правітчини всіх слов'ян. Дискусія над етногенезою східніх слов'ян розгорнулася тільки в останніх двох десятках років і перед в ній ведуть советські археологи, головними речниками яких є П. Третьяков і Б. Рибаков. Цій проблемі вони присвятили були в 1941 р. окремий том «Материалов и исследований по археологии СССР» (ч. 6) зі статтями П. Третьякова, Я. Станкевича, П. Сухова, Н. Черняґіна, Н. Вороніна, І. Ляпушкіна і М. Тиханової.

У 1948 р. появилася окрема праця П. Третьякова про східно-слов'янські племена, яка займається питанням етногенези українців, білорусинів і москалів.[79] Автор вповні відкидає індоевропейську теорію етно-

[72] V. Pârvan, *Getica, o proistorie a Daciei,* Bucureşti 1926, 193—194.

[73] V. G. Childe, *The Bronze Age,* London 1930, 245.

[74] V. Milojčić, *Zur Frage der „Lausitzer Wanderung"*, Germania XXX, Berlin 1952, 319, 323.

[75] М. Артамонов, *Спорные вопроси древнейшей истории славян и Руси.* КСИИМК, VI, М.-Л. 1940, 5.

[76] M. Gimbutas, *From the Neolithic to the Iron Age in the Region between the upper Vistula and middle Dnieper Rivers,* International Journal of Slavic linguistics and poetics, III, S. Grawenhage 1960, 6.

[77] Приватна інформація в листі з 10. 10. 1960.

[78] Я. Пастернак, *Археологія України,* Торонто 1961, 276.

[79] П. Н. Третьяков, *Восточно-славянские племена,* М.-Л. 1948.

генези слов'ян, за якою всі західні, східні та південні слов'яни творили первісно однородний етнічний масив, і дає свою власну, нову теорію.

Прослідивши історію культури всіх праісторичних племен Східної Европи, він виділив зпоміж них дві групи, що їх він вважає праслов'янськими: одну на півдні, тобто в Україні, більш монолітну і краще розвинену під соціяльно-економічним і культурним оглядом, і другу на півночі, тобто у Московщині, відносно більше відсталу. На іншому місці[80] він каже, що культура південної групи розвивалася під впливом старих середземноморських культур, а північна відзначувалася більшою примітивністю. Одночасно — продовжує автор — багато даних вказує на те, що північна культура мала глибоке місцеве коріння.

В добі великого переселення народів — каже П. Третьяков — границя між обома групами захитується і тоді поступово витворюється вже вповні наглядна, безпосередня історична спільнота східного слов'янства. Напередодні виникнення старої руської держави, анти — по думці автора — не були єдиними попередниками Київської Русі. Східні слов'яни вступили в політичну історію двома хвилями: південно-західною антською та могучою хвилею Руссів, які в VII—IX ст. являли вже величезну масу східного слов'янства.

Важливими конкретними історичними умовинами, в яких складалося «русское государство», П. Третьяков вважає переселення його північної групи східніх праслов'ян у VIII—IX ст. на південь, далі активний виступ цих племен під іменем Россів у Причорномор'ї, їх відношення до хозарів та вкінці їх об'єднання з потомками антських племен дніпровського Правобережжя. Це — за автором — мали б бути підсумки дослідів советських археологів, істориків та етнографів, а водночас його власна концепція у справі етногенези східніх слов'ян.

В останньому часі П. Третьяков додав до цієї концепції ще пояснення, як — на його думку — прийшло до створення згаданих вже вище двох праслов'янських етнічних груп на Сході та який був початок західніх слов'ян. Отож, каже він, на переломі III/II тисячоріччя до Хр. в Повислю й на Волині жило протослов'янське пастирське плем'я зі шнуровою керамікою. Упродовж II тисячоріччя до Хр. воно поширило свою територію, посунулося вверх по Дніпрі, на Десну, Одру і в Прибалтику. Протягом I тисячоріччя по Хр. відбувся процес консолідації через поширення культури, що розвинулася на півдні, в Подністров'ї, середнім Подніпров'ї та в Прикарпатті і тоді витворилися три праслов'янські центри: лужицький, дністрово-середньодніпровський та верхньодніпровский .[81]

---

80 П. Н. Третьяков, *Археологические памятники восточно-славянских племен в связи с проблемой етногенеза,* КСИИМК, II, М.-Л. 1939, 3—5.

81 П. Н. Третьяков, *О происхождении славян,* «Славяне», М. 1952, ч. 7, 26—32; Вопросы истории, XI, 1953, 69—82; *Восточно-славянские племена,* изд. 2, М. 1953.

Залишаємо українським історикам спростування історичної частини цієї тенденційної, недоладної теорії, передусім невірного твердження, що слов'янська колонізація на Сході Европи йшла з півночі на південь, а не навпаки, як правильно твердив А. Шахматов, а за ним Ключевський. Ми займемося тільки археологічною частиною теорії П. Третьякова.

За археологічними знаходами правдою є, що частина мисливсько-пастирських племен зі шнуровою керамікою пересунулась була на переломі III/II тисячоліття до Хр. зі Шлеська на західню Волинь, західнє Поділля та в горішнє Подністров'я, а далі — менша група — дісталась була на Київщину (Гатне, Стретіївка) і вздовж Дністра аж в околицю Одеси (Усатове), одначе там вона скоро розплинулася в компактній масі хліборобських трипільських племен і не мала на них ніякого тривкішого культурного впливу поза окремими знаходами шнурової кераміки на кількох трипільських селищах та погребищах.[82] «Шнуровики» увійшли, що правда, в склад пізніших лужицьких племен, але вважати їх теж прапредками східніх слов'ян не можна. Анахронізмом є теж назва «лужицький центр» для другої половини I тисячоріччя по Хр. Правильна назва була б «венедський центр».

Ми погоджуємося з твердженням П. Третьякова, що виділену ним південну групу племен, тобто трипільців та їх нащадків, треба вважати праслов'янами. В цьому погоджується з ним теж М. Артамонов, у якого Придніпров'я — це основне й найдавніше вогнище слов'янської етногенези у Східній Европі.[83] Та вже позбавлене всяких археологічних доказів є твердження П. Третьякова, що група праісторичних племен на Московщині, у верхів'ях Оки, Волги й Дніпра — це теж праслов'яни. Сам же автор висловився був передше, що його ранньо-слов'янських північних племен не можна генетично в'язати з такими ж південними племенами.[84] В археології загально відомий факт, що вся територія північної, лісистої частини Східної Европи, приблизно по лінії Прип'ять—Тамбов—Ульяновськ на Волзі, була в неолітичній та бронзовій добі зайнята прафінськими племенами з так зв. ямково-гребінцевою керамікою. В половині останнього тисячоліття до Хр. ці племена, що їх московський археолог А. Монгайт уважає угро-фінськими предками історичних племен естів, мері, весі і муроми,[85] починають будувати городища так зв. дяківського типу[86] (с. Дяково біля Москви) і про матеріяльну культуру цих городищ каже В. Кісільов та М. Артамонов, що по археологічним матеріялам можна прослідити її безперервний розвиток від найдавніших аж до історичних часів. Нема — вони кажуть — ніяких підстав думати, що населення цих городищ змінилося,

---

82 Я. Пастернак, *Археологія України*, Торонто 1961, 229, 232.

83 М. Артамонов, *Происхождение славян*, История СССР, АН СССР, III—IV, Л. 1939, 206.

84 П. А. Третьяков, як прим. ч. 80.

85 А. Монгайт, *Археология в СССР*, М. 1955, 159.

86 П. А. Третьяков, *Культура городищ*, История СССР, I—II, 1939, 388.

або що до нього прилучився якийсь новий культурно-етнічний елемент.[87] Виходить — прафіни остались далі фінами і тим самим не могли бути водночас праслов'янами. Вкінці сам П. Третьяков признав в часі обговорювання його праці в Археологічнім Інституті СССР в Ленінграді, що нема ніякого сумніву в тому, що в мисливсько-риболовських племенах лісистого північного сходу треба видіти перш за все далеких предків угро-фінських племен і народів.[88] Просто фантастичним є твердження П. Третьякова, що вони згодом перетворилися самі у слов'ян.

Нове оформлення проблеми етногенези слов'ян у світлі советської науки находимо у Б. Рибакова.[89] Спираючись на вище згаданих дослідженнях Л. Нідерле про венедів як предків західніх слов'ян[90] та на категоричному твердженні Д. Бубріха, що «против связи между древно-славянским (онт) и древно-славянским (вент) не говорит абсолютно ничто»,[91] автор виходить з поставленої ним філологічної тези, що венеди — венди — венети — вяти, з цього вятичі — анти і твердить на тій підставі, що венеди були предками усіх слов'ян та що культура антів є частиною їхньої культури. Одначе за думкою М. Фасмера,[92] сьогодні найбільшого авторитета між філологами в подібних питаннях, та Ю. Шевельова[93] ототожнювання назв анти — венеди не має ніяких мовних підстав.

Єдність культури антів і венедів Б. Рибаков спирає тільки на подібнім похороннім обряді (тут і там тілопалення в урнах), але ж бо такий самий тілопальний похоронний обряд був у перших вв. по Хр. теж у багатьох інших народів Европи під впливом культури римської імперії та її провінцій.

Вживаючи ретроспективного методу Б. Рибаков доказує знаний зрештою факт, що ранньо-антська культура «полів поховань» II—V ст. в середнім Подніпров'ї переходить згодом в пізньо-антську культуру VI—VII стол., територія якої покривається з територією його пізнішої «русской земли в узком смысле слова». Тут ми погоджуємося з його археологічними доказами, але жадної твердої підстави в археологічних матеріялах не знаходить його дальше абсурдне твердження в справі походження московського народу, а саме, що з культурою антів можна пов'язати не тільки «поля поховань», але й «вероятно более северные памятники Верхнего Поднепровья, Подвинья й ба-

---

87 М. Артамонов, як прим. ч. 75.

88 П. А. Третьяков, *Восточно-славянские племена*, 1948, 119.

89 Б. Рыбаков, *Древние Русы*, Советская Археология, XVI, М.-Л. 1953, 23—104.

90 L. Niederle, *První zprávy o slovanských venedech*, Slovanské Starožitnosti, I, 1, Praha 1925, 187—205.

91 Д. В. Бубрих, *О названии анты и связанных с ним названиях*, Известия АН СССР, отделение литературы и языка, V, 6, 1946, 468.

92 M. Vasmer, *Russisches ethymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1950, 246.

93 Ю. Шевельов, в листі до автора з 19. 10. 1955.

сейна Оки».[94] Ми вже вище відмітили, що ця лісиста частина північно-східної Европи здоконвіку була заселена не-слов'янськими племенами, тому під оглядом культури ніяк не можна лучити її в одно з пра-українськими землями антів. Праця Б. Рибакова теж повна історичних неточностей, спростування яких лежить вже в ділянці історичних дослідів.

В дискусії над етногенезою східніх слов'ян забрав голос теж згаданий вже раніше польський археолог К. Яжджевскі.[95] Він поклав в заложення своєї праці тезу про праслов'янську етнічну приналежність племен з лужицькою культурою і при допомозі 17 карт старався виявити їх поширення в терені у східному напрямі та нібито вирішний вплив на населення українських земель.

В другій половині II тисячоріччя до Хр. — по словам К. Яжджевського — західні праслов'янські племена з лужицькою культурою доходять до сьогоднішньої краківської землі, на переломі II і I тисячоріччя до Хр. вони переправляються через Вислу, доходять до Бугу, займають західню Волинь, слявізують прастаре населення Надбужанщини, далі окремими групами переходять на східню Волинь і на Київщину, слявізують тамошнє, трацьке, на думку автора, населення і таким чином дають початок усім східнім слов'янам. Свою теорію спирає К. Яжджевскі тільки на появі тілопального обряду на землях України в часах біля нар. Хр. на невеликій кількості окремих бронзових виробів лужицького типу у Наддніпрянщині та вкінці, і то головне, на вибуялому патріотичному відчутті.

Ясно, що таке твердження К. Яжджевського не можна уважати навіть науковим причинком до розв'язання проблеми етногенези східніх слов'ян. Воно є просто тенденційною вигадкою. Археологічними знаходами доказано лише, що племена з лужицькою культурою подалися були з краківської землі прадавнім неолітичним шляхом вздовж Висли на схід, поселилися були більшою групою у захисному місці між Вислою та долішнім Сяном в околиці Тарнобжеґу і витворили там знаний в археології тарнобжеський варіянт лужицької культури з дещо відмінними формами кераміки. Посуваючись далі на схід, вони заложили ще кілька віддалених одна від одної осель по східньому боці Бугу, на що вказують тепер їхні тілопальні погребища в сс. Млинська на Володимирщині,[96] Черське на Ковельщині[97] та Дружкопіль на Горохівщині.[98]

Дальше на схід експансія західніх праслов'янських племен з лужицькою культурою не сягала, принаймні нема ще доказів на це у

---

94 Як прим. ч. 89, стор. 44.

95 K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, Łodź 1949.

96 О. Цинкаловський, *Матеріяли до археології Володимирського повіту*, Записки НТШ, 154, Львів 1937, 187.

97 Непубліковані матеріяли в музею в м. Кремянці.

98 J. Fitzke, *Odkrycia archeologiczne na Wołyniu w 1938 r.*, Ilustr. Kuryer Codzienny, Kraków 1939, No. 18.

вигляді залишків їхніх селищ і поховань у Подніпров'ї. А проте Т. Сулімірскі старався доказати таку «експансію» окремими бронзовими, на його думку лужицькими виробами, які він знайшов у 1934 р. в музеях центральних земель України, по одному з Овруччини (околиця міста), Житомирщини (околиця міста), Канівщини (Пекарі), Золотонощини (Келебарда), Черкащини (Бабичі), Одещини (Коблево), і Полтавщини (Петрівка).[99] Були це браслети, глиці, нараменник, сокира-кельт і вістря до списа. Ці предмети, на думку Т. Сулімірського, К. Яжджевського[100] і Т. Лер-Сплавінського,[101] мали б бути наявними доказами окупації і слявізації Подніпров'я (України) західніми праслов'янськими племенами з лужицькою культурою. Ці докази науково дуже мало переконливі і їх можна вважати тільки слідами товарообміну бронзовими виробами західніх праслов'ян з Подніпров'ям.

Не можна теж вважати появи тілопальних «полів поховань» у Подніпров'ї доказом слявізації Сходу через Захід, бож тілопалення, як це польським археологам добре відомо, було в звичаю в Україні вже у трипільських племен неолітичної й енеолітичної доби,[102] понад 1000 років до появи там торгівців-міняйлів з лужицькими бронзами, а його відродження там у сторіччях біля нар. Хр. і після нього, сталося під очевидним впливом причорноморських греків, пізніше римлян, з якими сьогоднішні українські землі мали ввесь час живі товарообмінні зв'язки. Додати ще треба, що за новими дослідженнями сербського археолога В. Мілойчіча[103] такий прикметний для лужицької культури тілопальний похоронний обряд не зродився був на її власному терені, а на Словаччині та в сумежній північній Угорщині.

У висліді вище сказаного концепцію нової польської школи археологів та її речника К. Яжджевського про племена з лужицькою культурою як ніби-то вирішальний чинник в етногенезі українського народу треба вважати цілком невдатною. Тому цілком слушно відкинули її, вже перед її появою друком, більш об'єктивно наставлені польські археологи К. Маєвскі[104] і В. Гензель,[105] а в останньому часі теж київські археологи А. Тереножкін[106] і В. Канівець.[107]

---

99 T. Sulimirski, *Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę*, Wiadomości Archeologiczne XIV, Warszawa 1936, 41, 44.

100 K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, 1949.

101 T. Lehr-Spławiński, *Wspólnota językowa bałto-słowiańska a problem etnogenezy słowian*, Slavia Antiqua IV, Poznań 1953, 10—11; *Новая попытка освещения проблемы происхождения славян*, Вопросы языковедения, 1955, вып. I, 152.

102 Я. Пастернак, *Археологія України*, 1961, 124, 146.

103 V. Milojčić, *Zur Frage der „Lausitzer Wanderung"*, 323.

104 K. Majewski, *Kultura pól grzebalnych na Ukrainie a problem genezy Słowian*, Archeologia, II, Wrocław 1948.

105 W. Henzel, *35 lat naukowej działalności J. Kostrzewskiego*, Slavia Antiqua, I, Poznań 1948, 22—23.

106 А. Тереножкин, КСИИМК, 67, М.-Л. 1957, 7.

107 А. Канівець, *Пізній бронзовий вік в нижньому Подніпров'ї*, Нариси стародавньої історії УРСР, Київ 1957, 105.

III.

Вище подані наматання давніх і сучасних дослідників слов'янської старовини, істориків, філологів, антропологів та археологів розв'язати проблему правітчизни й етногенези слов'ян. Їхні тези часто суперечать одна одній, бувають позбавлені повного наукового об'єктивізму й нагинаються в національний бік, а проте, одні й другі іноді ступають на правильний шлях. Сьогодні, думаємо, треба виходити з двох основних заложень:[108] а) не було одної, невеликої розмірами правітчизни в розумінні давніх дослідників, спільної для всіх слов'ян, з якої вони ступнево розходилися на свої історичні місця; б) в розгляді проблеми етногенези всіх слов'ян замало сягати назад лиш до бронзової доби, як це роблять польські дослідники, або ще менше до грецьких та римських часів, як це роблять московські вчені. Ми погоджуємося з істориком Н. С. Державином, що протослов'яни, тобто слов'яни на стадії дослов'янського етнографічного оформлення такий самий прадавний нарід в Европі, як і протогермани, протокельти і протофіни.[109]

Спираючись на нових висновках українських, московських, польських та чеських археологів, які без сумніву вносять вартісні в дечому, позитивні думки, ми доходимо до таких висновків: а) так східні як і західні слов'яни є споконвічними автохтонами на своїх історичних землях і не прийшли туди з-над Дунаю, з Полісся, чи з Азії.

Ця наша теза дістала в останньому часі нове потвердження зі сторони польського філолога Т. Лер-Сплавінського, який у своїй праці гідрономастичного[110] характеру дав карту слов'янської прабатьківщини, границі якої лежать на заході на ріці Одрі, на сході на Лівобережжі Дніпра, на півдні доходять до Карпат, а на півночі приблизно покриваються з етнографічними границями України й Польщі.

Не є автохтонами на своїх сьогоднішніх землях тільки південні слов'яни. Їхніми предками були частини східніх та західніх праслов'янських племен, з великою перевагою східніх, які тільки в V—VI ст., в часі великого переселення народів перейшли у південне Подунав'я і на Балкан, повністю зайняли ці землі, слявізували тамтешнє місцеве трако-іллірське населення і тим дали початок сьогоднішнім південним слов'янам, без їх глибшого на тій землі, праісторичного коріння;[111] б) Одні й другі, східні й західні слов'яни розвивалися на двох окремих, одначе споріднених між собою етнічних базах, початки яких сягають ще неолітичної, подекуди й давнішої доби.[112] Племена обох

---

108 Я. Пастернак, *Археологія України,* Торонто 1961, 539.

109 Н. Державин, *Славяне в древности,* М. 1946.

110 T. Lehr-Spławiński, *Rozmieszczenie geograficzne prasłowiańskich nazw wodnych,* Rocznik Slawistyczny, XXI, I, Wrocław—Kraków 1960, 5—22.

111 L. Niederle, *Původ a počátky Slovanů jižních,* Slovanské Starožitnosti II, 2, Praha 1910, 253—524.

112 Я. Пастернак, як прим. ч. 108.

цих баз, східної й західної, творили, за дослідженнями О. Менґіна, автора всесвітної історії кам'яної доби,[113] одну велику групу найдавніших хліборобських племен Европи і вже на цій стадії їхньої індоевропейської єдности треба, мабуть, шукати перших початків спорідження усіх слов'янських мов.

Для західніх слов'ян такою етнічною базою були племена з лінійно-стрічковою керамікою, що за дослідженням А. Стоцького в Чехії,[114] В. Бутлера в Німеччині,[115] Я. Пастернака в Україні[116] та Й. Костшевського в Польщі,[117] в часі свого найбільшого поширення в терені під кінець III тисячоріччя до Хр. сягала від Райну на заході по Вислу на сході і від Балтійського моря на півночі по горішній Дунай на півдні.

Західно-слов'янські археологи, головно Й. Костшевскі, доказують на добутих розкопами матеріялах ступневий розвиток культури носіїв волютової (лінійно-стрічкової) кераміки з її найдавнішими компонентами (кераміка шнурова та лійкуватих пугарів) через культури унетицьку й II бронзової доби та згадувану тут же лужицьку культуру і далі її ступневий перехід у місцеву культуру римської і згодом ранньослов'янської доби. Звичайно, деякі ступні цього розвитку є ще дискутовані, напр., часи переселення народів, але в загальному місцевий розвиток культури західно-слов'янських, в цьому головно польських племен, є вже доказаний в археології у високоправдоподібний спосіб. Бракує ще тільки пов'язання самих найдавніших на сьогодні, неолітичних предків західніх слов'ян із взагалі першим, ще палеолітичним населенням центральної Европи з його культурою мадленського типу.

Додати треба, що сьогоднішні польські землі були зразу, вже з неоліту заселені західними праслов'янами, а Чехію й мабуть Словаччину зайняли ці племена тільки під кінець IV ст. по Хр., як це виявили тепер дослідження чеського археолога Я. Бема.[118]

Подаючи нижче нашу власну розв'язку проблеми етногенези східніх слов'ян, в першу чергу українців, ми йдемо по лінії історії заселення українських земель від найраніших праісторичних часів.

Найдавніші, ще ранньо-палеолітичні сліди того заселення, коло 250.000 років тому, одночасні з найдавнішим заселенням західної Европи (Францiя, Німеччина, Еспанія, Італія) та Малої Азії, виявив П. Борисковський в 1946 р. в Подністровю біля с. Лука Врублівецька, на південь від Кам'янця Подільського. Він знайшов там 50 крем'яних

113 O. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit,* Wien 1931.

114 A. Stocký, *Čechy v době kamenné,* Praha 1924, 11.

115 W. Buttler, *Der donauländische und der westlische Kulturkreis der jüngeren Steinzeit,* Berlin 1938.

116 Я. Пастернак, *До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Европі,* УВАН, Серія археологічна, збірник 2, ч. I, Авґсбурґ 1948.

117 J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski,* Poznań 1949.

118 J. Böhm, *Přehled československých dějin,* I, Praha 1958, 37.

виробів шельського типу на давній, знищеній тепер прибережній терасі Дністра.[119]

Подністров'я, західня частина українських земель, була теж найгустіше заселена у середній (мустьєрській) палеолітичній добі, а ще густіше продовж цілої молодшої палеолітичної доби.[120] Під кінець цієї доби, в часі тривання пізної оріньяцької культури (коло 30.000 років тому, — каже В. Щербаківський, — «людина, дуже можливо, відійшла на північ, вслід за льодовиком і мамутами, українська земля обезлюднилась і на опустілі терени прийшли в неоліті нові племена з півдня і південного сходу».[121]

На підпертя своєї теорії про зміну людности в Україні В. Щербаківський не узнавав в Україні ніяких перехідних між палеолітом і неолітом так зв. мезолітичних знахідок, зарахував їх всіх до неоліту і приписував їх вже новим пришельцям з півдня. А втім археологічні дослідження останніх десятиріч ніяк не підтверджують цієї теорії. Навпаки, багатьма знахідками крем'яного знаряддя на останках поселень з доби мезоліту і раннього неоліту по всіх українських землях, вони добре виповнюють здогадний брак тяглості між палеолітичним і неолітичним заселенням України, головно в Подністров'ї.

Мезолітичних стоянок у центральних і східних областях України є стільки, що полтавський археолог, знавець мезоліту, М. Рудинський міг вирізнити дві окремі мезолітичні провінції, одну на північному заході, в північній Київщині, волинському Поліссі та в доріч'ї Прип'яті, Тетерева, Уші й Десни, а другу на південному сході, на Харківщині.[122] В західніх областях України мезолітичні стоянки розкинені по цілій західній Волині, і в північній частині Галичини.[123] Знахідки крем'яного знаряддя ранньо-неолітичної доби виявлено по всіх українських землях, від Сяну по Донець і від доріччя Десни й Прип'яті по північний Крим. Сюди належить теж ранньо-неолітична кераміка з культурного шару біля Кам'яної Могили на Мелітопільщині.[124] Тому здогадний «гіятус» між палеолітом і неолітом в Україні нічим не доказаний.

Тільки якась частина верхньо-палеолітичного населення Лівобережжя і Приозів'я — коли брати до уваги теорію В. Щербаківського — могла відійти за льодовиком і мамутами на північ і тим можна б пояснити наявність верхньопалеолітичних стоянок у доріччю Оки й Ками. Одначе ціле правобережне, західньо-українське і частина лі-

---

[119] П. Борисковский, *Палеолит Украины*, М.-Л. 1953, 39—55.

[120] G. Polanśkyj, *Rekonstruktion der geographischen Verhältnisse des Jungpaläolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz*.

[121] В. Щербаківський, *Формація української нації*, Прага 1941, 19—20.

[122] М. Рудинський, *Деякі підсумки та ближчі завдання палеолітичних вивчень в межах УРСР*, Антропологія, IV, Київ 1931, 153—165.

[123] Я. Пастернак, *Археологія України*, 1961, 97, карта.

[124] О. Бадер, *Петрогліфи «Камяної Могили»*, Палеоліт і неоліт України, I, Київ 1941, 309.

вобережного населення України лишилася, думаю, на своїх місцях, впродовж кількох тисячоріч пристосувалася до нового, теплішого підсоння, до зміненого природного довкілля, а з тим і до нового способу добування прожитку, полюючи на дрібні тварини при допомозі нововинайденого лука і стріл.

Спираючись на вищезгадані мезолітичні і ранньо-неолітичні знахідки, я впевнений у безперервній тяглості населення України від палеоліту по неолітичну добу.

Основну масу населення України в неолітичній добі (5000—2500 до Хр.) творили хліборобські племена з так зв. трипільською культурою. Вони густо заселювали цілу правобережну Україну, Поділля і Подністров'я по с. Крилос, Галицького району, на заході.

Походження цих племен є мабуть найважливішою проблемою етногенези українського народу, яка й досі дискутується дослідниками трипільської культури. Той, цю відкрив цю культуру, київський археолог В. Хвойка, вважав її носіїв за місцеве праслов'янське населення.[125] Думку про автохтонність трипільців піддержували пізніше німецький археолог Г. Шмідт,[126] фінський М. Тальґрен,[127] сербський В. Мілойчіч,[128] українські Е. Кричевський[129] та К. Черниш[130] і польські Л. Козловскі[131] і К. Маевскі.[132]

Деякі інші дослідники висунули твердження, у зв'язку з проблемою походження трипільської мальованої кераміки, що трипільські племена прийшли в Україну з Малої Азії. Так думали В. Щербаківський[133] і московський археолог В. Ґородцов.[134] Англієць В. Ґ. Чайльд[135] виводив трипільські племена з Подунав'я і до його думки прихилився пізніше В. Щербаківський.[136] Ще іншу розв'язку трипільської проблеми подав ленінградський археолог С. Бібіков.[137] Трипільська культура, каже він, виникла через асиміляцію місцевого населення України з південними племенами, які прийшли з Балкану і

---

[125] В. Хвойка, *Каменный век среднего Приднепровья*, М. 1901.

[126] A. Schmidt, Prähistorisches aus Ostasien, Zeitschrift für Ethnologie, 56, Berlin 1924, 141.

[127] M. Tallgren, *Südrussland, Neolithikum, M. Eberts Reallexikon*, XIII, 1929, 37.

[128] W. Milojčić, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin 1949, 106.

[129] Е. Кричевський, *Ранній неоліт і походження трипільської культури*, Палеоліт і неоліт України, I, Київ 1941, 378—379, 398.

[130] К. К. Черниш, *Ранньотрипільське поселення Ленківці на середньому Дністрі*, Київ 1959.

[131] L. Kozłowski, *Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej*, Lwów 1939, 22.

[132] K. Majewski, *Archeologia*, II, Warszawa 1948, 172.

[133] В. Щербаківський, як прим. 121, стор. 56.

[134] В. Городцов, *Бронзовый век на территории СССР*, Б.С.Е., 7, 1927, 610.

[135] V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation*, London 1947, 145.

[136] В. Щербаківський, *Кам'яна доба в Україні*, Мюнхен 1947, 56.

[137] С. Бибиков, *Раннетрипольское поселение Лука Врублевецкая*, МИА, 38, 1953..

принесли зі собою хліборобство, скотарство, мальовану кераміку, культ родючости і перший метал — мідь.

Я особисто вважаю трипільські племена автохтонами України, а саме з таких причин:

1) За однозгідною думкою европейських антропологів праісторичне населення Малої Азії та Близького Сходу належало до круглоголової, арменоїдної раси, а розкопи трипільського погребища в печері «Вертеба» в Більчу Золотому (верхнє Подністров'я), переведені А. Кіркором,[138] Ґ. Оссовським[139] і мною (1914)[140] виявили 27 кістяків, переважаюча більшість яких за антропометричними дослідженнями Б. Росінського,[141] була довгоголова. Це повністю заперечує теорію В. Ґородцова і В. Щербаківського про малоазійське походження трипільських племен і є важливим доказом в користь їх місцевого, українського походження.

Не промовляє за малоазійською теорією також факт, що у «Вертебі» було знайдено, разом з довгоголовими, також кілька короткоголових черепів. В печері Офнет біля Нердлінґен в Баварії Р. Р. Шмідт виявив був 33 ще верхньопалеолітичні поховання самих тільки голов як вияв вірування в осідок людського духа саме в голові, і між ними було вісім черепів короткоголових.[142] На тій підставі західно-европейські дослідники правильно стверджують факт, що тенденція до короткоголовости існувала вже у верхно-палеолітичних (С. Кун,[143] В. Ґ. Чайльд[144]), а тим певніше у мезолітичних (Л. Нужіє[145]) европейців, які ніяк не були малоазійського походження.

2) Нема теж в терені археологічних доказів на прихід трипільців з Малої Азії, бо досі не виявлено ніяких пам'яток їхньої культури на схід від лінії Чернігів—Переяслав—Єлисаветград—Херсон. Немає їх на цілому Лівобережжі, з винятком найближчої околиці на схід від Києва, нема в Приозів'ї, ні на Кубанщині, де вони мусіли б бути у випадку переходу в Україну з південного сходу попри Кавказ.

3) Відпадає теж думка С. Бібікова про їхній прихід в Подністров'я з Балкану чи Семигороду, бо за стилістичним аналізом кераміки залишки трипільської культури Подністров'я і Побожжя (Незвиська, Шипинці) є старші за балканські (Ґумельніца) і за семигородські (Ерешд), і тому треба думати, що міґраційний рух трипільських пле-

---

138 A. Kirkor, *Zbiór wiadomości do antropologji krajowej*, II, Kraków 1878, 16.

139 G. Ossowski, *ZWAK*, XV, Kraków 1891, 54—68.

140 Непубліковані матеріяли в збірках катедри атропології Львівського Університету.

141 B. Rosiński, *Studja nad czaszkami neolitycznemi znelezionemi w Polsce*, Wiad. Arch. IX., Warszawa 1924, 29—49.

142 C. Schuchhardt, *Alteuropa*, Berlin 1944, 27.

143 C. S. Coon, *Races of Europe*, 1939, 35—36, 67—68.

144 V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation*, 1950, 4.

145 L. Nougier, *Les civilisations campigniennes en Europe occidentale*, Le Mans 1950.

мен відбувався у протилежному напрямку, а саме з Подністров'я на Балкан і в Семигород, а не навпаки.

4) Знавець українського неоліту і дослідник трипільської культури Е. Кричевський, після детального аналізу форм і техніки виробу крем'яного знаряддя трипільських племен в часі його розкопів в Піщаному Урочищі біля с. Смячки і близько м. Охтирки на Поліссі, встановив був у високій мірі переконливу безперервну еволюцію форм і техніки цього знаряддя від верхнього палеоліту через мезоліт і ранній неоліт аж до Трипілля і тим доказав місцеве походження трипільської культури та відвічний, (від палеоліту) автохтонізм її носіїв — хліборобських трипільських племен України.[146] До того самого висновку прийшов був теж німецький археолог Л. Цоц, який досліджував крем'яне виробництво трипільських поселенців на колонізованому ними басарабському терені в с. Кукутенах біля м. Ясів.[147]

У світлі наведених фактів є підстави вважати трипільські племена автохтонами в Україні, які свій рід виводять ще з верхньо-палеолітичного населення Подністров'я. І тільки звичай прикрашувати свій посуд мальованим орнаментом був, можливо, перейнятий трипільськими майстрами-декораторами, шляхом міжплемінних зв'язків, з Ірану або з Малої Азії, де за останніми розкопами Дж. Меллярта в 1959 р. на терені провінції Анатолії мальована неолітична кераміка появилась була вже на початку V тисячоліття до Хр.[148]

Часи свойого найвищого розквіту трипільська культура переживала в енеолітичній добі (2500-1800 до Хр.) і тоді появляється теж перше трипільське місто в Україні, Володимирівка, з двома сотнями хат, що його досліджувала Т. Пассек у 1940. р.[149] Основною етнічною групою України залишилися трипільські племена теж у наступній, бронзовій добі (1800-800 до Хр.), одначе їхня культура зазнає тоді вже різних змін під впливом прибулих зі сходу напівкочових племен з прикметною їм шнуровою керамікою. Після 3000-річного свого існування трипільська культура тоді, на мою думку, природно вироджується, переходить в стадію свого присмерку. А проте носії цієї культури, трипільські племена, хоч і нездібні вже до дальшого самобутнього розвитку, все ж мають вищу культуру ніж пришельці-шнуровики і вони легко чужинців асимілюють.

Під впливом нових культурних течій з альпейських країв, з теренів, де зароджувалася культура з прикметною для неї чорною лискучою керамікою, вони наприкінці бронзової доби, на початку II тисячоріччя до Хр. міняють свої давні мистецькі уподобання в користь

---

146 Е. Кричевський, як прим. ч. 129.

147 L. Zotz, *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, 28, 1941, 10.

148 J. Mellart, Hacilar: *a Neolithic Village Site*, Scientific American, New York, August 1961, 86—97.

149 Т. Пассек, *Трипольское поселение у Владимировки*, Вестник Древней Истории, I, 1941; *Периодизация трипольских поселений*, МИА, 10, 1949, 79—102.

модної новинки, тоб-то втрачають ступнево свій мальований орнамент і приймають новий закопчування свого посуду на чорно та вигладжування його до блиску. Такий рід посуду, за дослідженнями П. Курінного в Білогрудівці[150] і моїми в Новосілці Костюковій,[151] прикметний для пізніх селищ і поховань трипільських племен кінця бронзової і початку залізної, так зв. передскитської доби. На трипільське походження тих пам'яток і їх населення вказують вже тільки деякі орнаментаційні засоби посуду (штамповані подвійні спіралі), нечисленні глиняні фігурки жінок і тварин, прикметні трипільському культові богині родючости і бика — уосіблення сили й плодовитости, та вкінці деякі будівельні засоби в житловій архітектурі, як прим. конструкція випалюваної долівки і малювання стін.

Ще виразніші зміни у виявi матеріяльної культури трипільських племен помічаємо у скито-сарматській добі (800—0 до Хр.), і тільки хліборобський спосіб життя і зайняті Геродотовими агатирсами, алазонами, і скитами-орачами землі вказують на них, як на місцеве хліборобське населення, нащадків трипільських племен. З історії відомо, що кочовики не винищують, не проганяють місцевого хліборобського населення, а заставляють його працювати для себе, для своєї користи і те саме, очевидно, мало місце теж після приходу кочуючих скитів і сарматів в Україну.

З останніх сторіч до Хр. на Правобережній і Лівобережній Україні масово виступають тілопальні поховання без могильних насипів, так зв. «поля поховань». Їх загально приписують ранньо-слов'янським племенам антів, одначе власне це пов'язання «полів поховань» з антами є другою після трипільської, важливою проблемою українскьої археології в аспекті етногенези українського народу. Справа в тому, що «поля поховань» датуються часом від II ст. до Хр. до VI ст. по Хр., одначе тільки в VI ст. ґотський епископ-історик Йордан у своїй праці «Де оріґіне, актібускве Ґетарум» згадує вперше слов'янських антів, яких ще в 375 р. підкорив був остроґотський князь Вінітар. За тим істориком анти були другою, східною головною частиною слов'ян, яка займала землі між Дніпром і Дністром, а візантійський історик Прокопій Кесарійський згадує в праці «Беллюм Ґотікум» «незчисленні племена антів» між долішнім Дунаєм і Озівським Морем.

Спираючись на свідчення цих двох ранньо-середньовічних істориків, всі видатні українські історики, як М. Грушевський, Д. Іловайський, М. Кордуба, І. Крип'якевич визнали антів, на мою думку цілком правильно, безпосередніми предками українських літописних племен і тільки російський історик Г. Вернадський вважає антів сарматами, точніше — аланами, предками сьогоднішніх кавказьких осетинів.[152]

---

150 П. Курінний, *Дослідження Білогрудівського могильника,* ВУАК, Коротке звідомлення за 1925 р., Київ 1926.

151 Непубліковані матеріяли в Музею НТШ у Львові.

152 G. Vernadsky, *Kievan Russia,* New Haven 1948.

Джерельні історичні відомості про аланів вказують, що алани появилися в причорноморських степах тільки в половині І ст. по Хр. Вони зайняли спершу Приозів'я, опісля степову Україну, одначе збиті гунами зі своїх місць у 375 р. перейшли частинами на південь, захід і північ. Зрештою «поля поховань» появляються вже приблизно два сторіччя до приходу аланів і ними густо вкриті землі власне на північ від зайнятих аланами степів. Вкінці, після розгромлення аланів гунами їх не могло бути пізніше, в VI ст. ще стільки вкупі разом, щоби Прокопій міг назвати їх, а не слов'янських антів «безчисленними племенами». Тому я вважаю, що думка про «поля поховань» як пам'ятки по аланах не має ні історичних, ні археологічних підстав.

А втім була ще й третя спроба етнічного визначення «полів поховань». Німецькі археологи, керуючись більш політичними мотивами як археологічними фактами, приписували їх ґерманським ґотам.[153] Тут теж хронологія «полів поховань», добута з джерельних археологічних матеріялів, цілком суперечить тому твердженню. Тільки на початку III ст. по Хр., на яких 350 років пізніше від появи «полів поховань», ґоти рушили зі Скандинавії в сторону України і були розбиті і прогнані гунами у 375 р. з Подніпров'я на захід в Подунав'я і на південь у Крим, а «поля поховань» закладаються ще багато довше, до VI ст., значить: ґотам їх приписувати неможливо.

Німецькі археологи спирали свої твердження передусім на прикметному для «полів поховань» кружальному (точеному на гончарському колі) посуді. А проте, на мою думку, це теж не відповідає археологічній правді, бо дослідження в терені у скандинавській, а пізніше в прибалтійській правітчизні ґотів виразно виявили, що кружальний посуд був невідомий ґотам до часу приходу їх в Україну, тому ясно, що вони не могли принести його зі собою. Кружальний посуд був відомий в Україні на багато раніше, ще з часу грецьких колоній і римських наддунайських провінцій. Тому «поля поховань», тоб-то поховання кісток спалених небіжчиків в урнах, без могильних насипів, можуть належати тільки тим «незчисленним племенам антів», що про них докладні, як виходить, відомості мав візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський.

Ще одна з важливіших проблем етногенези українського народу виринає на грані переходу від раньо-слов'янської до княжої доби. Перша з них, раньо-слов'янська доба, в археології спершу репрезентована культурою так зв. черняхівського типу (с. Черняхів на Київщині), для якої прикметний є двоякий, тілопальний і кістяковий по-

153 K. Tackenberg, *Germanen und Slaven zwischen 1000 vor und 1000 nach Beginn unserer Zeitrechnung*, Bonn 1940.

хоронний обряд, неукріплені валами селища і кружальний глиняний посуд, що виразно вказує на зв'язки з античною грецькою культурою Причорномор'я.

Черняхівська культура обривається, згідно з твердженням В. Петрова[154] і М. Міллера[155] приблизно в половині I тисячоріччя по Хр. і між нею та вбогою культурою кінця ранньо-слов'янської і початку княжої доби (VII—VIII ст.) є в археологічних матеріялах слідний розрив, гіятус, що — можливо — вказував би на якусь зміну населення. Це, на мою думку, мало правдоподібне, бо збережені історичні джерела (літописи) нічого не згадують про якесь тотальне винищення автохтонної ранньо-слов'янської людности Подніпров'я азійськими кочовиками в добі переселень народів ні про прихід на їх місце пізніших літописних племен. Немає теж ніяких археологічних доказів на це. А втім тут приходиться пригадати вже вище сказане, що кочовики, для власної користі, і вигоди, ніколи не проганяли місцевого хліборобського населення з його загосподарених піль і ланів. Упадок ранньо-слов'янської культури та вбогість наступної по ній слов'янської культури VI—VIII ст. можна, на сьогодні, пояснити тільки різними переломовими подіями, бурхливими часами великого переселення народів, які відтяли українські землі від античних культурних центрів і привели до значного занепаду високу матеріяльну культуру черняхівського типу.

Вбогу слов'янську культуру України VI—VIII ст. розвивають пізніше літописні українські племена вже у спокійніших часах та при наладнаних зв'язках з Візантією. У XII—XIII ст., у державницько-творчому періоді княжої доби, культура українського народу досягає дуже високого рівня, стає його гордістю і зразком для других європейських країн.

Висновки

На підставі вище наведених археологічних матеріялів та об'єктивних висновків з них я цілком переконаний в автохтонності українського народу на його сьогоднішних землях ще з часів верхнього палеоліту. В ході багатьох тисячоріч духовна культура його предків еволюціонувала згідно з духом часу, а комплекс виявів матеріяльної культури нераз міняв своє обличчя відповідно до вимог щоденного життя, загального розвитку цивілізації, інтенсивности міжплемінних зв'язків і різних етнічних домішок, зумовлених географічним положенням України між Европою й Азією. А проте етнічний масив, головна етнічна база зрослого з українським чорноземом народу лишалася продовж приблизно 40.000 років усе та сама. Сьогоднішний ант-

[154] В. Петров, *Походження українського народу,* Реґенсбурґ 1947, 54.
[155] Приватна інформація в листі з 7. XII, 1960.

рропологічний тип українського народу виразно відрізняє його від сусідних з ним народів і це є одним з дальших доказів його відвічної автохтонності на його сьогоднішних землях.

Зовсім іншим шляхом, з іншого кореня, під впливом інших кліматичних умовин та географічного положення йшов розвиток московського народу. Його найдавнішою етнічною базою були праугрофінські бродячі племена звіроловів і збирачів,[156] що ми вже вище сказали при обговорюванню етногенічних тез П. Третьякова, а прабатьківщиною цих племен були балтійські краї та північна і центральна Московщина. Терен цієї прабатьківщини, зокрема її південну границю, точно визначив, за археологічними матеріялами В. Ґ. Чайльд,[157] а потвердив Т. Сулімірскі.[158] Ця границя, по всі праісторичні та ранньо-історичні часи відмежовувала, з незначним коливанням, предків українського й московського народів. На північ від неї праугрофінські племена весь, меря, мурома, а далі мордвини, череміси і вотяки та казанські татари, що всі були мовно слявізовані під впливом Київської Русі та літописного племени словенів з-над Ільменського озера. На південь від цієї відвічної етнічної границі жили, з праісторичних та ранньо-історичних часів, хліборобські праслов'янські племена, що лягли в основу українського народу.

Археологічні, антропологічні, історичні та етнографічні матеріяли доказують, що окремішність українського народу від московського існувала по всі часи. Вона виявляється в окремому стилі життя, в духовній та матеріяльній культурі, в психіці, духовній структурі та в глибоко відчутній національній індивідуальності. Цю окремішність потверджують також чужинці, що вже з раннього середньовіччя відвідували Східню Европу і мали змогу наочно переконатися в існуванні там двох різних східнослов'янських народів.

Предками білоруського народу, за новими дослідженнями Ю. Шереха[159] і білоруського історика Я. Станкевича[160] були літописні племена радимичів, вятичів, дреговичів, кривичів і полочан. Вони настільки окремі від ранньо-українських племен, що київський літописець вважав перші два з них свояками ляхів («радимичи бо и вятичи от ляхов»).

В тому світлі абсурдною, без твердих наукових підстав вигадкою являється сьогодні твердження советських істориків та археологів про три руські народи — український, білоруський та московський, які, мовляв, походять з одного кореня.

---

156 Єдине угро-фінське плем'я, що десь в VIII ст., під впливом тюркських кочових племен, перейшло від бродячого до кочового способу життя й господарства — це угри.

157 V. G. Childe, *The Dawn of European Civilisation*, London 1949, map. II.

158 T. Sulimirski, *Z dziedziny zagadnień etnicznych*, „Kultura“, No. 4/22, Paryż

159 Y. Šerech, *Problems in the Formation of Belorussian*, Supplement to „Word”, IX, New York 1953.

160 Я. В. Станкевич, *Исследование памятников первого тысячелетия н. е. в верховьях Западной Двины за 1949—1951 годы*, КСИИМК 52, 1953, 60-67.

ВИБРАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов М., Третьяков П., *Происхождение славян,* История СССР, III—IV, АН СССР, Л. 1939, 202—212.
2. Артамонов М., *Спорные вопросы древнейшей истории славян и руси,* КСИИМК, VI, М.-Л. 1940, 3-13.
3. Быковский С., *Яфетический предок восточных славян — киммерийцы,* Известия, ГАИМК, VI, Л. 1940.
4. Брайчевский М., *Основные вопросы археологическаго изучения антов,* Київ 1953.
5. Городцов В., *Бронзовий век на територии СССР,* Б.С.Е. VII, 1927.
6. Грушевський М., *Історія України-Руси I,* Львів 1913.
7. Державин Н., *Славяне в древности,* М. 1946.
8. *Етногенез восточных славян,* МИА, 6, М. 1941.
9. *История Польши,* I, М. 1954.
10. Пастернак Я., *До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Европі,* УВАН, Авґсбурґ 1948.
11. Пастернак Я., *Етногенеза слав'ян за новими археологічними дослідами,* НТШ, Збірник в пошану З. Кузелі, Мюнхен 1961.
12. Петров В., *Походження Українського народу,* Реґенсбурґ 1947.
13. Рабинович М., *Проблеми етногенези восточных славян в исследованиях советских археологов,* Советская Етнография II, М. 1948.
14. Рыбаков Б., *Ранная культура восточных славян,* Исторический Журнал, чч. 11—12, М. 1943.
15. Рыбаков Б., *Древные Руси,* Советская Археология XVII, М.—Л. 1953, 23—104.
16. Рыбаков Б., *О начале русского государства,* Вестник Моск. Госуд. Унив-та, 4-5, М. 1955.
16. Самоквасов Д., *О происхожденіи русских и польских славян,* Труды VIII археол. съезда III, М. 1890.
17. Томашівський С., *Українська історія,* I, Середні віки, Львів 1919.
18. Третьяков П., *Археологические памятники восточно-славянских племен в связы с проблемой етногенеза,* КСИИМК, II, М. 1939.
19. Третьяков П., *Некоторые вопросы етногонии восточного славянства,* КСИИМК, V, М. 1940.
20. Третьяков П., *Восточно-славянские племена в свете археологических исследований последних лет,* КСИИМК, XIII, М. 1946.
21. Третьяков П., *Восточно-славянские племена,* М. 1953.
22. Третьяков П., *О происхождении славян,* Вопросы истории, М. 1953, кн. 2.
23. Третьяков П., *У истоков древней Руси,* М. 1953.
24. Третьяков П., *К вопросу об етническом составе населения волго-окского междуречья в I тысячелетии н. е.,* Советская Археология, 1957, кн. 2.
25. Трофимова М., *Краниологические данные к етногенезу западных славян,* Совет. Етнография, II, М. 1948.
26. Удальцов А., *Проблема происхождения славян в свете современной археологии;* Вопросы Истории, М. 1949, кн. 2.
27. Хвойко В., *Каменный век среднего Приднепровья,* Труды XI археол. съезда, М. 1899.
28. Хвойко В., *Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена,* Київ 1913.

29. Холмський І., *Історія України,* Мюнхен 1949.
30. Штерн Е., *Доисторическая греческая культура на Юге Россiи,* М. 1907.
31. Щербаківський В., *Тілопальні точки і мальована кераміка, Трипільська культура на Україні, I,* Київ 1926.
32. Щербаківський В., *До проблеми географії праслов'ян, IV з'їзд слов'янських географів і етнографів,* Софія 1936.
33. Щербаківський В., *Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології,* Труди Укр. істор.-філолог. Тов-ва в Празі, III, 1940.
34. Щербаківський В., *Формація української нації,* Прага 1941.
35. Щербаківський В., *Кам'яна доба в Україні,* Мюнхен 1947.
36. Ailio J., *Fragen der russischen Steinzeit,* Helsingsfors, 1922.
37. Boguslawski E. *Historya Słowian,* Kraków 1899.
38. Boguslawski E. *Einführung in die Geschichte der Slaven,* Jena 1904.
39. Boguslawski E. *Dowody autochtonizmu Słowian,* Warszawa 1912.
40. Böhm J. *Původ Slovanů ve světle nové české literatury prehistorické,* časopis Matice Moravské, Brno 1948.
41. Böhm J. *Přehled československych dějin,* I, Praha, 1958.
42. Červinka I. *Kultura polí popelnicových,* Brno 1911.
43. Childe V. G. *The Danube in Prehistory,* Oxford 1929.
44. Childe V. G. *The Dawn of European Civilisation,* London 1946.
45. Czekanowski J. *Wstęp do historii słowian,* Poznań 1957.
46. Czekanowski J. *Etnogeneza słowian w świetle badań antropologicznych,* Przegląd Antropologiczny, XXIV, Wrocław 1958.
47. Dvornik F. *The Slavs. Their early History and Civilisation,* Boston 1956.
48. Eisner J. *Nové výklady o slovenské pravlasti,* Obrysy Slovanstva, Praha 1948, 43—61.
49. Eisner J. *Šafaříkovy Slovanské Starožitnosti a náš archeologický výzkum,* Slavia, XXX, 2, Praha 1961, 169—178.
50. Eisner J. *Les origines des Slavs d'apres les prehistoriens tcheques,* Revue des etudes slaves, XXIV, 129—142.
51. Filip J. *Počátky slovenského osídlení v Československu,* Praha 1946.
52. Filip J. *Slované v Československu a jejich dějinní předchůdci,* Obrysy Slovanstva, Praha 1948, 62—93.
53. Hellmann M. *Zur Problematik der slavischen Frühzeit,* Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, München 1959, 196—203.
54. Hensel W. *35 lat naukowej działalności J. Kostrzewskiego,* Slavia Antiqua, I, Poznań 1948.
55. Hensel W. *Pochodzenie Słowian,* Wiadomości Archeologiczne XX, Warszawa 1954, 211—218.
56. Jakimowicz R. *Nowe dane o wschodnim zasięgu kultury łużyckiej, a zagadnieniu praojczyzny słowian,* II Zjazd prehistoryków polskich w Krakowie, 1935.
57. Jażdżewski K. *Atlas to the Prehistory of the Slavs,* Lodz 1949.
58. Klaniar A. *El porvenir de los Eslavos en Europa,* La Revista de Estudios Eslavos, I, No. 2, 1947.
59. Koch H. *Die ältere Geschichte der Slaven,* Die neue Propyläen Weltgeschichte, II.
60. Korduba M. *Die Entstehung der ukrainischen Nation,* Lemberg 1933.
61. Kostrzewski J. *Prakolebka słowian w świetle badań paleobotanicznych,* Przegląd Archeologiczny, VII, Poznań 1946.
62. Kozłowski L. *Kultura łużycka a problem pochodzenia słowian,* IV Zjazd historyków polskich w Poznaniu, 1925.
63. Kudlaček J., *P. J. Šafařik a jeho koncepcia pôvodu Slovanov,* Historický časopis SAV, 5, 1957, 59—81.

64. Labuda G. *Okres „wspólnoty" słowianskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej*, Slavia Antiqua, I, Poznań 1949.
65. Lehr-Spławiński T. *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946.
66. Lehr-Spławiński T. *Zagadnienie pochodzenia Słowian w świetle nauki polskiej i rosyjskiej*, Światowit, XX, Warszawa 1948.
67. Lehr-Spławiński T. *Obecny stan badań nad pochodzeniem Słowian w nauce radzieckiej*, Przegląd Zachodni, IX, No. 1—3, 1953, 308—316.
68. Lehr-Spławiński T. *Wspólnota językowa balto-słowiańska a problem etnogenezy Słowian*, Slavia Antiqua, IV, Poznań 1955.
69. Lehr-Spławiński T. *Neueres zur Frage nach der Herkunft der Slaven*, Die Welt der Slaven, VI, 1, Wiesbaden 1961, 1—8.
70. Majewski K. *Kultura pól grzebalnych na Ukrainie a problem genezy Słowian*, Archeologja, II, Wrocław 1948.
71. Milewski T. *Dwa ujęcia problemu granic prasłowiańskiego obszaru językowego*, Rocznik Slawistyczny, XXI, 1, Wrocław 1960.
72. Milojčić V. *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost-Europas*, Berlin 1949.
73. Milojčić V. *Die frühesten Ackerbauer in Mitteleuropa*, Germania, XXX, Berlin 1952.
74. Milojčić V. *Zur Frage der „Lausitzer Wanderung"* (ibidem).
75. Moszyński K. *Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego*, PAU, Prace językoznawcze, 16, Wrocław 1957.
76. Nehring A. *Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat*, Wien 1936.
77. Niederle L. I., *O původnich sídlech Slovanů; II. O původu Slovanů*, Slovanské Starožitnosti, I, Praha 1925.
78. Pasternak J. *Vom Werdegang der Slaven*, Bonn 1949 (Vortrag).
79. Pictet M. *Les origines Indo-européens ou les Aryas primitifs*, I, Paris 1877.
80. Plezia M. *Greckie i łacińskie zródła do najstarszych dziejów Słowian*, Poznań—Kraków 1952.
81. Poulik J. *Jižní Morava země dávných Slovanů*, Brno 1948.
82. Preidel H. *Die Anfänge der slavischen Besiedlung Böhmens und Mährens*, Gräfelding bei München, 1954.
83. Rosiński B. *Studja nad czaszkami neolitycznemi znalezionemi w Polsce*, Wiad. Arch. IX, Warszawa 1924.
84. Rysiewicz Z. *O praojczyznie Słowian*, Lud, XIV, Lwów 1936.
85. Ščerbakivskyj V. *Au probleme des Slaves primitives*, II International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Oslo 1936.
86. Schwarz E. *Das Vordringen der Slaven nach Westen*, Südostforschungen XV, 1956.
87. Šembera A. V. *Západní Slované v pravěku*, Víden 1868.
88. Sulimirski T. *Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę*, Wiad. Arch. XIV, Warszawa 1936.
89. Sulimirski T. *O poleskiej praojczyźnie Słowian*, Z otchłani wieków, XIV, Poznań 1939.
90. Sulimirski T. *Z dziedziny zagadnień etnicznych*, „Kultura", No. 4/42, Paryż 1951.
91. Ułaszyn H. *Praojczyzna Słowian*, Lódź 1959.
92. Verdiani C. *Il problema dell'origine degli Slavi*, Firenze 1951.
93. Verdiani C. *Introduzione alla preistoria del mondo slavo*, Firenze 1954.
94 *Vznik a počátky Slovanů*, I—III, Praha 1960 (sborník).
95. Zástěrová B. *Hlavní problémy z počatků dějin slovanských národů* (як попереднє).

Любомир Винар

ЮЛІЯН БАЧИНСЬКИЙ — ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІҐРАЦІЇ

В 1914 році появилася з під пера Юліяна Бачинського перша обширніша праця про життя і побут українських еміґрантів в ЗСА.[1] Цей нарис ще до сьогодні не втратив своєї вартости і тому заслуговує на докладніший розгляд. Крім того, треба ще підкреслити, що «Українська Еміґрація» Ю. Бачинського має надзвичайно важливу і цікаву свою видавничу історію, яка до певної міри насвітлює обставини праці наших дослідників, зацікавлених студіями української еміґрації.

Юліян Бачинський (1870—?) був відомим громадсько-політичним діячем, плідним журналістом та автором цілого ряду брошур і обширних трактатів, з яких вирізняється його твір «Україна irredenta» — публіцистична праця, в якій обґрунтовано вперше на соціяльній базі постулят самостійної України.[2] Саме заінтересування Бачинського українськими еміґрантами безпосередньо пов'язане з цею працею, в якій автор спершу говорить про українську еміґрацію, про економічні і суспільні відносини в Галичині, як також про політичне життя галицьких українців, а згодом про проблеми і потребу української державности. Про це він виразно пише в своїх спогадах про М. Драгоманова: «Я знав, що виступити перед українською публикою, у той час, відразу, без різних вступних, приготовних оговорок, з думкою про українську державу, се значить — виставити себе на сміх, і я мусів добиратися до неї підступом. Так я зачав від справи, яка тоді дуже заворушила галицьку суспільність і її заінтересування — від наглого зриву еміґраційного в кількох галицьких повітах на Поділлю (Скалатчина, Збаражчина і ін.) до Росії, в 1891 році. Ся еміґрація вибухла тоді цілком нагло і несподівано і з таким розмахом, що зага-

---

[1] Юліян Бачинський, *Українська еміґрація.* т. I, Львів: Накладом Юліяна Балицького і Олександра Гарасевича, 1914. 492 стор. На другій титульній сторінці автор дав другу назву своєї праці «Українська імміграція в З'єдинених державах Америки».

[2] Коротка біографічна замітка про діяльність Ю. Бачинського подана в *Енциклопедії Українознавства,* т. I, стор. 103.

«Україна irredenta» появилася перший раз в 1895 році. Другий раз в новій редакції її видано в 1899 році, а останнє видання цього важливого твору появилося в 1924 році з обширною передмовою Володимира Дорошенка.

лови галицькому здавалося, що стоїть перед якоюсь надходячою катастрофою.[3] Це було цілком природно — питання еміґрації українських селян до Північної і Південної Америки в тому часі широко обговорювалося в українській і польській пресі, а також знайшло свій відгук у художній прозі і поезії наших письменників і поетів.[4] Треба також пригадати, що Ю. Бачинський при першому друкуванні своєї праці в «Народі» назвав свій трактат «По поводу еміґрації» (перші розділи), а лише згодом надіслав Павликові, редакторові цього журналу, решту манускрипту з уже уточненою назвою «Україна ірредента». Перші розділи праці з еміграційною проблематикою появилися частинами в «Народі» в 1893-ому році. Павлик, по поміщені частини праці присвяченої еміґрації, не хотів дальше друкувати «України ірреденти» в «Народі», уважаючи, як згадує Бачинський, що «це все філософія без фактів». Подібну думку висловив Іван Франко, який також не радив друкувати її в «Народі». Тоді Ю. Бачинський післав рукопис до оцінки Михайлові Драгоманову, в наслідок чого між ними зав'язалася цікава переписка, яка в деяких місцях виявляє погляди Бачинського на ролю еміґрації.[5] Якщо узяти до уваги, що він в 2-ім і 3-ім виданні «України ірреденти» зовсім вилишив розділи про еміґрацію, тоді це листування заслуговує на окрему увагу і розгляд.

В перших розділах своєї праці Бачинський досліджував причину еміґрації українських селян, а також справу реґуляції галицької еміґрації. М. Драгоманов в своєму листі з 6 червня 1894 року, який заразом був критичною рецензією «України ірреденти», писав, що «думки про реґуляцію галицької еміґрації не вяжуться з соц. демокр. програмою і перспективою».[6] На це твердження Ю. Бачинський дав доволі гостру відповідь Драгоманову в своєму листі від 4. XII. 1894 року: «Кажете, що проєкт реґуляції галицької еміґрації не вяжеться з соціяльно-демократичною програмою і єї перспективою. Я думаю, що тут програма і перспектива соціяльно-демократична ні-причім. Справа стоїть так, що еміґрація раз-враз відбувається і помимо перепон, які їй ставили (два роки тому) і тепер ще подекуди ставлять, раз-враз збільшується і щораз захоплює нові околиці. Всякі заходи єї здержати, показуються донічого-раз, що стоять ту (по части) в дорозі державні закони, котрі збороняють здержувати охочих до еміґрації, а друге, що навіть там, де адміністративні власти, іґноруючи ці закони,

---

3 Юліян Бачинський, *«Мої спомини про Драгоманова»*, Вісник Союзу Визволення України, ч. 23—24, 1915, стор. 13.

4 Докладніше про це в праці Е. С. Лисенко, *«Тема еміграції у творчості І. Франка та інших прогресивних українських письменників»*, Українське Літературознавство, Вип. VII. Іван Франко. Статті і матеріяли. Львів: в-во Львівського Ун-ту, 1969, стор. 42—47.

5 *Переписка Ю. Бачинського з М. Драгомановим*, Львів 1899. Згодом ця переписка була включена в 3-е видання «України ірреденти», Берлін, 1924, стор. 176—237.

6 Юліян Бачинський, *Україна ірредента*, 1924, стор. 182.

беруться ставити тій еміґрації деякі перепони, еміґранти все таки уміють їх обійти і остаточно все таки опинюються за ґраницею держави».[7]

В дальшому Бачинський висловлює свій погляд на ролю еміґрації, яку розглядає, до певної міри, як поступове явище. «Еміґрація, — пише Бачинський, — все відогравала ролю в культурнім розвитку людськости і много причинилася до него. Поминаю вже ролю, яку відіграли в історії людської культури старинні кольонії, а вкажу лише на еміґрацію новійших часів, на скольонізовання европейськими еміґрантами північної Америки або Австралії. Чи людська культура не зискала, і то багато, через кольонізацію тих країв? — і чи, навіть з погляду на інтереси соціяльної демократії, чи рух соціяльно-демократичний стратив що через еміґрацію европейських робітників до Америки або Австралії?».

Якщо ідеться про неґативні сторони еміґрації, Бачинський підкреслював в першу чергу відплив з краю «найенерґічніших одиниць». Думки автора щодо природи еміґраційного процесу важливі тому, що українські публіцисти і діячі в тому часі уважали еміґрацію за цілковито неґативне явище.

Тут треба ще раз підкреслити, що саме явище масової еміґрації українського селянства до Америки, стало поштовхом до опрацювання «України ірреденти» Ю. Бачинського. Хоч у цій праці питання еміґрації не є головною темою автора, проте його зацікавлення еміґраційною проблематикою в 1893 році вказує, що Бачинський уже тоді думав серйозно про дослідження еміґраційного явища.[8] Його наступні праці присвячені українській еміґрації повністю підтверджують це припущення.

Історія видання «Української Еміґрації» Ю. Бачинського

У 1905 році Юліян Бачинський виїхав до Північної Америки з наміром досліджувати життя української еміґрації в США і Канаді. Про це згодом він писав, що «Мої студії над українською еміґрацією я рішив почати від північно-американської еміґрації, в Зєдинених Державах і Канаді. Там українська еміґрація була вже до певної міри зорґанізована, і я уважав, що через те й розслід тамошнього життя еміґрантів буде улекшений, — що на перший початок моїх студій над українською еміґрацією було важне, — були вже різні організаційні осередки, були й часописи і були одиниці-еміґранти, з котрими я був

---

[7] Ю. Бачинський, цит. пр., стор. 216—217.

[8] Тут треба відмітити, що після видання «України ірреденти» в 1895 році появилися прихильні рецензії на цю працю, включаючи рецензію Івана Франка в «Житті і Слові». Докладна аналіза цеї праці подана у вступній статті В. Дорошенка до 3-ого видання праці Бачинського в 1924 році.

знайомий з часів, як вони були ще в «старім краю» — в Галичині».[9] З методологічно-дослідчого аспекту, це було зовсім раціональне рішення — в 1890-их роках Бачинський досліджував в «Україні ірреденті» причини еміґрації галицьких селян до Америки, а в 1900-их він хотів ознайомитися з життям українських еміґрантів на нових місцях їхнього перебування.

Не маючи відповідних фондів на цю поїздку, він звернувся до Управи Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, з просьбою стипендії в сумі 600 корон. Він зобов'язався тоді, по своєму приїзді з Америки, віддати Товариству його працю про життя української еміґрації в США. Проте Бачинському допомоги не уділено, головно через критичну заввату Франка, який мав сказати, що «Бачинський жиє вже 30 літ в Галичині і її не знає — якже він може пізнати за пару місяців Америку». Ця заввага Франка, пише Бачинський, «так усіх поразила, навіть голову Товариства, проф. М. Грушевського, що всі вони — з виїмком Крушельницького — заявилися проти уділення мені підмоги для студій над побутом українських еміґрантів в Америці».[10]

Ця відмова була доволі дивна, якщо взяти до уваги, що в тому часі НТШ давало численні субсидії молодим науковцям і студентам для збирання етнографічного матеріялу в Закарпатській Україні і Галичині. Наукове Т-во ім. Шевченка в тому часі розгорнуло велику наукову працю у всіх ділянках українознавства. Одинокою занедбалою ділянкою були саме досліди над українською заокеанською іміґрацією, яку в НТШ ніхто спеціяльно не досліджував.[11] Цей стан триває і до наших днів.

Причини відмови Управи НТШ, отже Грушевського і Франка, слід шукати в тодішньому конфлікті, який існував між молодшими і старшими членами української Радикальної Партії, до якої належав Франко і Бачинський. До «молодших» належав В. Будзиновський, Е. Левицький, М. Ганкевич, Ю. Бачинський; до «старших» — Франко, Павлик, Трильовський і другі. Перше розходження базувалося на справі цензури Павлика, редактора «Народу», який змінював або відкидав статті молодих радикалів. Найкращою ілюстрацією цих редакторських «ножиць» Павлика була справа друку «України ірреденти». В «Народі» появилися лише перші розділи цеї праці, а дальший її друк заблькували Павлик і Франко. Дальший розрив на IV і VI Конґресі

[9] Юліян Бачинський, *Як я видавав «Українську еміграцію»*, Львів. накладом «Ради», 1930, стор. 4.

[10] Ю. Бачинський, цит. пр., стор. 5.

[11] Тут треба відмітити, що І. Франко помістив деякі етнографічні матеріяли (пісні еміґрантів) в Етнографічному Збірнику, т. 5, 1898. Одинока праця з еміґраційною тематикою була пізніша стаття Зенона Кузелі *«Причинки до студій над нашою еміґрацією»*, Записки НТШ, тт. 101, 105, 107, 1911 і 1912. На превеликий жаль треба ствердити, що по сьогоднішній день НТШ не займається дослідами української громади в США і Канаді, не зважаючи на те, що в цих країнах існує Наукове Товариство.

Радикальної Партії в 1895 і 1897 році, і тоді, як зазначає Бачинський, його взаємини з Франком уже цілком перервалися.[12] Якщо ідеться про наставлення Грушевського до Бачинського — то воно також було неприхильне. Бачинський посперечався з Грушевським за вміщення в *Літературно-Науковому Віснику* статті Франка «Михайло Павлик. Замість ювілейної сильветки» (кн. III, 1905). Це теж причинилося до загострення взаємин між ними. На цім тлі політичних і особистих непорозумінь Ю. Бачинського з І. Франком і М. Грушевським, легше зрозуміти відмову НТШ допомогти йому матеріяльно в студіях над українською заокеанською еміґрацією.

З фінансовою допомогою Бачинському прийшов його колишній гімназійний учитель, Петро Огоновський який в тому часі був головою «Просвіти». Він дав йому з рамені «Просвіти» 600 корон на досліди в Америці, а Бачинський в свою чергу зобов'язався написати популярну брошуру, яку опісля «Просвіта» мала видати. Тут треба також згадати, що Бачинський одержав безплатний переїзд до Америки від пароплавної компанії «Норддойчер Льойд», а також усі залізничні компанії канадійські дали йому безплатний переїзд їхніми лініями по цілій Канаді, без жадних зобов'язань. Згодом Бачинський писав, що чужі люди віднеслися до нього краще, як Управа НТШ у Львові.[13]

В США і Канаді пробув він півтора року і вже в грудні 1906 повернувся до Львова. Свою працю, як знаємо, Бачинський запроєктував у двох частинах — перша присвячена українській громаді в Сполучених Штатах Америки, друга українській колонії в Канаді. Протягом наступного року два томи праці були вже готові до друку. Тимчасом автор шукав відповідного видавця його праці. З «Просвітою» він договорився, що брошуру напише аж по видрукуванні його основної праці. Він звернувся до референта друкарні НТШ, д-ра Дениса Лукіяновича з просьбою прийняти манускрипт до друку. Лукіянович представив цю справу Виділови НТШ, але тоді через друк «Зоольоґії» І. Верхратського, яка коштувала приблизно 10 тис. корон, нічого не вийшло. Лукіянович лиш мав заявити Бачинському, що за рік, коли буде мати готовий манускрипт, Виділ НТШ наново розгляне його справу і може цю працю купить. Треба згадати, що Бачинський згодом бажав відвідати Південну Америку і продовжувати свої студії над укр. еміґрацією в Бразілії, Арґентіні та інших країнах.

---

[12] Про тодішню політичну діяльність і програму Радикальної партії докладно пише Михайло Возняк в праці *«Іван Франко в добі радикалізму»*, Україна, кн. 6, 1926, стор. 115—163; також деякі відомості, хоч тенденційно спрепаровані, знаходимо в статті Ф. Д. Пустова, *«І. Я. Франко і Радикальна партія»*, Український Історичний Журнал, ч. 8, 1966, стор. 45—52.

[13] Більшість цих інформацій беремо з брошури Ю. Бачинського, «Як я видавав „Українську Еміґрацію"», 1930. Вона являється надзвичайно важливим причинком для досліду життя і діяльности Бачинського, а зокрема його студій української еміґрації.

У 1907 році Ю. Бачинський відвідав Грушевського і приніс йому до перегляду свою працю з пропозицією, щоб його манускрипт закупило НТШ. Грушевський обіцяв, що предложить його справу на засіданні Виділу НТШ, але не хотів затримати в себе манускрипту. За декілька днів він одержав від НТШ відмовну відповідь.[14] Із жалем Бачинський писав, що «Виділ НТШ рішив це, хоч ні один з членів виділу не прочитав ні одної стрічки книжки». Йому направду не повезло з НТШ — минулі конфлікти з Франком і Грушевським тепер відбилися на виданні праці Бачинського. Це доволі знеохотило автора, але він дальше шукав за видавцями «Української еміґрації». Тим часом він доповнював свою працю новими матеріялами. Десь у 1910 або 1911 році Юліян Балицький, редактор популярних книжечок «Просвіти», і Іван Гарасевич, учитель учительського семінара у Львові і член виділу «Сільського Господаря», погодилися фінансувати два томи праці Бачинського, які мали бути друковані тиражем по 3 000 примірників. По видрукуванні двох перших аркушів першого тому друкарня НТШ зажадала вплати першої рати в сумі 1 000 корон. Цих грошей видавці не мали і тоді Бачинський звернувся до «Просвіти», яку засновано при Українськім Народнім Союзі в Америці, щоб вони закупили 500 примірників першого тому. По довгих переговорах з втратою для видавців і автора, «Просвіта» погодилася закупити 300 прим. першого тому по три корони (книжка мала продаватися по 6 корон). Опісля Бачинський мусів позичити з каси «Дністра» 1 000 корон, щоб докінчити друк першого тому. В червні 1914 р. було закінчено друк першого тому і передано його до оправи переплетні Просвіти. В короткому часі вибухла війна і переплетня вспіла лише оправити 500 примірників, других 500 знищили, а решту зложили в маґазині друкарні НТШ. Тоді також відложено друк II тому «Української еміґрації» присвяченої українським еміґрантам в Канаді. З оправлених примірників вислано 300 книжок «Просвіті» в Нью-Йорку, а 25 прим. одержав автор; решту віддано до розпродажу в книгарні НТШ у Львові.

Під час воєнних дій ніхто спеціяльно книжкою Бачинського не займався.[14a] Балицький і Гарасевич, які були залишилися у Львові, були вивезені москалями на Сибір. По звільнені Львова від російсь-

[14] Цю відповідь НТШ, Бачинський, з пам'яті, навів у вже згаданій своїй брошурі: «Високоповажаний Добродію! — Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка займався на засіданні дня ... справою накладу Вашої книжки „Українська еміґрація" і рішив не прийняти її на свій наклад, бо вона не може мати наукового характеру. З поважанням — В. Гнатюк, секретар», цит. пр., стор. 19. Ми переглянули Хроніку НТШ за 1907 рік, але не знайшли в протоколах зі засідання Виділу НТШ жадної згадки, що праця Бачинського обговорювалася на будьякому засіданні Управи.

[14a] Д-р Матвій Стахів в свойому листі від 14 вересня 1970 р. твердить, що наклад незброшурованих примірників, який залишився в переплетні «Просвіти», знищила окупаційна російська влада у Львові в 1914 році. Він

кої окупації, автор звернувся до Володимира Дорошенка, який повернувся з Відня назад до Львова, щоб він замовив титульну сторінку до брошурованих примірників праці, це було зроблено. В 1919 році Бачинський виїхав з дипломатичною місією УНР до Америки де перебув до липня 1921 року. В Нью-Йорку він стрінувся з редактором «Свободи» Богданом Лотоцьким і запитав його про відгук українських часописів в Америці на його «Українську Еміґрацію». Лотоцький тоді розповів йому про долю цеї праці: «Як пака з книжками прийшла, голова УНС Капітула взяв один примірник до прочитання, і на однім з чергових засідань виділу Союзу заявив, що книжку продавати не можна. Коли виділові запитали чому, він відповів, що тому, бо книжка зле написана. Другі члени виділу, що також переглядали книжку, заперечили тому, і запитали його, які хиби бачить він у книжці? На те відповів Капітула, що не може позволити на продаж книжки тому, бо в книжці нема про нього згадки. Але остаточно, він готов згодитися на продаж книжки, тільки під умовою, що виділ видрукує окремо біографію Капітули, яку він отсе й зладив, і ту його автобіографію залучить до кожного примірника. Виділові на се не хотіли згодитися. Тоді Капітула заборонив продавати книжку, казав паку з книжками зложити в маґазині».[15]

До Львова приїхав Бачинський з Німеччини аж у квітні 1929 року. Тим часом ще в 1923 році він одержав від д-ра Лева Ганкевича листа, в якім він повідомляв автора, що Іван Брик, тодішній голова «Просвіти» у Львові, зажадав, щоб мати Юліяна Балицького, одного з видавців «Української Еміґрації», забрала з переплетні решту накладу 1-ого тому — 2 000 неоправлених примірників книжки. Ю. Балицький ще раніше був помер на Сибірі. Балицька запропонувала через Ганкевича, щоб Бачинський тих 2 000 прим. у неї закупив. Автор праці звернувся до пані Балицької з певним виясненням щодо цих книжок, а також попросив Ганкевича, а згодом В. Дорошенка, щоб зайнявся цею справою. Він стояв на становищі, що ці книжки є не лише власністю спадкоємців Балицького, але також Гарасевича, другого видавця, і його, тому, що він також оплачував друк книжки.

В 1929 році Бачинський пережив велике розчарування. У Львові Д. Хомяк, управитель переплетні «Просвіти», заявив йому, що всі примірники «Української еміґрації» виділ «Просвіти» наказав віддати пані Балицькій, а вона продала їх жидові на макулятуру. Тодішній

пише: «З приходом рос. військ до Львова в 1914 р. окупаційна влада докладно перевірювала склади книжок у друкарнях, книгарнях і переплетнях. При тому навмання багато публікацій конфісковано та нищено. Так сталося також з накладом книжки Бачинського. Тут діяла „вища сила" і за це не відповідала ні правно ні морально книгарня, переплетня чи друкарня». М. Стахів правильно підкреслив, що багато книжок у Львові російська влада знищила. Проте тоді *не знищено* накладу праці Бачинського, про що свідчить нами наведені документи.

15 Ю. Бачинський, *цит. пр.*, стор. 25.

голова «Просвіти» Галущинський і секретар Маґаляс, як пише Бачинський, не вміли пояснити цього нерозважного рішення, тим більше, що Ганкевич, Дорошенко та інші його знайомі ще раніше вели переговори в цій справі з виділом «Просвіти». Тоді Бачинський передав цілу справу до суду, а також видав у Львові свою брошуру: «Як я видавав „Українську еміґрацію". Зразок культури „Українського Піємонту" з початком XX-ого віку» (1930), в якій докладно з'ясував цілу історію видання його праці. Тут треба згадати, що з 2 000 незброшурованих примірників Балицькій залишилося в переплетні біля 250 прим., які вона продала книгарні НТШ, а крім того удалося біля 120 прим. якось відкупити від жидівського торговця, якому продано видруковану працю «на папір». Ці примірники купив д-р В. Константинович, директор «Товариства опіки над українськими еміґрантами» у Львові з наміром розповсюдити їх по публічних і приватних бібліотеках у Галичині і в Україні.

Вислід цеї сумної історії з виданням «Української еміґрації» такий, що ця перша обширніша праця про українців у США, стала «білим круком» — з усіх 3 тисяч лише біля 500 прим. були в продажу в Европі і Америці. В американських університетських і публічних бібліотеках цеї праці, за малими вийнятками, немає. Думка Настасівського про те, «що є серйозні підозріння, що книжка попала в руки свідомих саботажників і нарочно була знищена»[16] — не має жадних підстав і її треба відкинути. Книжка Бачинського була знищена через недбальство виділу «Просвіти» і безвідповідальність пані Балицької, а також через загальне незаінтересування нашими установами в Галичині обширнішими працями про еміґрацію в Америці.

Не знаємо також долі другого тому праці Ю. Бачинського «Українська імміґрація в Канаді». Вона хоч була здана до друку, проте не появилася через вибух І-ої світової війни. Перейшовши такий тернистий шлях з першим томом, можливо, що автор вивіз рукопис цеї праці в Україну. Як відомо, Юліян Бачинський виїхав на Україну в 1932 році разом з донькою. Він працював у редакції Української Радянської Енциклопедії в Харкові. Незабаром Бачинського заарештували і за ним слід пропав. Так трагічно закінчив життєвий шлях перший поважніший дослідник історії й побуту українців в Америці.

Значення «Української Еміґрації» для дослідів українського життя в США

Праця Ю. Бачинського «Українська імміґрація в Зєдинених Державах Америки» ще до сьогодні є найобширнішим історичним і соціологічним дослідженням діяльности і побуту української іміґрації під кінець XIX і з початком XX-го століття в США. Нею користуються

[16] М. Настасівський, *Українська іміґрація в Сполучених Державах*, Ню Йорк, 1934, стор. 9.

історики, соціологи та інші дослідники, які студіюють життя української громади в цій країні. Не зважаючи на те, ще до сьогодні немає критичного огляду праці Бачинського. Можливо, що оцінка виділу НТШ з 1907 року, що «Українська еміґрація» не має наукового значення, а також специфічне наставлення до праці автора деяких українських діячів в Америці[17] безпосередньо спричинилися до цеї «золотої мовчанки» і своєрідної неґації автора і його твору. Якщо взяти до уваги, що це була властиво перша обширніша студія про українців в Америці — тоді виразно бачимо, що автор не заслужив собі на цю неґацію.

Характер студії Бачинського історичний і соціологічний. Автор був по професії правником і не мав задовільно опанованої методи історичного і наукового досліду, а тому, звичайно, в його студії знайдуться методологічні і змістові недотягнення. В короткій передмові до своєї книжки Бачинський пише, що його праця дає повний розгляд українського життя в США від його початків «до послідних часів» — себто приблизно до 1909 року.[18]

Заки перейдемо до критичних заміток — хочемо коротко зреферувати зміст книжки Бачинського. Праця автора складається з таких розділів: «В старім краю», «На мори», «Америка», «Імміґрація заробіткова», «Українська імміґрація», «Портова контроля», «За зарібком», «Життя побутове», «Організаційні змагання», «Культурні почини», «Школи», «Політичне життя», «Преса», «Літературна творчість імміґрації», «Взаємини з рідним краєм» і «Кінцеві уваги». Крім того в книжці знаходимо 75 ілюстрацій, які сьогодні являються дуже важливим першоджерельним ілюстративним матеріялом і дві карти. У праці автор подав також чимало статистичних таблиць, а в передмові підкреслив, що всі дані праці основані «на власних спостереженнях на місці».

Автор хотів подати життя українських еміґрантів від самого початку аж до кінця — себто від їхнього побуту в краю включаючи вербункову акцію різних аґентів, переживання під час морської подорожі, портовий контроль на «острові Сліз», шукання за працею і врешті їхнє життя (побут) в Америці. Крім того Бачинський присвятив значну частину книжки історії еміґрації, ростові українських організацій, церковному, культурному і політичному життю. В окремому розділі подав він коротку історію Америки, а також окремо обговорив справу взаємин іміґрантів з краєм.

З методологічного і джерельного аспекту праця має багато недотягнень. Автор не взяв до уваги численних праць, які вже в тому часі

---

[17] Цікаво згадати, що в «Пропамятній книзі Українського Народнього Союзу», що її видано в 1936 році є кілька покликів на книжку Бачинського, але зовсім не відзначено вартости цеї праці для історії українців в Америці.

[18] Тут ще раз хочемо пригадати, що Бачинський вже мав перший манускрипт своеї праці в 1907 році. Згодом доповнював свою працю додатковими матеріялами. Ці доповнення позитивно відбилися на її змісті.

повинні були бути йому доступні.[19] Також його узагальнення базовані головно на власному спостереженні й не завжди сконфронтовані з спостереженнями других. Не маючи опанованої методи критики історичних джерел, його аналіза історичних подій часами базована на вузькій джерельній базі. Проте, якщо взяти до уваги, що це була піонерська праця писана правником, тоді бачимо, що автор добре вив'язався із завдань і дав нам першу історію й соціологічну студію української іміґрації в США.

Будучи соціял-демократом, Бачинський з марксистських позицій інтерпретує життя українського селянства в краю, наголошуючи ролю «мужика пролетаря», який завдяки капіталістичній державній системі Австро-Угорщини і Росії — мусить покидати рідний край і подаватися на чужину шукати кращої долі. Аналіза економічного стану селян в Галичині вийшла у нього досить поверховно, без належної джерельної документації. Однак, у тому самому першому розділові він подає докладну аналізу австрійських законів, якими держава намагалася реґулювати еміґрацію. Надзвичайно кольоритно змальовує автор переживання еміґрантів підчас морської подорожі. Бачинський писав, що капітан корабля ішов йому якнайдальше назустріч і він міг познайомитися з усіма уладженнями на кораблі і заходити до «цвішендеку», де були уміщені еміґранти. Тут треба згадати, що автор крім безпосереднього власного спостереження, також застосував методу опитування еміґрантів і в деякій мірі використав джерела і літературу, на яких базував свій огляд — це в деякій мірі поширило джерельну базу його праці.

Надзвичайно цінними являються розділи книжки присвячені початкам українського життя в США — чисельности і зростові української громади. Щоправда, обговорюючи перших українських еміґрантів в США, автор не згадує про Агапія Гончаренка — «батька» української еміґрації, хоч «Споминки» Гончаренка видав М. Павлик у Коломиї в 1894 році і про це Бачинський повинен був знати. Автор зачинає свій історичний огляд української еміґрації до США від масового виїзду українського населення в 1870-их роках. Він бере до уваги Закарпатську Україну, Лемківщину, Галичину, а згодом Велику Україну. Бачинський, між іншим, намагався обчислити зріст української іміґрації в США. Як відомо, це питання чисельности українців ще до

---

19 Тут в першу чергу маємо на увазі праці, які появилися в німецькій мові і мали безпосереднє відношення до його дослідів: Richard v. Pflügl, „Die überseeische österreichische Wanderung in Jahren 1906 u. 1907 sowie die Einwanderung und sonstigen Verhältnisse in den wichtigsten Einwanderungsstaaten", *Statistische Monatschrift,* vol. 35, 1909; Leopold Caro, „Die Statistik der österreichisch-ungarischen und polnischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten v. Nordamerika", *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik u. Verwaltung,* vol. 16, 1907; Karl Ritter v. Englisch, „Die Lehren der amerikanischen Einwanderungsstatistik", *Statistischen Monatschrift,* v. VI, 1911.

(В тому часі появилося багато інших праць в нім. мові. Докладно їх зрецензував в *Записках НТШ* (тт. 101, 105 і 107) З. Кузеля).

сьогодні стоїть перед дослідником історії нашого поселення в Америці. Перші неповні статистичні викази з Америки маємо за роки 1899—1911. За попередні роки українці зачислені до інших національностей з Австро-Угорщини і Росії. Бачинський дає цінну статистичну аналізу української еміґрації на основі американських урядових джерел, а опісля застосовуючи відповідні формули, приходить до правдоподібного висновку, що в 1909 році «всіх Українців в З'єдинених Державах було 468.930 або кругло 470 тисяч».[20] Метода обчислення Бачинського українських еміґрантів до 1909 року є настільки логічна і ясна, що може бути визнана за правильну. Одиноким недоліком статистичних калькуляцій Бачинського уважаємо вузьку його джерельну базу — він узяв до уваги американські статистичні дані, а зовсім зіґнорував австрійські статистичні джерела. Не зважаючи на те, його метода в порівнянні з іншими спробами обчислити українців в Америці в 1870—1909 роках — показується найбільш надійною.

Для історика і соціолога надзвичайно важливий матеріял, поміщений в розділі «Організаційні змагання», в якому автор розглядає початки і ріст церковних і суспільних установ: церкви, запомогово-асекураційні товариства, заводські робітничі організації, українські підприємства. Автор підкреслює, що «духове життя імміґранта-мужика нічим не переймилося так, нічо не виповняє його, як церков і — обряд».[21] Ця глибока релігійність українського селянина пересаженого з рідної землі на американський суходіл, тут ще, можна сказати, посилилася. Церква стала в самих початках одинокою моральною його опорою в чужому середовищі. Починаючи від побудови першої української греко-католицької церкви в Шенандоа, Па. в 1886 році, дослідник докладно обговорює внутрішню церковну боротьбу між різними течіями і групами, які бажали опанувати церковне життя. До уваги він бере греко-католицьку, православну, пресвітеріянську, баптистську, штундистську, римо-католицьку церкви й віроісповідання, які мали вплив на життя українського іміґранта. Автор докладно описує побут священика і його взаємини з українською громадою, яка була тоді розбита і знаходилася в різних чужонаціональних таборах. Цікаві спостереження Бачинського відносно боротьби між священиками з Галичини і Закарпаття, в яку втягнено також громади. Автор користується також тогочасною пресою і окремими полемічними виданнями, які віддзеркалювали цю боротьбу, або, як він каже, «період найогидніших скандалів, який мало котра віроісповідність переходила в Зєдинених Державах». Мабуть тодішний духовний клімат характеризує заклик «До всіх Русинів, в краю і в Америці», що був поміщений в «Свободі» (ч. 44, 1894): «Безхарактерність, безсоромність, ненаситна жажда гроша, безсовісність, безчельність, свиняча упертість руського перекінчика з мадярського табору, посвяченого на попа, переходить границі мож-

---

20 Ю. Бачинський, *Українська еміґрація,* стор. 114.

21 Ю. Бачинський, *цит. пр.*, стор. 256.

ливости... Проти мадярських форманів, перекінчиків, циганів, педлярів, купців, заволоків — є нашим обов'язком виступити». Немає сумніву, що в цій боротьбі гуртувалася національна свідомість українського іміґранта. Бачинський зокрема підкреслює ролю «Американського кружка» українських священиків, який постав у Львові в 1890 році і складався з молодих, ідейних душпастирів, які згодом виїхали до США і тут відіграли визначну ролю в історії українського національно-політичного руху українських іміґрантів.

Побіч церков, автор докладно аналізує ролю допомогових братств, які на його думку відіграли велику ролю в «національно-політичнім вихованню іміґрантів. Починаючи від „Союзу братств руських", що постав з ініціятиви Івана Волянського в 1885 році», автор описує їхню ролю в житті іміґранта, а також боротьбу між різними допомогово-асекураційними товариствами. Ця боротьба, подібно, як і церковна боротьба, систематично впливала на національне усвідомлення еміґранта — вона виразно накреслила кордони між русофільськими, мадярофільськими й українсько-національними таборами українських іміґрантів. Окремий розділ присвячений культурним надбанням українських іміґрантів («Культурні почини»). Культурна робота з початком XX стол. обмежувалася до «закладання читалень і уладжування в них курсів читання і писання для анальфабетів, закладання парохіяльних шкіл для дітей, основування інституцій для видання популярних книжок... уряджування аматорських театральних вистав, організовання хорів, орхестр і уряджування музикально-декляматорських вечерків».[22] Кожну з цих ділянок культурного життя українських іміґрантів автор обговорює в окремих підрозділах. Окремий розділ присвятив він політичному життю. Він стверджує майже повну ізоляцію українців від американського політичного життя. Це також було получене з неохотою ставати американськими громадянами, і це, на думку Бачинського, не є позитивним явищем і приносить шкоди українській іміґрації. Українці в «новому світі» живуть «своїм життям» — під тим оглядом внутрішнє політичне життя іміґрантів майже нічим не різниться від внутрішнього політичного життя українського загалу в «старім краю» — політичний розвиток переходить ті самі стадії, які проходило суспільство на рідних землях. Проте треба зважити, що тут ідеться про самі початки політичного життя, яке пізніше розвинулося в стрункіших організаційних формах.

Для дослідника суспільних наук зокрема цікаві описи автора економічного стану українських іміґрантів, їхні зацікавлення поза працею, тодішня суспільна стратифікація української громади, родинне життя і їхні зв'язки з рідним краєм. Для соціолога зокрема будуть цікаві спостереження Бачинського про асиміляційний процес. Молоде покоління, яке народилося вже в США, «цілком відмінне від старокраєвого типу молоді». Воно підходить до справ інакше, як їхні батьки.

---

22 *Цит. пр.*, стор. 356.

«Та все таки, — пише автор, — воно виростає в своїх перших молодечих роках, в українських родинах, у родичів-іміґрантів, там чує українську мову, а в парохіяльних школах учиться по українськи читати і писати, і пізніше раз-враз обертається серед громади українських еміґрантів. Тож хоч воно і почуває себе американською і між собою уживає як свою, англійську мову, мову американських вулиць, де виховується, і американської школи, то мимо того навикає себе уважати за частину української іміґрації, і узнає себе за українську».[23]

Вкінці автор дає свої коментарі відносно т. зв. «часової» і сталої переселенчої еміґрації. Він виразно вказує на зміну її характеру — від «часово» до «сталої-поселенчої». Автор уважає, що «сама по собі еміґрація не є корисна для краю — сеж убуває найцінніший капітал — людність; але при теперішних слабих продуктивних силах краю є вона конечна . . . Супроти цего еміґраційна політика не може йти в напрямі спинюючім еміґрацію — се, впрочім на ніщо не здалобся, бо еміґранти переможуть всякі перепони, наразилобся їх на ще більші грошеві страти в поконуванню тих перепон — а в напрямі законного унормовання опіки над еміґрантами».[24] У цьому питанні він розходився із загалом публічної опінії українського загалу в Галичині. В загальному наші галицькі діячі були більш за «сезоновою еміґрацією», а поселенчу еміґрацію уважали за «пропащу» для краю. Пізніша діяльність заокеанських українців наглядно виказала, що поселенча іміґрація в США і Канаді не була «пропащою» — але також допомагала активно українській спільноті в краю.

Підсумовуючи наші думки про книжку Бачинського хочемо ще коротко спинитися на оцінці цієї праці українськими комуністами в США і в Україні. В 1934 році появилася праця М. Настасівськото «*Українська іміграція в Сполучених Державах*» (Ню Йорк: Союз Українських Робітничих Організацій, 1934, 252 стор.). Автор її відомий діяч українського комуністичного руху в США. Він признається, що багато користав з студії Бачинського, але уважає, що в ній «в ніякій мірі не виявлено соціялістичного підходу до оцінки фактів; усі його спостереження передані з такою конвенціональною „обєктивністю”, що робітникові в найменшій мірі не допомагає вияснити собі дійсних причин подій, про які мова, ані зробити відповідних висновків. Правда, Бачинський жорстоко бичує „мадярських” попів, як також попів-москофілів. Але саме в той спосіб представлювання православних попів і попів з Закарпаття лише допомагає читачеві уявити собі в кращому світлі галицьких попів».[25]

Як відомо усім т. зв. «прогресивним історикам» незрозуміла об'єктивна інтерпретація історичних явищ і діячів. Тому його завваги слід

---

[23] Ю. Бачинський, *цит. пр.*, стор. 491.

[24] *Цит. пр.*, стор. 488.

[25] М. Настасівський, *Українська іміґрація в Сполучених Державах*, стор. 9.

трактувати, як данину його ідеологічному баґажеві, а не, як критичну замітку дослідника. Тут треба також згадати, що Бачинський згадує про соціялістичну політичну організацію «Гайдамаки» (1910) і «Українську робітничу партію в Америці» — ці організації постали вже по виїзді Бачинського з Америки до Львова.

Подібно про працю Бачинського пише автор недавно виданої праці про українську еміґрацію Шлепаков, мовляв «характерно, що в ній (праці Бачинського — Л. В.) не знайшлося місця для розгляду зародження соціялістичних організацій серед українців-еміґрантів».[26] Автор, як бачимо, повторює невиправдані закиди Настасівського.

Не зважаючи на деякі методологічні і джерелознавчі недотягнення, «Українська Еміґрація» Юліяна Бачинського не стратила своєї наукової вартости по сьогоднішній час. Ми мусимо взяти також до уваги, що в 1907 році соціологічна метода досліду явища еміґрації була майже зовсім не розроблена, а її автор не був професійним істориком, а правником і здібним журналістом. Проте він перший в обширній соціологічно-історичній студії описав багатовимірне життя української громади в Америці в її ранніх роках побуту. Під тим оглядом Ю. Бачинського треба уважати піонером наукового дослідження української еміґрації. З перспективи часу можна лише дивуватися великій ерудиції автора, який зумів в яскравих барвах дати широку картину релігійного, соціяльно-економічного, політичного і культурного життя українських еміґрантів при кінці XIX і на початку XX століття.

Праця Бачинського заслуговує на перевидання. Сучасне покоління дослідників української громади в США, головно історики і соціологи, не досить ознайомлені з її змістом. Більшість накладу «Української Еміграції» було знищено так, що в Америці збереглося лише декілька примірників. Це саме відноситься до Европи. До наших днів не появилася жадна праця, яка могла б заступити студію Бачинського і тому вона є унікальною під оглядом змісту і описової методи досліду. На нашу думку перевидання «Української Еміграції» Бачинського з відповідними коментарями є конечним, якщо ми хочемо оживити досліди над українською спільнотою в Америці.

---

[26] А. М. Шлепаков, *Українська трудова еміграція в США і Канаді*, Київ: Академія Наук Української РСР, 1960, стор. 10.

Edward D. Wynot, Jr.

THE UKRAINIANS AND THE POLISH REGIME, 1937—1939

When Marshal Józef Piłsudski died in May 1935, the numerous political, social and economic problems which his near-decade of authoritarian rule had both fostered and suppressed swiftly erupted to the surface of Polish life. In a desperate attempt to preserve their own internal cohesion as well as to rally the dubious Polish community around their policies, the heirs to Piłsudski's mantle charted a course which openly aimed at uniting all Poles under the banner of the state, to the obvious exclusion of the non-Polish peoples who comprised nearly one-third of the country's entire population. The relationship of the regime and its front organization, the Camp of National Unity (OZN or "Ozon" from the Polish *Obóz Zjednoczenia Narodowego*), to the Ukrainians, the largest, best organized and politically most dynamic of these groups, more than any other factor exposed the political immaturity and incompetence of the Polish leaders and their timidity when confronted with the pressures which the determined Ukrainians exerted upon the government.

By the end of 1935, the Ukrainians had become one of the dominant elements in Polish political life.[1] With a population officially listed as 3,222,000, or 10.1% of the total in the 1931 census, the Ukrainians had

1 The best of a number of highly-partisan studies of the Ukrainian minority in interwar Poland is the section in S. Horak's *Poland and Her National Minorities, 1919—1939* (New York, 1961), pp. 141—170. M. Feliński, *The Ukrainians in Poland* (London, 1931); C. Santoro, *Through Poland during the Elections of 1930* (Geneva, 1931); J. Hubert, *Notes on Eastern Galicja* (London, 1931); S. Davidovich, "The Ukrainian Problem," *Nineteenth Century and After*, No. 126 (December, 1939), pp. 717—722; N. Andrusiak, "The Ukrainian Movement in Galicja," *Slavonic Review*, 14 (1936), pp. 163—175, 372—379; B. Paneyko, "Germany, Poland and the Ukraine," *Nineteenth Century and After*, No. 125 (January 1939), pp. 34—43, and S. Srokowski, "The Ukrainian Problem in Poland; a Polish View," *Slavonic Review*, 9 (1931), pp. 588—597, all offer contemporary accounts of the situation during and after the 1930 "pacification." The only work on the OZN *per se* is T. Jędruszczak's *Piłsudczycy bez Piłsudskiego* (Warsaw, 1963), which, while offering nothing on the relationship of the minorities to this group, does explore in depth its ideological and organizatonal development durng the Camp's first years of existence.

survived the 1930 Brześć purges and the brutal government "pacifications" to develop a political, economic and social organization which was the envy of the more quarrelsome, class-conscious Poles in the vast reaches of eastern Poland. Focusing upon the cooperative as the institution best suited to serve as a center around which all Ukrainians could unite, their leaders built up such organizations as the Ukrainian Cooperative Audit Union, or RSUK, to the point where they could boast that every 10,000 of their people were served by eight cooperatives, whereas the general average was four such organizations per 10,000 inhabitants.[2] This same dynamism was manifested in political matters, where, however at odds they were over the means to be used, the Ukrainians were agreed upon independence from Polish rule, as either a separate state or an autonomous unit within the Polish state system, as their end goal. Their chief political movement was the Ukrainian National Democratic Union, or UNDO, originally formed in 1925 as a fusion of several national groups. Clerical and nationalist in character, the UNDO was based on the Greek-Catholic Uniate faith and aspired to the creation of an independent Ukrainian state with a constitutional-parliamentary system. The UNDO was most effective in eastern Galicja and part of Volhynia (Wołyn), where it drew its support primarily from the clergy and intelligentsia. In early 1935, after concluding an "accommodation" with Premier Marian Zyndram-Kościałkowski, the UNDO entered into a shaky modus vivendi with Warsaw, supporting the government in all major questions of foreign and domestic policy while continuing to voice demands for Ukrainian independence. The smaller Volhynia Ukrainian Organization, or VUO, generally followed UNDO's lead, while Metropolitan Count Andreas Sheptycky poured forth a torrent of anti-Polish invective from his Lviv (Lwów) base. The Ukrainian Left, concentrated in the Communist Party of the Western Ukraine and the socialist Sel-Rob, occasionally manifested considerable life, while the Right was composed chiefly of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the fanatical Ukrainian Military Organization (UVO), an illegal underground movement whose use of

---

2 *Concise Statistical Yearbook of Poland,* 1939 (Glascow, 1941), p. 49, table 16. One of the most comprehensive treatments of this subject is I. Vytanovych's *History of the Ukrainian Cooperative Movement* (New York, 1964). That 1931 census, which categorized the inhabitants of Poland on the basis of "mother tongue," resulted in highly disputed figures. Leon Wasilewski, for instance, estimated that in 1930 a total of 6,000,000 Ukrainians lived in Poland (*Zagadnienie mniejszości narodowych w Polsce* [Warsaw, 1930], p. 7), and in 1939 the figure of 6,257,000 was advanced by Ukrainian writer T. Boresky ("The Forgotten Nation of Europe," *Commonweal,* XXX, p. 410). For a condensed treatment of this problem by V. Kubijovych and other Ukrainian scholars, see the article "Ethnic Composition of Population" in *The Ukraine. A Concise Encyclopedia* (Toronto, 1963), pp. 208—251.

political terror met with distaste among some Ukrainians. It was the moderate UNDO and VUO groups, with their emphasis upon cultural and economic as well as political action, which claimed the allegiance of the majority of politically-conscious Ukrainians until the war's outbreak, and which the regime recognized as the spokesmen for the Ukrainian community.*

It was inevitable that this general Ukrainian resurgence would engender a political response from the Polish side. In May 1936, the Cabinet celebrated the first anniversary of Piłsudski's death by passing a set of decrees giving the administration sweeping powers to curtail the economic and political activities of the national minorities.[3] During the winter budget session of the Sejm, deputies belonging to the rabid Nationalist faction sponsored several proposals for restrictive legislation aimed at the minorities' political as well as economic rights, but encountered stiff opposition to their plans from the government. Premier Felicjan Sławoj-Składkowski, speaking before the Sejm in early December, warned that such acts as the extremists advocated would create "an inflammatory atmosphere harmful to the State." Noting that in a country with a racially mixed population "there is a natural tendency to a certain amount of both coexistence and antagonism," Składkowski voiced his conviction that "among the citizens of our State there should take place a natural struggle for survival, a powerful struggle within the legal limits of the State, which would elevate those citizens who are useful and willing to perform positive deeds for the State, irrespective of anyone's name and origin." The Premier concluded by reflecting that "a policy which stated that, despite the existence of minorities, there was only one nation in the State and that all must work exclusively for it, would be the most popular, but would be short-sighted and a search for some cheap political popularity."[4]

Two months later, the regime officially endorsed this line of reasoning. Although Col. Adam Koc laid heavy emphasis upon the primacy of the Polish nation when broadcasting the Camp of National Unity's "Ideological-Political Declaration" on 21 February 1937, he also explicitly stated that "the promulgation of racial hatred is alien to the Polish spirit," and affirmed his party's intent to respect the constitutional guarantees of religious freedom. The Declaration did not, however,

* (Ed.) In speaking about the Ukrainian Left, one has to add the Ukrainian Socialist-Radical Party (USRP) and the Ukrainian Social Democratic Party (USPD); both had a socialist platform and exercised a considerable influence on Ukrainian political life.

3 *Monitor Polski,* 12 May 1936.

4 *Gazeta Polska,* 22 December 1936. This was the most authoritative pro-regime daily and, after December 1937, the official organ of the OZN.

mention the constitutional guarantees of freedom to develop a separate national life and political rights, but instead offered only a vague reference to the existence of the minorities:

> Our guideline in relation to the national minorities is the wish for fraternal, citizenly coexistence on that land, for which in the course of centuries we have shed blood, setting up centers of civilization and defending them before the onslaught of barbarism. In the historical process, our fates have become intertwined. Wedges of interests foreign to us and to them have been driven into our coexistence. After years of slavery we found ourselves once again within the framework of one Republic. We realize that distinctions establish differences between them and us. We acknowledge these differences, as long as they do not clash with the interests of the State and to the extent they are not deliberately exploited to throw up a Chinese wall and to stir up hatred between us.[5]

These ambiguities provided the Ukrainians with little satisfaction, and they basically received the Declaration with restraint, for their prior uncertainties of the new movement's attitude towards the minorities had not been alleviated by the vague provisions on this topic. *Dilo*, the Lviv-based daily and UNDO organ considered to be the most authoritative commentator on the Ukrainian sociopolitical movement, immediately devoted two days to an intensive analysis of the Camp's formation and its significance for the Slavic minorities.[6] The paper's initial impression was that the founding and development of the Camp was a matter of concern purely for the Polish nation, for, unlike the multi-national Nonpartisan Bloc for Cooperation with the Government (BBWR), "it will be based upon the cooperation of people of one national world outlook. . . . Colonel Koc avoids the term 'nationalism,' but, after all, there is no doubt that his declaration is one of the steps towards the ideological crystallization of a new Polish nationalism. Furthermore, it is clear that an organization based on such principles . . . must be a Polish organization, solely of Poles." The only real concern of the Ukrainians, aside from the Declaration's lack of clarity and generalities (which had raised questions as to its worth even among many Poles), was that they be permitted the right, "in matters which involve the Ukrainians as a national collective within the borders of the Polish State and as individual citizens of that State, to raise their voice and appeal to the responsible Polish authorities to take into account this Ukrainian voice in keeping with the proper weight of the Ukrainian element." A scant day later, *Dilo* modified its position considerably, for the various methods used to distribute copies of the document over the entire land meant that, far from being an internal affair of the Polish people, "it here concerns an act which becomes

[5] *Ibid.*, 22 February 1937.
[6] Issues of 23 and 24 February 1937.

deeply involved with the conduct of the State's entire internal life, with the system of governing the State, with the alignment not only of political forces but also with the problem of 'to be or not to be' of institutions, organizations and maybe even individuals." While believing that it was impossible to discuss the Declaration intelligently because of its pervasive generalities, the Ukrainians could and did take up those provisions dealing with the national minorities. Pointing to the fact that only the Jews had been specifically mentioned by name, *Dilo* concluded:

> The recognition of separateness is a beautiful thing, but it also raises several very basic questions and doubts. Is this only a recognition of the intrinsic fact of the separateness of, e. g., the Ukrainian nation, or also the recognition of a separate national-political personality, with every consequence which follows from this for practical nationality policy? What does the second sentence of the Declaration mean by walls and hatred? Does it refer to the principal enemy and revolution-minded Ukrainian groups, or does it have in mind, e. g., the postulate that the Government must liquidate the principle of utraquism in schools in the name of the separateness of native schools and the native upbringing of children? As we see it, the Koc Declaration is only a framework which is later to be filled out with content. This is very much a framework statute, requiring executive orders. If the consolidation of the Polish camp is supposed to follow on the platform proclaimed by Colonel Koc, then our position is one known from way back: all Polish consolidation is viewed by us as fine and good insofar as it clears the way to a serious treatment of the Ukrainian question and as much as it eradicates the stereotyped phrase so often heard by us: 'at the moment, the State and Government have so many other, more pressing problems that Ukrainian affairs must wait.' Only deeds, facts and a real nationality policy are and will be an official matter for us. All of this is still before us.

The UNDO weekly *Svoboda*, interpreting the Camp's basis as "the ideology of modern nationalism, but a non-exterminating, more moderate nationalism," welcomed "the consolidation efforts of the Polish nation on the principles of Colonel Koc's Declaration" as a "highly positive phenomenon in the Polish nation."[7] Nonetheless, as far as those portions of the Camp's program dealing with the minorities were concerned, the writer regretted that, "in its too-general form, it cannot satisfy any of the non-Polish nations, especially the Ukrainians, who are six million strong in Poland and who, thanks to their numbers and their cultural traditions plus their political experience, form... undoubtedly one of the most important problems of Polish internal policy, especially with regard to the State's consolidation." Since "there can be no serious or responsible Polish political camp which can pass over or disregard this problem," *Svoboda* called upon the new movement to make "several practical moves in the nationality sphere, [factors] which will certainly enable us to evaluate it properly and to draw practical conclusions from them." The

[7] 14 March 1937.

official reaction of the VUO likewise greeted the establishment of a platform for uniting the Poles in between the extreme positions of Left and Right "as an important development in the Polish State's political life," but stressed the Declaration's provisions touching upon the sanctity of the Constitution, with its guarantees of national freedom and rights. In view of these potentially valuable attributes, VUO therefore "accepted Col. Koc's Declaration with great satisfaction and the fervent hope that it will contribute to the further normalization of Polish-Ukrainian relations and even the solution of the most burning problem of our national life" by creating, "through its strength, an influential factor which will neutralize the anti-Ukrainian aspirations of this or that Polish political group." The party concluded its analysis of the OZN by urging it to put its principles into practice as soon as possible.[8] In fact, the sole openly hostile note to the Camp was sounded by Metropolitan Sheptycky in Lviv, who summoned the Ukrainians to respond to this new Polish threat to their national existence by accelerating their own internal consolidation efforts.[9]

The opposing goals of the two movements rendered a continuation of this policy of cautious good will impossible to maintain in the face of reality, and Polish sensitivity to the problem sharpened as it became evident that all was not progressing well for the Camp in the eastern lands. Less than a month after the OZN's formation, Professor Stanisław Grabski, a leading moderate Nationalist and former Premier from Lviv, organized the Union of Poles on the Czerwian Lands to provide some positive leadership in the Polish struggle against the Ukrainians of Eastern Małopolska. Furthermore, the Camp leadership was split over serious personal differences in the Lviv organization, and from Polesie came complaints that "people unknown to the region in the area of civic activities, but known far and wide as chauvinist-nationalists, close to the pulpit and frequently upstart, are being appointed to the provincial and county headquarters, while those people active in civic affairs and having influence with the masses are completely eliminated."[10]

Galvanized to action by these developments, the Camp initially advanced a policy of the thorough Polonization of all economic, political and social life in eastern Poland. A confidential study drawn up by the

---

8 *Volhynskyoe Slovo,* 25 February 1937.

9 *Meta,* 28 February 1937. This was Sheptycky's personal newspaper and, in effect, his political organ.

10 As reported in the National Party's organ, *Warszawski Dziennik Narodowy* of 15 March 1937, and a special Ministry of Interior report from Polesie in Archiwum Akt Nowych (hereafter AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, t. 1305. I am very grateful to the officials of this archive in Warsaw who so graciously assisted me in gathering materials on this and related problems.

party's Bureau of Planning in 1937 pointed out that the most effective means to attain this end was a land parcellation policy giving preference to Poles over Ukrainians, Jews or Germans in these areas and, eventually, totally excluding these peoples from participation in the land reform.[11] General Andrzej Galica, head of the OZN Rural Sector until its dissolution in 1938, developed this theme in speeches at organizational congresses held throughout the summer of 1937 in the eastern regions. Speaking at Stanyslaviv (Stanisławów) in June, he told the assembled Poles that the new democracy being built by the Camp "must be and will be so strong that it will be able to oppose effectively every intent which could not evaluate and appreciate all the benefits deriving from affiliation with our State," a fact which "both the Polish and Ukrainian communities should realize." While the minority problem was not considered to be of top priority, Galica continued, "the concentration and consolidation of the Polish element in the borderlands [*kresy*] should be such that it will give our Camp a basis for the swift formulation of a consistent, united Polish policy towards the Ukrainian minority," and he concluded by assuring his audience that "the Camp will strongly support your every effort in this direction."[12] In Lviv a month later, the General revealed that "the OZN aims at such a cementing of the Polish element on these lands that it would be able to create positive values for itself and the State, so that it could produce from within such real strength as would make it possible for us to establish a lasting policy in relation to the Ukrainian problem."[13]

The well-ordered Ukrainians were swift to recognize and respond to the situation before them. An American observer reported that "since pressure creates counter-pressure, the growing Polish nationalism is instilling new life into the national consciousness of the minorities,"[14] and a Polish specialist in this field noted that the Ukrainians were concentrating their activity upon expanding and strengthening their own holdings while simultaneously using their press to agitate for the broadest national consolidation activity possible.[15] The emergence of a formal anti-Semitic policy in the OZN's program elicited a prompt reaction from the UNDO. Although confirming that "we count on ourselves first of all," the Ukrainians defiantly stated that "we go to the Jews, from purely political motives as well as from cultural humanitarianism, as to a natural ally in

[11] AAN/Obóz Zjednoczenia Narodowego (hereafter OZN), t. 12. Slogans developed by the Bureau of Planning for use in treating agrarian problems.

[12] *Gazeta Polska*, 28 June 1937.

[13] *Ibid.*, 19 July 1937.

[14] New York *Times*, June 11, 1937.

[15] As reported in the official publication on the minorities problem *Sprawy Narodowościowe*, XI (1937), p. 291.

the existing conditions," and summoned the Jews to take up the Ukrainian cause in similar fashion.[16] Galica's series of speeches naturally aroused a keen interest among the Ukrainians. *Dilo* affirmed that its party, "being objective, had to receive with pleasure the news that the OZN appreciates in full the significance of the Ukrainian problem in the southeastern lands," but sarcastically expressed its relief at discovering that "the Polish Nation does not want to denationalize anybody here, does not wish to deprive anyone of that which is his." The daily went on to regret that the inability of the Camp both to define the Ukrainian question further and to solve its own deficiencies of personnel was "contributing to a still greater inflammation of relations" between the two peoples, and warned the Poles:

> We have received only an assurance that the OZN's position in the Ukrainian problem will be explained. Let it be soon—if it is supposed to change our reality in any respect.... As long as the OZN really wants to play a creative and positive role in settling Polish-Ukrainian disputes, it must be prepared in advance to struggle with Polish narrow-mindedness and fanatical enemies of all that is Ukrainian. It is clear that it is impossible to expect from us that we Ukrainians will agree to the thesis that the fortunes of the Ukrainian nation are dependent upon the will of the Polish nation, the only master in the state, the only deciding element. We cannot back down from the principle that the Ukrainians are not fragmented individuals of various nationalities and religions, but a unified, national collective, to which belongs, by virtue of this title, separate, natural and just rights.[17]

Svoboda, voicing disappointment that the joint action of Poles and Ukrainians in resolving their differences had apparently been dispensed with, observed that "the times when this was spoken and written of seem today to be as far from us as a million years.... The camp of Col. Koc, which is preparing to assume power in Poland, assigns us a place and role in this state, without even being interested in what we, as people directly concerned with it, think about this." The commentator strongly advised the Ozon that, "if conversations between us can ever be possible, they will be only on a level of cooperation and a common decision-making, never on the level of lord and servant."[18] Metropolitan Sheptycky was considerably less deliberate in his criticism, coining the term "directed nationalism," in obvious reference to Koc's much publicized concept of "directed democracy," to refer to the Galica speeches. He interpreted these latter as the official OZN, and hence government, program in the nationalities question, and therefore worthy of the Ukrainians' close

---

16 *Dilo*, 14 June 1937.

17 *Ibid.*, 3 July 1937.

18 11 July 1937.

attention, for "politically, this is a program of preference for the Polish element, for its cultural, economic and agricultural development to raise and enrich Polonism in these regions. It would appear from this that the Polish State will only feel secure and powerful in these regions when [the Poles] become the sole, unquestioned masters, and that will follow when the Polish element has penetrated and completely overpowered this land." It was immaterial to the powerful prelate that Galica's words were couched in conciliatory terms, since "whether the Ukrainians will be removed from joint responsibility for the development and fate of their regions by the road of direct denationalization or indirectly, through a preference for Polonism, the help of the State and organizations created by it exclusively for the Polish colonist, artisan, merchant and intellectual, is of little consequence from the political point of view." Seen from this perspective, Sheptycky felt that "the only important point is that, in the creation of the Polish State's power, the Ukrainian element is viewed as a non-constructive factor, it is not considered to be a force which the State should maintain or develop and unite in a common political responsibility." [19]

By autumn of 1937, having suffered through the bloody peasant strike of August in Eastern Małopolska, the regime was far from eager to test the mettle of the Ukrainians in a direct confrontation. When Galica journied to Luck, the Volhynian capital, in late September to continue his speaking tour, his speech was considerably more precise, cautious and conciliatory. Although repeating the standard assertion that "Poles are and must be the masters of law on these lands," a dictum which "embraces the sphere of deciding the general course of public life, for which the Polish Nation is primarily responsible," Galica carefully pointed out that "this in no way lessens the scope of those rights of citizenship guaranteed to all inhabitants of Poland by the Constitution, nor does it in any way place an obstacle before the construction of good and necessary relations between populations of different nationality affiliations." Furthermore, while assuring his listeners that "our Camp, appreciating the importance of the Ukrainian problem, does not retire from seeking its settlement," Galica added that "to this end, however, the elements necessary for its solution will be worked out by local community agents, taking into account all the needs of the State." Yet the General did not allow his relatively mild words to prevent him from offering what was the most explicit definition to date of the Polonization-through-parcellation policy:

> As regards the postulate advanced in our program touching upon agrarian reform and the increase in the global total of land possessed by the peasant estate, this problem has a special character in the borderlands. Parcellation

19 *Meta*, 11 July 1937.

> of land already in Polish hands takes into account the Ukrainian population along with the Polish peasantry. It would be necessary, however, to define where this can be permitted. For there are regions in which, in this regard, it would be possible to go very far indeed, but there are other regions where the interest and *raison d'état* of the Polish State do not permit the withdrawal of even an inch of soil from Polish hands.[20]

These and similar sentiments failed to stem the tide of discontent which was rapidly rising among those elements of Polish society which were dissatisfied with the lack of any concrete measures against the minorities, however, and the Camp found itself opposed by Pole and Ukrainian alike.

The eruption of this growing discontent in winter 1937 staggered the entire social, political and economic structure of southeastern Poland, and resulted in the irrevocable alienation of even the most moderate Ukrainians from the Polish side. The military had long attached special importance to itself as the bearer and defender of Polonism in the minority-dominated *kresy*, and it was a rare army commander who did not devote at least an equal amount of time to this problem as he did to more traditional military matters. By early November, General Michał Karaszewicz-Tokarzewski, commander of the Lviv military district, had become so disenchanted with the OZN's indecisiveness in this area that he approached officials of the Peasant Party to seek an accommodation which would work outside of the Camp's framework. In the series of conversations that ensued, he and his fellow commanders were outspokenly critical of the OZN and Marshal Edward Śmigły-Rydz, the nominal heir to Piłsudski who initiated the Ozon movement.[21] While these developments were occurring, the question of how to dispose of some vacant Uniate and Orthodox shrines in the Chełmszczyna area flared into an open contest between Catholic and Orthodox, in which the Poles sought to transfer these places of worship to the control of the Catholic Church, thereby depriving the minorities of their social and cultural as well as religious centers. Under the diligent urging of Minister of War Tadeusz Kasprzycki, the army assumed the role of "pacifier," and in its attempts to convert forcibly the non-Poles to the Roman rite, rapidly became known as the "oppressor" among the inhabitants of these

---

[20] *Gazeta Polska,* 20 September 1937.

[21] These conversations, which yielded no results, were reported by exiled Peasant Party leader Wincenty Witos in his memoirs, *Moja tułaczka,* ed. J. R. Szaflik (Warsaw, 1967), pp. 438, 445—446. A recent study by Polish historian Piotr Stawecki, *Następcy Komendanta* (Warsaw, 1969), devotes all of his fourth chapter (pp. 160—210) to this phase of the army's activity.

lands.[22] To the dismay of those Poles who, like Bogusław Miedziński, had always favored a policy of reconciliation with the Ukrainians, the entire situation appeared to be developing in a repulsive manner. When Rydz and Koc, fearful of losing their extreme nationalist following through what would seem to be a lenient stand towards the national minorities, refrained from checking the army's deplorable abuses, the victims became convinced that the Polish State was the inspiration of this denationalization drive.[23]

Reaction from the Ukrainian side was swift and ominous. The V Congress of UNDO met in Lviv on 4—5 January 1938 to pass a resolution condemning the excesses as impediments on the road to consolidation, and calling upon the Ukrainians to develop and expand their efforts to resist this latest attempt at Polonization.[24] Meanwhile, General Stanisław Skwarczyński had succeeded Koc as the OZN chief, and his speech on the first anniversary of the Camp's founding struck British Ambassador Sir Howard Kennard as evidence that he was "apparently determined to continue the traditional policy of giving the minorities nothing but exhortations to collaborate loyally with the State, whatever their treatment or status,"[25] while *Dilo* accused the OZN circles in Volhynia, "after a long period of lethargy," of standing upon "a completely *Endek* [Nationalist] anti-regional platform."[26] When Henryk Józewski, governor of Volhynia and widely respected among the Ukrainians for his fair handling of the province's affairs, was removed from office for his stand against this "pacification," *Dilo* indignantly interpreted the move as "a completely clear answer to all of the Ukrainian deputies' speeches in the matter of the outrages against the Greek Catholic churches," and cautioned its readers to draw the proper conclusions from this latest development.[27] Taking Metropolitan Sheptycky and other

---

22 Stawecki, *loc. cit.* For a contemporary report, see the following articles in a special issue of *Commonweal* devoted to the tense situation in Poland: A. Syski, "Ukrainian Religious Problems; Polish view of issues between Uniats, Catholics of the Latin rite and the Greek Orthodox," (pp. 413—414); "Ukrainians in Poland; anonymous Polish view of the Ukrainian question" (pp. 411—412); and H. Yardley, "Poland and the Ukrainians: Polish-Ukrainians relations in 1938 by a Ukrainian sympathizer" (pp. 415—416), all in Vol. XXX (August 25, 1939). See also St. Cat-Mackiewicz, *Historja Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.* (London, 1941), p. 312, and W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864—1945*, 2nd ed., Vol. II (London, 1967), pp. 821—829.

23 Miedziński elaborated upon this problem in an interview with the author held in London in November 1968.

24 Protocol of the congress is in *Sprawy Narodowościowe*, XII (1938), pp. 101—105.

25 Kennard to Eden, Foreign Office file 371/21804, no. 78, Warsaw, 23 February 1938.

26 27 February 1938.

27 3 March 1938. See also issue of 31 March 1938.

leaders at their word, the Ukrainian community redoubled its own consolidation efforts, and it soon became obvious that their unified approach was routing the feeble, dissension-rift attempts of the Poles. In the face of this situation, the Camp's tone of guarded militancy changed to one of reason and conciliation. *Gazeta Polska* in March patiently explained to the Ukrainians that the economic dynamism they were exhibiting with such success was only possible within the framework of the existing state, not outside of it, and then rebuked the Poles for their foolish waste of energy in squabbling over political means to arrest this Ukrainian advance when they should be concentrating their efforts upon the application of economic methods in competition with the minorities.[28]

When the tense situation in the eastern lands had not been eased by spring, the Ukrainians could wait no longer. The UNDO Central Committee called a session on May 7 and adopted a declaration condemning "the military mobilization and offensive of the Polish community agaist Ukrainian national life," a development which had effectively negated any attempts at normalization, and complaining that "innumerable facts indicate that the responsible elements not only do not oppose this anti-Ukrainian crusade, but are frequently its leaders." Noting that this trend had to cease before it led to certain anarchy and chaos, the party then demanded the "immediate recognition of the Ukrainian nation in Poland as a separate national unit, i. e., as a subject of law," which "in no way violates the State's integrity nor denies the current Constitution, but rather follows from the natural right of each nation to its development on the basis of a common culture, historical traditions and its own economic, social and organic needs." In their view, "such a securing of a national personality also follows from the spirit of modern political thinking and Christian civilization." It was the last two parts of the declaration, however, which contained the crux of Ukrainian arguments. After calling for, "in addition, the immediate meeting of the current, most pressing needs of Ukrainian national life in the areas of religion, culture, agriculture, economics, cultural and physical training, and state and local government services," the UNDO concluded:

> For the reason that all the lands inhabited by the Ukrainian nationality in Poland constitute one compact economic and geopolitical whole, and also because local nationality relations require separate treatment — the UNDO Central Committee demands the introduction, on all of these lands, of territorial autonomy; all local elements would then have the possibility of fully revealing

28 6 March 1938.

> their creative forces and of working for the cultural and economic upgrading of the country.... The UNDO Central Committee believes that such a settlement of the problems in this territory lies equally in the interest of both nations, Ukrainian and Polish, but especially in the interest of the Polish State, if it takes into account the need to strengthen its capability of defending itself and offering resistance to the outside.[29]

This time the OZN, which had thus far publicly ignored the separatist sentiments promoted by certain factions of the minorities, reacted swiftly to this defection of the regime's most trusted ally among the Ukrainians. *Gazeta Polska,* in an effort to minimize the repercussions it might call forth, emphasized the "exclusively tactical character" of the call for autonomy, which it claimed had been forced upon UNDO's leaders by the agitated Ukrainian masses in an attempt to exploit the success enjoyed by Konrad Henlein in neighboring Czechoslovakia. Regretting that "this tactical nature of the Ukrainians' enunciation weakens in an essential manner the meritorious side of the postulates contained in it," the editorial framed the Camp's reply to this move: "We recognize the distinctness of the Ukrainian national culture, we desire its great and healthy development, we approve of the policy of the State which, compatible with its *raison d'état,* creates conditions favorable to that development. In this policy, however, there cannot be a postulate of territorial autonomy. Indeed, because it is incompatible with the State's existence as a cohesive organism, which, in the geopolitical conditions of Poland, is an historical necessity for her." The Ozon organ was careful to state, however, that, despite what it had written about the destructive influences of both "the news from the Sudeten mountains and the pressure of its own demagogic rank and file, we desire in conclusion to express our conviction that the aim of increasing Poland's difficulties in the international arena did not lie in the intentions of the authors of this resolution."[30] When this appeared insufficient to calm the indignation and outrage prevalent in the eastern parts of Poland even after the military action was halted, the Camp became more conciliatory yet. Shortly after the President announced the dissolution of Parliament and the holding of new elections in November, General Skwarczyński paid a special campaign visit to Luck. His speech of September 19 was generally received by the Ukrainian press as evidence of the OZN's good intentions towards a relaxation of tensions in Volhynia, and both the UNDO and VUO parties agreed to participate in the general election in return for a guaranteed allotment of seats.[31] Shortly after the

[29] Resolutions are in *Dilo,* 8 May 1938.

[30] 17 May 1938.

[31] See *Volhynskyoe Slovo* of 2 October 1938 and the Socialist organ *Robotnik* of 4 October.

elections, which returned nineteen Ukrainians to the Sejm and three more to the Senate, *Dilo* summoned the new Parliament to commence deliberations at once on the minorities problem, whose gravity should give it priority over any other issue, including that of changing the hated electoral ordinances.[32]

In the immediate aftermath of the elections, the regime's relations with the Ukrainians did, in fact, appear to draw closer. On 19 November 1938 the President decreed that the Polish Autocephalous Orthodox Church was to be an autonomous body enjoying the State's protection. To forestall any hasty conclusions which might be drawn from this reversal of a previous stand, *Gazeta Polska* carefully issued the qualification that, "while assuring the Orthodox Church of favorable conditions of existence, the Polish State cannot permit in any measure such activities as would weaken its powers of resistance to those dangers coming from the east or would not take into consideration the proper rights of particular groups of the Orthodox population and artificially hamper the natural expansion of Polish culture into the eastern lands."[33] Shortly thereafter Dr. Zdzisław Stahl, formerly a young Nationalist from Lviv who had left his party to become one of the regime's leading ideologists, contributed a lengthy editorial to the Ozon organ. Recognizing the gravity of the situation in the *kresy*, Stahl stated that, with Poland's constitutional needs already met, "we must now join the eastern lands, at one time defended by a military effort of blood and iron, with the entirety of the Republic through a lasting effort of peaceful work and civilized creativity." The demand of the moment was clear to Stahl: "On the basis of past experiences, after a period of fragmentation of effort, attempts and errors, advances and retreats on various fields, we must finally settle upon a consistent and systematic program in our eastern policy."[34]

Whatever hopes that had existed for an eleventh-hour accord evaporated with the emergence of Col. Zygmunt Wenda as the guiding spirit in the Camp of National Unity. Wenda, who became the OZN Chief of Staff in autumn 1937, brought the crusading zeal of the military to his new duties, and began the adoption of a more rigid stand towards the minorities. The first evidence of this trend came in the Camp's revised organizational statutes, released under Wenda's guidance in spring 1938, which declared at the outset that "the Camp of National Unity is the political organization of the Polish Nation and as such has as its goal the inclusion in its ranks of all creative and active individuals of

---

32 27 November 1938.
33 22 November 1938.
34 25 November 1938.

Polish nationality."[35] In a confidential circular to all Ozon activists, Wenda assured them that the minorities would be accorded social justice only if they recognized the complete integrity of Poland's borders.[36]

The pressures which had been building up on both sides of the issue surfaced with finality in the winter of 1938/1939. Vasyl Mudryi, leader of the UNDO and a Deputy to the Sejm, headed his Ukrainian Club's efforts to attain a legislative sanction of the autonomy program which his party had adopted the previous year. When the Sejm voted its rejection, he made the following observation to his colleagues:

> The situation is very bad indeed.... The whole of Europe seems to be rumbling and quaking like a volcano, and it seems only a matter of the day and hour when the volcano will erupt. Out of the resultant cataclysm we have the right to draw as many conclusions as possible for ourselves, for we have much to gain and little to lose. But Poland as a State will have much to lose if a war overtakes her in such a condition as she is now in — a land torn by conflicting interests and unsettled questions, among which is that of the Ukrainians.[37]

Wenda was quick to respond to this open Ukrainian challenge to Polish authority. Although Sen. Leopold Tomaszkiewicz, presenting the Ministry of Interior's budget to the Senate in late January 1939, spoke of the Premier's continued determination to seek a policy of coexistence with the Ukrainians,[38] Wenda nullified the impact of his remarks two weeks later. In the course of a similar budgetary debate in the Sejm, the Ozon leader told the legislators that the State's tolerance of repeated Ukrainian provocations had been finally overcome by the need "to protect properly our Polish assets and the interest of the Polish State," and restated the OZN's respect for the Ukrainians' national and cultural differences "as long as they do not conflict with the cohesion and integrity of the Polish State and do not aspire to set themselves apart behind a Chinese Wall of hatred." Lest there be any misunderstanding as to the real position of the Ukrainian and other minority groups within the Polish Republic, however, Wenda praised the despised Border Defense Corps as a body "consistently fulfilling, with the best possible results, the role of the spreader of Polish culture and civilization in the outer reaches of the Republic," and, amidst great applause, concluded with the strident declaration that "the Polish Nation is the only Master in its State, and no obstacles can stand in the way of its development and the serving of its vital interests across the

---

35 AAN/OZN, t. 23.

36 *Ibid.*, t. 17.

37 *Gazeta Polska,* 11 December 1938.

38 *Ibid.*, 28 January 1939.

vast expanses of dispersed population quotes."[39] In the face of this proclamation, *Dilo* reluctantly admitted the final failure of Piłsudski's original "policy of normalization."[40]

This small yet significant episode in the long and stormy history of Polish-Ukrainian relations revealed quite clearly the attitudes of the Pole when confronted with his neighbor to the east. While advocating a militant nationalities policy aimed at asserting Polish supremacy in the minority-dominated eastern portions of the land, the regime displayed a healthy respect for the political skill and energy with which the Ukrainian community would counter such moves. The consequent cautious, vacillating approach of the Camp of National Unity towards the Ukrainians, counseling moderation of both word and deed, exposed as sheer demagogy the defiant Ozon phrases of Polish supremacy and minority inferiority. It was one thing for the Poles to agitate and act against the pacific Jews, from whom little retaliation could be expected; it was an altogether different matter, however, when confronting the Ukrainians, who had demonstrated that they were prepared to utilize whatever means became necessary, including violence, to assert their ancient and traditional claims to a national existence. The decision of Piłsudski's successors to seek political support among one portion of citizens at the expense of incurring the hostility of a sizeable segment of the others is all the more incomprehensible when one considers the strategically vital area inhabited by these peoples and the extremely tense international situation, often pointed to by the OZN as the chief justification for its activity. While the numerous military and police abuses were explained as being necessary to eradicate "outside" influences from southeastern Poland, there was little doubt in Ukrainian minds that they were designed to break the cohesion of the Ukrainian resistance to Polonization. Premier Składkowski admitted as much in his memoirs, stating that "the bloodless, although burdensome and vexatious, pacification of Eastern Małopolska was necessary to show the Ukrainian population that the Polish State, in the face of taunts from agitators paid by Germany, was sufficiently powerful, united, consolidated and organized to maintain peace and order in all of its lands."[41] At any event, the policies pursued by Piłsudski's successors created a residue of ill will which exists to this day along the edges of the *kresy*, and seriously weakened the Polish war effort in the east.

---

39 *Ibid.*, 17 February 1939.

40 25 June 1939.

41 F. Sławoj-Składkowski, *Nie ostatnie słowo oskarżonego* (London, 1964), p. 198.

Editorial Note:

With this article by Professor Edward D. Wynot, Jr. of Florida State University, The Ukrainian Historian initiates its English language section. During his eight month stay in Warsaw researching the Polish regime in the four years after Pilsudski's death, Dr. Wynot had an opportunity to examine some archival material pertaining to Ukrainian-Polish relations in interwar Poland. This article is one of the results of his studies. We certainly hope that this politically sensitive problem can be now discussed from a proper historical perspective and, to this end, we invite the participation of interested historians.

Михайло Б. Ждан

УКРАЇНА ПІД ПАНУВАННЯМ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

IV.

Одною з найважливіших функцій адміністраційного апарату Золотої Орди, яку радянські історики, цілком правильно називають паразитною державою, було збирати податки з земель, що їм безпосередньо підлягали. Вже під час переходу армії Батия через Україну на Угорщину, деякі групи хліборобського населення піддались татарам з обов'язком «сіяти пшеницю і просо» для них. Це, очевидно, було на руку татарам, які в той спосіб улегшували прохарчування своєї армії. На підставі тієї літописної вістки скоструйована думка Грушевького про те, що «обов'язок давати хлібну данину мабуть не був дуже обтяжливий» і це було між іншим, причиною протикнязівського руху.[50] Навряд чи можна погодитись з думкою Грушевського. Можливо, що на самому початку панування татар, заки ще усталилась їх адміністрація та переведено відповідний і в подробицях опрацьований розклад податків так і було. Але, з пізніших джерельних інформацій знаємо, що податкові тягарі наложені татарами були дуже тяжкі. Ми маємо свідчення арабських істориків про те, що населення Золотої Орди під час неврожайних літ змушене було продавати своїх дітей в неволю, щоб одержаними тією дорогою грішми вив'язатись зі своїх податкових зобов'язань.[51] — Якщо так було з кочовиками, то годі сподіватись, щоб населення українських земель, що ввійшло в безпосередню залежність від Золотої Орди мали якісь полегші.

Податкова система татар дотепер ще не зовсім добре висвітлена істориками. Але з тих фраґментів, що їх подають татарські ярлики і наші літописи можна догадуватись, що вона була дуже скомплікована. Цілість податкових зобов'язань радянські історики називають «виходом» або «ординським виходом». Ця назва походить з татарських ярликів, з яких один, цитований вже нами ярлик Менґлі Ґерая для польського короля Жиґмонта вичислює усі «тьми» «со всими входы и з данми», які Золота Орда відступила своєму сусідові. Нам здається, що в нашу історичну термінологію ці податкові тягарі повинні ввійти під назвою «дань» або «данина». Співчуваючи з положенням Данила підчас його побуту в Орді, галицько-волинський літопис нарікає, що

---

50 М. Грушевський, *цит. праця,* т. 3, стор. 159.

51 В. Т. Тизенгавзен, *цит. праця,* т. 1, стор. 232 і 241.

«холопом його називають ще й данини хочуть»,[52] а хроніка Биховця розказує, що баскаки на Поділлі забирали «у тех атаманов дань, отвозили в Орду».[53]

Але цілість податкових тягарів дань (чи ординський вихід) ділилась на цілий ряд окремих тягарів, зв'язаних передусім з джерелами прожитку підданих Золотої Орди, як також зі спеціяльними ситуаціями та вимогами татар. З тогочасних джерел можна догадуватися, що підставовим податком, що обов'язував усіх підданих Золотої Орди було *подушне*. З назви можна догадуватись, що це був податок, що його платили усі мешканці без огляду на свої зайняття. Як ми це вже зазначили перед тим, незалежно від цього, поодинокі виробничі групи населення платили окремі податки. І так власники худоби, отже передусім кочовики, а також і ті осілі хлібороби, що мали хоч би невелику кількість корів, волів чи коней, платили податок зв. *копчур*. Сплачували його, так як впрочім деякі інші форми податку або грішми або товаром, отже живою худобою, м'ясом, шкурами тощо. Податок наложений на купців та ремісників знаний під назвою *тамги*, що його висоту визначували окремі урядники таможники. Якщо йдеться про наші землі — Поділля і Переяславщину — то дві вище згадані данини з огляду на невеликі групи населення, що займались випасом худоби чи займались торгівлею або ремеслом, не були дуже поширені. Не має отже сумніву, що основною формою данини, що її татари стягали з населення Поділля і Переяславщини був *калан*, данина від осідлого, хліборобського населення. Але крім *подушного, копчура, тамги* і *калана*, тогочасні джерела згадують ще кілька інших форм данини як: *поплужне, запрос, пошлина, повинність, надбавки, корм, ям* та інші. Про деякі з них, як напр. про запрос, пошлини, повинність, надбавки нам нічого не відомо; про інші можна сказати декілька слів: і так поплужне це безумовно податок зв'язаний з хліборобськими зайняттями, з плугом — але, яке відношення цього податку до калану нам не відомо. Не виключене, що це були просто синоніми, при чому поплужне було зукраїнізованою формою калану. Корм — це видатки на утримання ханських урядників і послів, а ям — це обов'язок достави підвод для тих же урядників і перевізників ханських доручень.[54] Побіжний перегляд згаданих податків виказує, що деякі з них були сталими податками (калан, тамга, копчур, інші спорадичні, відповідно до потреби. Якщо йдеться про першу категорію, про сталі податки, то на думку деяких істориків підставою їх вимірів була десятина, отже десята частина різних форм прибутку..[55] На те, що так могло бути, маємо деякі вказівки в джерелах: і так під час облоги Рязані татари

---

52 *ПСРЛ*, т. II, стор. 808.

53 *Хроника Быховца*, стор. 56.

54 Про податки під Золотою Ордою пишуть такі автори: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовський, *цит. праця*, стор. 224—227; B. Spuler, *op. cit.*, pag. 332—335.

55 G. Vernadsky, *op. cit.*, pag. 223.

вимагали від рязанців що десятого коня.[56] Також Пляно Карпіні оповідає, що населення підбитих земель мусіло платити татарам десятину з усього, навіть з людей.[57] Марко Поло, який довгий час перебував в Китаю, що тоді перебував під татарським пануванням хана Кубілая пише, що у портовому місті Ганґ-чов за імпортовані товари з далеких країн, напр., з Індії, мито виносило десять відсотків. Але цей самий Марко Поло у цьому ж самому місці говорить, що за такі випродуковані на місці товари, як цукор і алькогольні напитки з рижу уряд побирав три і одну третину відсотка. Якщо так було й у інших землях під пануванням татар, то можна припускати, що податкова система татар не мала одностайних норм, а була гнучка й достосована до можливостей і потреб.

До плачення податків було зобов'язане все населення крім духовних осіб усіх релігій. На них накладало татарське правління обов'язок молитись за хана і цілу його родину. Також за виїмкові заслуги для хана або держави деякі визначні одиниці діставали т. зв. тарханні ярлики, на підставі яких влада звільнювала їх від плачення податків. Піддані тархана переходили цілком під його податкову юрисдикцію і, в зв'язку з тим, будучи звільненими від плачення податків для держави, платили їх тільки своєму зверхникові — тарханові. Для ілюстрації цього фінансового законодавства подаємо нижче переклад тарханного ярлика, що його хан Тохтамиш надав Хаджі-бекові:

«Віддаюся Богові і вірю в його милосердя і доброту.

Слово Тохтамиша:

Начальникам кримської округи, з Кутлу-Бугою на чолі, бекам, духовним суддям, знавцям права, начальникам, старцям, двірським секретарям, митникам, важникам, бакавлам, урядникам комори, усім майстрам, усім: — Тому, що Тімур-Пулад так постановив: Ми обдарували власника цього ярлика Хаджі-Бека з усіма приналежними до нього людьми (вони щороку платили до державної скарбниці усі податки з наддатками, яких від них вимагали). Від тієї хвилини на майбутність нехай не накладають на Суткул (так) званого «подушного», нехай не вимагають підвод і їжі, нехай не жадають до складу хлібної потрави, нехай окружна влада не доторкнеться жодної людини, яка підлягає Суткулові, так на Криму, як і поза ним на постоях; усім їм, що включені в громаду, для звільнення їх від вимаганих податків, вияву опіки і допомоги, написання охоронного тарханного ярлика — ви всі в тому випадку виказуйте без опору співдію з Хаджі-Беком, а тоді всі, що переводять окружний вимір податку напевно не відва-

56 *ПСРЛ*, т. І. Лаврентьевская летопись. Москва 1962, стор. 514.
57 *The Travels of Marco Polo*. Edited with Introduction by Manuel Komroff. New York, 1941, pag. 249.

жаться кривдити і непокоїти (Хаджі-Бека). Але якщо ти Хаджі-Беку мовлячи: „Так мене обдарили", зачнеш гнобити нещасних бідаків то ти на тому добре не вийдеш. Так то володіючи надано (правну) силу червоно-опечатаному ярликові. Орда знаходилася (тоді) над Доном, над Ур-тубою в степу. Писано в літі мавпи, девятдесять четвертого року місяця Зулкаада двадцять четвертого».[58]

Хоч наведений ярлик відноситься до Криму і околиці і був виданий у тому часі, коли Поділля входило вже в склад Литви, все таки він має для нас незвичайно цікаві і важливі інформації. Перш за все він називає всіх урядників, які так чи інакше були зв'язані з накладанням і збиранням податків. По-друге, ярлик підтверджує, що першою і найважливішою формою податку було *подушне.*

Велика різнородність податків свідчить про те, що фіскальні тягарі накладані на населення були дуже тяжкі. Тяжке його положення погіршувалось тоді, коли в Орді панувала анархія і кожен із претендентів до ханської влади збирав на свою руку податки і тоді, коли замість збирати податки безпосередньо, татарська влада винаймала їх багатим купцям. Ці піднаймачі, бажаючи на швидку руч збагатитися, здирали з населення усе, що тільки можна було, залишаючи його у крайній нужді. Добре свідоцтво про діяльність такого піднаймача дає нам літописне оповідання про баскака Ахмета, до якого ще повернемось.

Думаємо, що найбільш утяжливою формою данини наложеної на населення земель, що безпосередньо підлягали владі Золотої Орди була «данина крови» — обов'язок військової служби. Маємо відомості, що вже під час другого нападу на Україну — у 1240-вих роках, татари включили у свою похідну армію багато українських бранців, яких уживали як «гарматне м'ясо» в Угорщині при здобуванні тамошніх городів.[59] Цей спосіб підкріплювання татарських військ місцевим населенням і военними бранцями був практикований татарською владою вже давніше і на ньому ми докладніше зупинились у нашій праці «Другий напад татар на Україну».[60]

---

[58] Це татарське літописання відповідає даті 1 жовтня 1392 року. Ярлик Хаджі-Бекові подаємо на підставі праці: Stefan Maria Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.* Warszawa 1965. Sine Wody, pag. 178—180.

[59] O. Wolff, *Geschichte der Mongolen oder Tataren,* Breslau 1872. Спираючись на свідченнях угорських хроністів на стор. 337 так описує здобування одного городу на Угорщині: «Коли ціле довкілля було спустошене, велика армія зложена з полонених русинів, кумаків і мадярів і невеликого числа татарів окружила місто. Перші заатакували місто мадярські полонені, коли ж вони впали в бою татари змусили русинів, ізмаелітів і куманів до атаки; самі ж татари стояли в запіллі і сміялись з невдач атакуючих, коли ж хтось з атакуючих (русинів чи куманів — прим. наша. Жд.) завернув до втечі, того татари вбивали.

[60] Михайло Б. Ждан. *Другий напад татарів на Україну.* Визвольний шлях, кн. 5 (208), червень 1965, Лондон, стор. 507.

Після усталення татарської влади на безпосередньо від Золотої Орди залежних українських землях спосіб рекрутування наших людей до татарського війська мусів бути реґульований відповідними законами або принаймні усталеною практикою. Як нам відомо з попередніх наших дослідів, ті українські землі, які опинились під посередньою владою Золотої Орди, як напр., Галицько-Волинська Русь, на вимогу ханів зобов'язані були доставляти військові відділи, які однак були під командою власних князів і що найбільше координували свої дії з татарським проводом.[61] Інакше мусіло бути на тих наших землях, що позбавлені власних князів — як напр., Поділля і Переяславщина — знайшлись у безпосередній залежності від татар. На жаль, з браку відповідних джерел ми не знаємо ані способу рекрутування, ані границі віку зобов'язаних до військової служби. Одинокою вісткою, що могла б трохи насвітлити цю справу є згадка Пляно Карпіні, про те, що під час його побуту на Русі татари з-поміж трьох синів в родині забирали одного, забирали також усіх неодружених чоловіків.[62] Вправді, Пляно Карпіні не каже в якій цілі татари забирали тих хлопців, але Шпулер догадується, що забирали їх до війська.[63] Але якщо б здогад Шпулера був правдивий, то все таки перед нами й у цій справі чимало нерозв'язаних питань: невідомо нам, які були границі віку вимагані для військової служби, не знаємо чи ця служба була постійна, чи тільки у випадках воєнних потреб, тяжко догадатись, чи новобранці переходили якийсь відповідний військовий перешкіл, та до яких військових частин — піших чи кінних — їх приділювано, врешті не знаємо, коли кінчилась їх військова служба. На думку Шпулера руські військові відділи служили у піхоті.[64] і як такі були уживані передовсім як саперські відділи при мощенні доріг, будуванні мостів та здобуванні твердинь.

Незалежно від здогадів у тій справі одно певне: у татарському війську були руські частини. На доказ цього стрічаємо короткі згадки і в орієнтальних джерелах і в наших літописах. Знаємо, що у війні між ханом Тохту і Ногаєм, Ногай був убитий рукою руського вояка,[65] думаємо, що цей останній не знайшовся там припадково, але належав до якоїсь руської частини. Про існування таких частин згадує, один арабський історик, який описуючи панування Узбека каже, що: «у

---

61 Михайло Б. Ждан. *До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди.* Український Історик, ч. 3—4 (15—16), рік 4. Нью-Йорк—Мюнхен 1977, стор. 96.

62 Plano Carpini, *op. cit.*, pag. 184—185.

63 B. Spuler, *op. cit.*, pag.374.

64 *ibidem.*

65 В. Т. Тизенгавзен, *цит. праця,* стор. 231. Історик Байбарсъ пише, що під час втечі Ногая «Настиглъ его Русскій из войска Токты: онъ (Ногай) сообщилъ ему, кто онъ такой и сказалъ ему: не убивай меня, я Ногай, а отвези меня къ Токтѣ; мнѣ нужно съ нимъ сойтись и переговорить съ нимъ. Но Русскій не поддался его словам, а тотчасъ тутже отрубилъ ему голову» . . .

султана того государства рати Черкесовъ, Русскихъ и Ясовъ».[67] Цікаве світло на участь руських частин у татарській армії кидають північні літописи: 1378 року на річці Вожі, допливі Оки, прийшло до бою між московським і татарським військами Мамая. У битві, що випала на користь москвичів, їхні відділи «изнимаша на тои воинѣ нѣкоего попа отъ Орды пришедша Иванова Васильевича, и обрѣтоша у него злыхъ зеліи лютыхъ мешокъ . . .»[68] Тому, що православна епархія в Сараю, до якої належала також Переяславщина, мусіла мати відповідне число попів, не виключене, що їх в разі потреби включувано в ряди татарських відділів в ролі лікарів-знахарів чи навіть духовників-капелянів для ісповідників православної релігії.[69] Також згадувана нами грамота митрополита Олексія в справі спору між сарайською і рязанською епархіями згадує «карауди» — отже військові відділи над Хопром. Ясно, що «карауди» складались з руських вояків, бо до ісповідників іншої релігії митрополит не звертався б у своєму посланню.

Є підстави догадуватись, що українські військові частини татарської армії, на випадок потреби, були віддавані баскакам як поліційні частини, щоб помагати їм при збиранню податків. Так, принаймні, належало б інтерпретувати літописну інформацію про діяльність баскака Ахмета.[70] Не виключене, що в тих цілях їх висилано до інших країв залежних від Золотої Орди, напр., до Болгарії, в половецькі степи в Туркестан і т. п. Цей здогад можна б опирати на аналогії, що її подають вірменські історики: «Кирикос отмечает, что сборщиками подушной подати были назначены „люди хищные и жестокие". Никто не осмеливался выступить против Буги, так как его постоянно сопровождал отряд отчаянных разбойников из персов, которые безжалосно относились ко всем»[71] З цього бачимо, що до збирання податків з вірменів татарське правління уживало перські військово-поліційні відділи.

---

[67] В. Тизенгавзен, *цит. праця,* стор. 231.

[68] М. Д. Приселков, *Троицкая летопись,* Москва 1950, стор. 417.

[69] А. В. Черепин у своїй праці *Образование русского централизованого государства в 15—16 веках,* Москва 1960, стор. 595, згадуючи про цей епізод, пише: «. . . Интересно, что Орда использовала в качестве лазутчиков представителей русского духовенства . . .». Ледви чи розвідчик-шпигун міг возити зі собою запаси лікувального зілля, зменшуючи тим самим можливість скорої зміни свого побуту.

[70] М. Д. Приселков, *цит. праця,* стор. 340—343.

[71] *Армянские источники о монголах.* Москва 1962, стор. 109.

Воєнна історіографія

Лев Шанковський

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ВОЄННОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Частина І: До кінця 1939 р.

Про предмет нашого нарису.

У системі історичних наук історіографія це спеціяльний історичний предмет, який вивчає не первинний процес — минуле, а вторинний процес — історію вивчення минулого. У сучасній історичній літературі зазначається, що предмет історіографії включає історію створення історичних праць, життєпис істориків, розвиток історичної думки, а також поширення історичних знань. Коли ж так окреслюється завдання історіографії, то мусимо прийняти, що вона не може обмежитися лише вивченням біо-бібліографічних матеріялів про історичну науку в минулому, але мусить показати її в розвитку, досліджуючи розвиток науково-історичної думки і умов, серед яких вона розвивалася. З цього погляду історіографія мусить висвітлити діяльність наукових установ, товариств й організацій, а теж дослідити засоби, які є в розпорядженні історичної науки, а саме: наявність архівів і можливість їх використання, бібліотек, музеїв, можливостей публікації написаних праць (наявність видавництв, журналів тощо) і можливостей публічного обговорення публікацій у наукових рецензіях, докладах, відчитах тощо. Дослідження всіх цих справ є дуже важливим завданням науки історіографії.[1]

Очевидно, всі ці методологічні зауваження мають теж повне примінення в науці *воєнної історіографії.* Воєнна історіографія є історією воєнно-історичної науки. Сьогодні приймається загально, що воєнно-історична наука поділяється на дві великі ділянки: історію воєн і історію воєнного мистецтва, що вона має цілу низку власних допоміжних наук (напр.) воєнна археологія, зброєзнавство, воєнна географія, воєнна статистика, воєнна археографія тощо), але в сучасній літературі немає остаточного погодження, куди належить *воєнна історія,* чи до системи історичних наук як її спеціяльна галузь, чи до системи *воєнних наук,* як спеціяльна галузь цих наук. Відмов-

---

[1] Пор. М. В. Нечкина, «История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки»), *История и историки.* Историография истории СССР. Москва, 1975, стор. 16—27. Також Ф. П. Шевченко, «Історіографія — важлива історична дисципліна», *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* Київ, 1968, стор. 5—20.

ляючись вирішувати цю контроверсію, хочемо, в цьому місці, зазначити, що так чи інакше, военно-історична наука існує і має вже свою досить багату історію. Наука ця спирається на методологічні засади історичної науки і користується її науковими методами. *Военна історіографія* як спеціяльний предмет военно-історичної науки допомагає розкривати розвиток военно-історичної науки, досліджує процеси, що в ній проходили, накреслює стан, в якому вона перебуває, і намагається створити умови і накреслити завдання для її дальшого розвитку. Така нова наука, наука военної історіографії тільки що народжується і вона народжується, насамперед там, де розвинулась уже военно-історична наука.

Передумови для виникнення окремої военно-історичної науки створились щойно в XVIII ст., коли ведення війни помітно ускладнилося і почало вимагати наукового вивчення різних проблем, пов'язаних із військовою справою. До XVIII ст. стан військової справи не був таким складним, щоб її відокремлювати в окрему науку. Перед XVIII ст., історія воєн і історія военного мистецтва вивчались в рамках загальноісторичної науки, як, до речі, вони вивчаються теж і до сьогоднішнього дня. У різних історичних творах і досі не бракує описів різних воєн, а навіть подаються описи окремих военних подій. Все ж таки, існує помітна різниця між загальноісторичними творами, а творами, що належать до военно-історичної науки. Ось, наприклад, у творі П. Симоновського п. н. «Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах», написаному 1765 р. і виданому 1847 р. особливо багато написано про «военные дела» українського народу, але чи можемо ми цей твір уважати початком української военної історіографії? Наша відповідь, на це питання неґативна. Военно-історична наука відрізняється від загальноісторичної науки тим, що вона досліджує історію воєн чи історію военного мистецтва згідно з вимогами *военної науки.* Такого завдання П. Симоновський, очевидно, собі не ставив. І, хоча, як це ми вже зазначили, военно-історична наука спирається на методологічні засади історичної науки і користується її науковими методами, її аналітичні й синтетичні дослідження мають служити, головно, военним наукам. І, справді, военні науки використовують синтетичні узагальнення военно-історичної науки для оформлення военних доктрин, що служать нації для керування її збройними зусиллями.

Маючи це своє основне завдання на увазі, военно-історична наука, в ділянці історії воєн, аналізує політичні причини і характер воєн, політичні й дипломатичні події, що попередили війну, военні засоби военних сторін для осягнення военних цілей, географію й топографію театру війни, мобілізацію й концентрацію збройних сил і засобів на даному театрі війни чи його частинах, стратегічні цілі, пляни, концепції сторін у війні, керівництво, організацію, озброєння, тактику і забезпечення военними матеріялами збройних сил у війні, організацію постачання і транспорту, бойову характеристику збройних

сил у зв'язку зі сучасним станом воєнного мистецтва і з особливостями національно-політичного, соціяльно-економічного й психологічного характеру, і, врешті, окремі воєнні походи, кампанії і бої. З цієї аналізи, воєнно-історична наука переходить до синтетичних узагальнень і робить з них теоретичні висновки для воєнних наук. Власне ці теоретичні висновки є на вагу золота для науки стратегії, тактики, організації збройних сил, зброєзнавства тощо.

У ділянці історії воєнного мистецтва, воєнно-історична наука в студії історії воєн концентрується на вивченні власне воєнного мистецтва. Сюди належить, насамперед полководницький досвід визначних полководців, але й теж досвід старшинства й вояцтва у боях. У своїх висновках, історія воєнного мистецтва доходить до визначення доцільности застосування різних родів збройних сил у війні, до встановлення найкращої їх організації у зв'язку з розвитком техніки і економічним потенціялом своєї і сусідніх країн, до випрацювання найдоцільніших форм озброєння різних родів збройних сил і до сформулювань про керівництво ними в операціях (стратегія) і в боях і маневрах (тактика). Воєнні теорії, що постають в наслідок вивчення історії воєнного мистецтва, викладаються у військових статутах, інструкціях і творах воєнних теоретиків.

Важливими підрозділами історії воєнного мистецтва є історії родів збройних сил (війська, фльоти, літунства) і історії родів зброї (піхоти, кінноти, гармати, інженерії тощо). Сюди належать теж полкові історії (історії окремих полків війська) та корабельні історії (історії окремих воєнних кораблів). Полкові й корабельні історії мають велике значення для розвитку військових чи воєнно-морських традицій.

Все, що ми сказали про воєнно-історичну науку, відноситься теж до науки воєнної історіографії. Її значення для воєнних наук велетенське, бо вона розширює предмет і маштаби воєнно-історичної науки в просторовому й хронологічному відношеннях. Без воєнної історіографії, тобто без вивчення багатогранних працесів, що проходили у воєнно-історичній науці, не може бути і модерної воєнної теорії.

Існує органічна єдність у розвитку воєнно-історичної науки: тісний зв'язок сьогоднішнього стану з минулими етапами, і власне цей зв'язок розкриває наука воєнної історіографії. За допомогою науки воєнної історіографії, модерна воєнна теорія черпає досвід воєнної науки в минулому і використовує її для сучасного.

З цього погляду, на нашу думку, прецизно окреслив завдання воєнної історіографії совєтський воєнний історик (українського роду) Любомир Г. Безкровний. На його думку, наука воєнної історіографії повинна: 1. Схарактеризувати процес накопичування знань про збройні сили, війни і воєнне мистецтво; 2. Установити коло виучуваних проблем на різних етапах воєнно-історичної науки; 3. Визначити методи воєнно-історичних досліджень; 4. Показати процес оформлювання окремих теорій, виявити провідні тенденції цього процесу і схаракте-

ризувати суть боротьби шкіл і напрямків, що в цьому процесі створилися.[2]

Про створення науки воєнної історіографії з такими завданнями не може мріяти поневолена Україна, і не може за це діло взятися теж українська наука на чужині. І, тому, у нас воєнна історіографія як спеціяльна галузь воєнно-історичної науки ще не існує. А втім, воєнна історіографія як наука, є ще дуже молодою в цілому світі, і, можливо, що єдиним вийнятком, що постарався зреалізувати поставлені собою завдання, в своїх творах, є власне Любомир Г. Безкровний. Крім багатьох праць з ділянки воєнної історії, Безкровному належать ще дві праці про російську воєнну історіографію в царській Росії. Одна з цих праць є нарисом воєнної історіографії Росії, а друга нарисом джерелознавства воєнної історії Росії.[3]

Проте, не зважаючи на всю воєнну потугу СССР і на багату воєнну історію совєтської армії, немає там ще праці з совєтської воєнної історіографії, яка б відповідала засадам, проголошеним Л. Г. Безкровним. Брак цей кладемо на карб хаосу, який існує в ділянці реабілітації жертв сталінського терору. Адже, найкращі воєнно-історичні праці написали були воєнні історики, які, пізніше, стали жертвою сталінських чисток. Декого з них тепер «реабілітовано», але хто може визнатися, чи «реабілітовано» також їх праці? Хто, наприклад, знає в СССР, чи «реабілітовано» колишнього українського старшину, полк. Н. Е. Какуріна, автора низки знаменитих воєнно-історичних праць, виданих у 1920-х роках, і чи вільно тепер користуватися його працями? Адже він був «троцькіст»! І що робити у совєтській воєнній історіографії з Левом Давидовичем Троцьким, що був справжнім будівничим червоної армії й автором праць, що це будівництво насвітлюють? Ось і низка «протиріч», що унеможливлюють працю для створення совєтської воєнної історіографії.

**
*

Переходимо тепер до проблеми воєнної історії українського народу. Вона багата на воєнні походи і події і багата свідченнями про самобутнє воєнне мистецтво українського народу, що в порівнянні з воєнним мистецтвом інших народів зовсім не «пасе задніх». І вона багата на кров, пролиту «великими потоками тільки за те, що він (український народ) шукав волі, кращого життя на своїй рідній землі і думав думками, вродженими всій людськости» (Історія Русов). На жаль, цієї воєнної історії українського народу не висвітлила досі, повністю, ні українська історична наука, ні ніяка інша історична наука.

---

[2] Див. Л. Г. Бескровный, *Очерки военной историографии России.* Москва, 1962, АН СССР, стор. 6.

[3] Крім вищезазначеної праці, ще: Л. Г. Бескровный, *Очерки по источниковедению военной истории России.* Москва, 1957. Безкровний редаґував теж першу воєнно-історичну хрестоматію, яка появилася у Воєніздаті 1947 року.

Було багато причин, що українська воєнно-історична наука не могла належно розвинутися, але може найголовнішою була та, що в умовах бездержавности й відсутности українського війська важко було виховати спеціялістів воєнної історії і запевнити їм потрібні вартости праці. Воєнно-історична наука це, по суті, дуже вузька спеціяльність, але її научна база дуже широка і всестороння. Воєнний історик повинен бути не тільки вузьким спеціялістом у своєму фаху, але й глибоко освіченою людиною в різних ділянках наук. Від воєнного історика вимагається, щоб він не тільки знав історичні джерела і в їх критичному розборі застосовував наукові методи історичної науки, але й щоб мав поважні знання з військових наук: з науки стратегії, тактики, організації війська, топографії, фортифікації, зброєзнавства, історії воєнних доктрин тощо. Поскільки війна, — це тільки політика, ведена засобами насилля, поскільки політики й дипломати чимало впливають на вибух і ведення війни, історик воєн мусить мати поважні знання з ділянки політичних наук та історії дипломатії. Поскільки, знову ж, війни ведуться часто за економічні цілі, впливають на економіку власної і чужих країн, воєнний історик мусить орієнтуватися в ділянці статистичних і економічних наук. І коли брати до уваги методи психологічної війни, які щораз більше застосовуються у веденні воєн, воєнний історик мусить мати теж знання з науки соціології і психології. Таким чином, воєнний історик, хоч і вузький спеціяліст, але його вузька спеціяльність вимагає дуже широких студій. Таку всебічну освіту здобувається у військових академіях чи академіях генерального штабу, і не можна дивуватися, що українські генштабісти були авторами перших українських воєнно-історичних праць після визвольної війни 1917—1920 рр. Перед війною, ці українські генштабісти, як, наприклад, генерали М. Л. Юнаків і А. Г. Елчанінов працювали для російської воєнно-історичної науки.

Українська воєнно-історична наука постала щойно після визвольної війни 1917—1920 рр. і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавности. Але була, в екзилі, українська армія, були її старшини, що прагнули створити українську воєнно-історичну науку і, щонайважливіше, був великий суспільний інтерес до української воєнно-історичної науки, що його проявляли маси українського населення на західньоукраїнських землях і на еміґрації. Рівень розвитку історичної науки визначається не тільки числом і якістю істориків і підготовлених ними історичних праць, але й власне цим суспільним інтересом до історичної науки. З цього погляду, треба сказати, що в роках 1921—1939 не бракувало ні осіб, ні установ, що сприяли розвиткові української воєнно-історичної науки, ні суспільного інтересу до неї. І коли в роки II Світової війни відродилася українська збройна сила в постаті УПА і УНА, то ми не знаємо, чи сталося це в наслідок такої чи іншої аґітації, чи може в наслідок поширення видань «Червоної Калини» у Львові. З власного досвіду знаю, що ці видання (календарі, «Літописи», окремі книжки) прочитувались українською мо-

лоддю до того, що вони ставали нечитабельні через перехід з рук до рук.

Подібно, як загальноісторична наука, так і воєнно-історична наука має свої власні допоміжні науки. Для вивчення воєнної історії служить воєнна археологія, з якої виникла наука зброєзнавства, нерозлучною з нею є воєнна географія, а зокрема історична воєнна географія. Дуже важливе місце займають воєнна археографія, архівознавство і зокрема джерелознавство. Засада, що історик повинен знати «всі» джерела, зобов'язує при вивченні воєнної історії більше, ніж при вивченні загальної історії, бо незнання якогось джерела може багато заважити на правильному висвітленні даної воєнної події. А вже воєнно-історична наука цілком відкидає «засаду», що її стосують деякі американські професори, які відкидають різні джерела, накладаючи на них ярлички, що вони «упереджені», «сторонничі», «націоналістичні». Воєнний історик починає своє дослідження, звичайно, від вивчення «упереджених» і «сторонничих» джерел, як, наприклад, історик воєн Хмельницького від джерел польських, або історик УПА — від джерел німецьких, совєтських і польських. А втім, ніякий справжній історик не боїться «упереджених» і «сторонничих» джерел, бо наукова методологія праці з історичними джерелами дає кожному справжньому історикові вказівки, як джерела критично розробляти й пізнавати в них факти.

Джерелами воєнної історії є: 1. Закони, розпорядження військової влади, статути й реґляменти; 2. Архівні матеріяли військових частин: журнали воєнних дій, реляції, повідомлення, звіти, донесення; 3. Архівні матеріяли штабів: стратегічні пляни, звіти, рапорти, накази; 4. Воєнно-теоретичні і концепційні праці; 5. Воєнно-статистичні матеріяли; 6. Мемуари учасників воєн, щоденники, записки, листи, кореспонденція; 7. Пресові матеріяли, зокрема воєнні комунікати; 8. Полкові історії, хроніки, матеріяли до них; 9. Довідкові матеріяли в енциклопедіях, збірниках, альманахах, календарях тощо; 10. Аналітичні дослідження (розвідки, статті, конспекти, біографічні і бібліографічні матеріяли, рецензії, полеміки). Із них: 1—3 — це джерела примарні, або першоджерела, а 4—10 — це джерела секундарні або вторинні. Для вивчення воєнної історії капітальне значення мають першоджерела.

Великою перешкодою для розвитку української воєнно-історичної науки був і є брак першоджерел, які могли б вільному українському історикові служити до написання воєнно-історичної праці. Якщо йдеться про воєнну історію княжої чи козацької України, то такі джерела є в московських архівах, і можна радіти, що на Україні є історики (В. Й. Довженок, О. М. Апанович, В. А. Дядиченко та інші), що вивчають ці джерела й дають вартісні праці з цієї тематики.[4]

[4] Праці ці такі: В. Й. Довженок, *Військова справа в Київській Русі.* Київ, 1950. Доповнивши археологічні дані письмовими джерелами, Довженок простежив розвиток воєнного-мистецтва у східніх слов'ян та його

Вклад українського народу у війни Росії проти Туреччини у XVIII ст. (до речі, в наслідок цього вкладу, землі поселення українського народу дуже поширилися на південь і схід), висвітлений у низці праць російських воєнних істориків. Але, коли йдеться про першоджерела до воєнної історії визвольної війни 1917—1920 рр., то більшість із них пропала вже під час війни. Це, що залишилося, зберігалось у фондах Музею Визвольної Боротьби в Празі, Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі та в архівах Воєнно-історичного товариства у Варшаві. Великої вартости військові документи, що переховувалися в цих установах, пропали для нас під час або після II Світової війни. Музей у Празі захопили большевики в 1948 році (до того часу його можна було врятувати), паризьку бібліотеку разом з її директором І. Рудичевим вивезли з Парижа гітлерівці, і за бібліотекою слід загинув, а архіви Воєнно-історичного товариства в 30 скринях з великим трудом евакуював з Варшави ген. М. Садовський, але скрині доїхали тільки до Лодзі. Там їх наздігнали большевики під час своєї офензиви в січні 1945 року. Невеличкі рештки цього майна зберігалися в Українському Воєнно-історичному інституті в Торонто під управою ген. М. Садовського. Після його смерти, майно Інституту перейшло до дому науки Української Вільної Академії Наук у Вінніпеґу.

Варто відзначити, що в руках приватних осіб зберігається ще чимало документів, що мають першоджерельне значення для вивчення історії визвольної війни (напр., військові статути, числа Вісника Державного секретаріяту військових справ Західньоукраїнської Народньої Республіки, числа військової преси, що появлялась в 1918—1920 роках тощо), у тому теж надзвичайно важливе першоджерело, а саме *Оперативний щоденник Начальної Команди Галицької Армії,* втрату якого ніяк і нічим не можна буде заступити. Відповідальність за втрату цього цінного першоджерела нестимуть не тільки особи, що його безвідповідально «переховують», але й ми всі, а в тому теж наші наукові установи, що спокійно чекають, коли цей *Щоденник* зовсім зотліє і вже не надаватиметься до будь-якої репродукції.

У роки між двома війнами, найбільший комплет друкованих першоджерел, а теж вторинних джерел для вивчення історії визвольної війни мала Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

вдосконалення у період розвитку Київської держави. Він показав організацію війська, його спорядження і військову техніку і дав опис походів Русі проти Візантії та окремих битв з кочовниками. Детально описуються в цій праці окремі види зброї, подаються відомості про фортечні споруди навколо міст, змальовується воєнне мистецтво русичів. Далі: О. М. Апанович, *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ 1969, АН УРСР (дуже гарно графічно й ілюстраційно виконане видання) і В. А. Дядиченко, *Нариси суспільно-політичному устрою лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.* Київ 1959, АН УРСР, подають джерельну інформацію про українську козацьку армію XVII—XVIII ст., її організацію й воєнні походи (Апанович).

Тепер це бібліотека Філіялу АН УССР. Таким чином, найбільшу кількість джерел до історії визвольної війни 1917—1920 рр., у тому теж українських джерел, мають большевики. Про це свідчить, між іншим, найновіший документальний збірник до історії громадянської війни на Україні, виданий заходами Архівного управління при Раді міністрів УССР.[5] У ньому ми надибали документи, які переховувалися в Бібліотеці НТШ у Львові й Музеї Визвольної Боротьби у Празі. До речі, у цьому совєтському збірнику, вперше, приблизно ⅓ документації є українського походження.

Брак першоджерел дуже утруднює українському воєнному історикові працю над вивченням воєнної історії українського народу. Брак цих першоджерел був причиною, що досі не появилася синтетична воєнна історія визвольної війни 1917—1920 рр., або така ж історія УПА й УНА. Написання таких історій стане можливим тільки тоді, коли історики матимуть доступ до існуючих першоджерел. Спроба знайти такий доступ через американських істориків не увінчалася успіхом.

Воєнна історіографія має свою періодизацію. Має свою періодизацію теж українська воєнна історіографія. Перший період української воєнної історіографії, — це роки між двома війнами: 1921—1939. Тоді на західньо-українських землях і на еміґрації появилися перші воєнно-історичні праці про визвольну війну і про давніше воєнне минуле українського народу, у тому збірники документів (Доценко, Сальський), багато мемуарів учасників (Петрів, Шухевич, Галаган, Монкевич та інш.), аналітичні праці учасників, що займали керівні становища в українських арміях (Ом. Павленко, Капустянський, Кравс, Пузицький та інш.), воєнно-історичні студії істориків (Гнатевич, Думін, З. Стефанів, Кузьма й інш.), великі монографії про окремі формації (УСС, СС), видавалися воєнно-наукові і воєнно-історичні журнали, альманахи, календарі. Появилися перші бібліографічні показники (Зленко, Шендрик). У другому періоді, після II світової війни, засадничо продовжується ця праця, але тут ще доходить воєнна історія УПА й УНА. Значну частину енерґії зуживається на перевидання різних праць першого періоду тому, що ніхто якось не подбав, щоб відповідні книги й журнали переслати до заокеанських бібліотек, а перш за все до Гуверівської бібліотеки при Стенфордському університеті в Пало Альто, Каліфорнія, де переховуються різні архівні збірки, друки, журнали й книги, що насвітлюють історію революції й громадянської війни в Росії.

---

[5] Маємо на думці збірник документів і матеріялів у трьох томах і чотирьох книгах п. н. *Гражданская война на Украине 1918—1920*. Видання Архівного управління при Раді міністрів УССР, Центрального державного архіву Жовтневої революції і Академії наук УССР. Том I, кн. I, Київ 1967. Том I, кн. 2, Київ 1967, Том II, Київ 1967, Том. III, Київ 1967. Два перші томи редаґували С. М. Королівський і Н. К. Колесник, два останні ще І. К. Рибалка. Відповідальним редактором був проф. С. М. Королівський.

У дальших частинах нашої праці насвітлимо докладно здобутки воєнно-української воєнно-історичної науки в обох зазначених періодах. Перед тим, одначе, в окремому розділі, попробуємо відповісти на питання, чим російська воєнно-історична наука причинилася до висвітлення воєнної історії українського народу і який був вклад українців у розвиток російської воєнно-теоретичної і воєнно-історичної думки. У такому пляні зладжуємо наш нарис української воєнної історіографії з оцим першим розділом як вступом, що намагається знайти теоретичні основи для наших дальших міркувань.

Біографія

Роман Мизь

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У ЖИТТЮ ЮҐОСЛАВСЬКИХ НАРОДІВ В ДАВНІШІ ЧАСИ

(Нарис)

Взаємовідносини українців з народами нинішньої Юґославії були в давніші часи дуже тісні. Зумовлювали їх різні чинники, а в першу чергу: політично-національні стремління, культурний вплив Києва на слов'янські країни Балкану й спільна православна релігія українців з одного, а сербів і чорногорців з другого боку.

Хорвати й словінці разом із українцями Галичини, Буковини й Карпатської України, разом з другими народами, творили Австро-Угорську імперію. Їхні стремління до визволення були спільні; пробудження народної свідомости й національне відродження проходили одночасно: Прага й Відень були університетські центри, де студентська молодь стрічалась, находила спільну мову, мріяла ці самі мрії.

Православні серби й чорногорці були з українцями ще тісніше пов'язані православним віровизнанням, церковно-слов'янською мовою, Св. горою Атосом — де нерідко монахи спільно жили під одним склепінням манастиря. Ціла низка православного духовенства зі Сербії виховувалась і навчалась у київських манастирях і в Київській Духовній Академії. Найвищим досягненням богословської освіти серба чи чорногорця тої доби було навчання у Київській Духовній Академії. Якщо серби були в тісному зв'язку з Росією під оглядом державним і військовим (вишкіл старшин у петроградській військовій академії), то під оглядом культури, науки й теології були очі їх звернені на Київ й Україну. Сербське й чорногорське духовенство брало активну участь у суспільному житті свого народу. Нерідко вони були навіть і при кермі державою як дорадники князя, вчителями, військові коменданти, письменники, ба навіть і основники театру; в церковній службі колишні київські учні ставали митрополитами, епископами, архимандритами. Вихованці Києва чи других центрів України принесли до Сербії українську культуру, знання української мови й любов до українського народу. Зв'язків з Україною й українцями не зривали. Часто бувало, що колишній київський учень, ставши митрополитом, архимандритом, чи визначною особою політичного або суспільного життя — старався привести з України здібних людей, щоб при їхній помочі реалізувати свої пляни й заспокоювати біжучі потреби. Таким чином до Сербії й Чорногори прибуло немале число українців, які виконували різнородні обов'язки й причинялись до піднесення цих народів.

На підставі самого імени тяжко нині дійти до певности, чи дана особа була українцем, чи ні. Ченцям давано імена східних святих, тому під таким ім'ям міг критись і українець, і росіянин, і серб, болгарин, а навіть і грек. Прізвищем духовні особи не підписувались і в різних записах не подані. А коли й записано прізвище даної особи, воно само не розв'яже загадки, національної приналежности його носія. Таким чином не один українець, що може відограв і значну ролю у житті юґославських народів, залишиться на віки вічні анонімним, або знаний як росіянин. І в цьому нарисі довелося застосувати гострий критерій і випустити всіх тих, про яких нема стовідсоткової певности, що вони були українцями.

Маючи на увазі, що це лиш нарис і причинок до історії взаємовідносин українців з народами нинішньої Юґославії, — енциклопедична система показується найкращим способом групування матеріялу. Короткі енциклопедичні статті, або лише кілька фактів, дають матеріял для монографії.

Андрій із Сянока

Згадка про нього походить з 1513 року. Переписував книги в Сланкамені, в містечку на протилежнім березі Дунаю від устя ріки Тиси.

Бакачіч Самуїл, даскал, еромонах

Українець, що прийшов з «Руської землі» на св. гору Атос і тут 1669 р. переложив з української мови на «язик сербський» полемічний твір Й. Ґалятовського, архимандрита чернігівського, «Істинний Месія» (в деякій літературі — «Месія істини»). Ця книга була надрукована у Києві 1669 року. Рукопис перекладу найдено у сербському православному манастирі Жітомісліць, недалеко Мостару. Твір «Месія істини», написаний проти Сабатая, жида зі Смірни (народжений 1626 р.), що проголосив себе Месією. Від 1648-ого року до смерти (в Улціню 1676) року), Сабатай схвилював народні маси, в першу чергу жидів, але також християн та мусулманів. Прихильників мав він в цілій тодішній турецькій державі. Опісля він сам став мусулманином (Мехмед-ефенді), але його прихильники залишилися вірними йому й далі.

Усі інші переклади Бакачіча були з грецької мови. В часі від 1684 до 1686 року переклав «на слав'янське» записи Агафія Ландоса, Критянина, монаха Св. Гори (помер у Венеції 1664). Твір називається «Амартолосотерія», а перший раз був друкований у Венеції 1641 р. Бакачічів переклад має назву «Грішних опасеніє». В цій книжці поміщені християнські науки, й для цієї цілі подані там короткі й довгі оповідання. В цілій третій частині поміщені «Чуда Богородиці» та кілька цікавих оповідань (про дівчину без рук; про чоловіка, що себе запродав дияволу, й другі). Самуїл перекладав і переписував твір де-

кілька разів цілий, або хоча б третю частину (Чуда). Над цим він працював довгі літа, між 1684-им і 1697-им роками, використовуючи, правдоподібно, свої власні переклади.

На Воді Спасовій біля Хіландару, Самуїл Бакачіч перед 1685-им роком перекладав різні церковні тексти.

З 1690-ого року зберігся Бакачічів переклад «на сербське» книжечки «Магнет духовний», автором якої був Гаврило, духовник Св. Гори й професор карейський. Бакачічів переклад находиться в однім з рукописів «Матиці Сербської» в Новому Саді.

В роках 1690—1691 переклав Бакачіч деякі «чини і рукоположення» та «правило», коли хтось «оскверниться у сні» (рукопис ч. 328 у манастирі Хіландарі на Св. Горі).

У скиті св. Анни Самуїл докінчив 1691-ого року переклад «на язик славянскі» «Тесауроса», себто «Сокровища», збірника проповідей Дамаскена Студити (солунянин, проповідник у Царгороді, помер як митрополит Навпакта й Арта 1572 р.). Грецький оригінал «Тесауроса» вперше був виданий у Венеції 1557—58 рр. Твір цей дуже радо читали греки і часто його перевидавали, останній раз 1910 р. Рукопис Бакачічевого перекладу «Сокровища» зберігається у Народній бібліотеці в Софії (ч. 166).

У скиті св. Анни Бакачіч переклав також полемічний твір про латинян Максима Пелепонеського, грецького письменника з кінця 17 й початку 18 ст.: «Прослідованіє роздору латин от православних хрістіян» від «премудрого» єромонаха Максима Пелепонеського («Енхірідіон ката ту схісматос тон папістон»). Переклад був видрукований у Букарешті 1690-ого р. В румунській версії цей твір читав молодий Досітей Обрадовіч.

Було (Булко) Григорій, протоігумен

Прізвище цього монаха-василіянина з Прикарпаття подане у різних книжках у декількох відмінах: Було, Булло й Булко. Найближче до українського Булко, але Було найчастіше у літературі.

Три роки був Було вікаріем греко-католицького марчанського єпископа Ґрґура Вучініча (1727 — 5. XII. 1733). Він привів зі собою до Марчі і свого небожа Гавриїла Палковича. Тут у Марчі молодого Гавриїла принято до Василіянського чину, а згодом Було вислав його до школи у Заґребі. Повернувши на Прикарпаття, Григорій Було був монахом у манастирі св. Николая в Мукачеві, а з часом і протоігуменом, але зв'язків із з'единеною східньою епархією у Хорватії не зривав. Будучи вже протоігуменом у Мукачеві, пише Григорій Було 14. II. 1738 року до заґребського римо-католицького епископа Бранюґа й просить, щоб вислав його небожа Палковича на богословські студії на якийсь чужий університет.

Час побуту Григорія Була у Хорватії припадає на пору, коли ще на теренах нинішньої Юґославії не були поселені українці. Перші групи українців прибули до Бачки щойно 1745/1746 роках.

Бучевський Епамінонда, артист-маляр

Народився 3. III. 1843 року в Якобині на Буковині, в родині греко-католицького священика. Скінчивши богословію, студіював малярство в академіях у Відні й Парижі. Перші його образи розкинені по церквах Галичини. Малював події з сільського життя, портрети, а пізніше посвятився візантійському способові малювання. У Відні познайомився з д-ром Ізидором Кршнявієм, який його закликав до Заґребу. У Заґребі Бучевський намалював (1884) іконостас до сербської православної церкви, іконостас до греко-католицької церкви св. Кирила й Методія (1886), і невдало відновив частину фресок на стіні у захристії заґребської римо-католицької катедри, що походять із 13 ст. На іконах іконостасів видно вплив Фоєрбахової школи.

Цікава подія сталася при малюванні іконостасу греко-католицької церкви у Заґребі. Архітект Болле́, що відновляв цю церкву, попросив двох малярів, щоб намалювали іконостас: Машіча й Бучевського. Коли побачив, що Бучевський краще виконує ікони, замовив у нього цілий іконостас. Тоді Машіч образився. Болле́, щоб не розсердити тоді вже славного мистця Машіча, поділив іконостас на дві частини, й замовив обох малярів, але з тим, щоб Машіч малював долішню частину, а Бучевський горішню. Вкінці Машіч побачив, що візантійський спосіб малювання йому чужий, що різниться від його мистецької індивідуальности, сам покинув роботу, передавши все Бучевському. По словах самого Кршнявого, Бучевський при цім поводився дуже колеґіяльно.

Помер Бучевський на сухоти I. II. 1891-ого року в Чернівцях. Кршнявий у своїх споминах уважає Бучевського румуном. Історик Шімрак це заперечує і ствержує, що Бучевський був українцем, сином греко-католицького священика з Галичини.

Гаврило Мстиславич, монах, письменник

Св. гора Атос має своє власне правління із протосом на чолі, якого обирають самі монахи, ігумени манастирів. У першій половині 16 ст. функцію протоса три рази виконував Гаврило Мстиславич, з походження українець. Тому, що на Св. Горі було багато сербських монахів, Гаврило приєднався до них і став сербським письменником. Із грецької мови переклав на сербослов'янську «Історію монаштва на Св. Ґорі» (перед 1515 р.) і дві праці церковного змісту (одна з них 1534/5 р.). Гаврило писав і ориґінальні твори. Між 1517 а 1519 роками написав слов'янською або грецькою мовою «Живот Нифона», визначної особи в церковному житті греків та румунів кінця 15 і на початку 16 ст. (він був солунським митрополитом та двічі патріярхом царгородським; помер на Св. Горі 1508 р.).

Більшої уваги заслуговує листування Гаврила з угорським королем Іваном Заполем, що був слов'янського походження і знав сербську мову. Зберігся тільки другий лист короля з 1533/4 рр. і друга відповідь Гаврила з 1534-ого року. В листах обмінюються вони думками про Мартина Лютера та його науку. Листування відбувалося ще за життя Лютера (помер 1546 р.), тому цим листам надається окреме значення.

Демський Павлин (Павло), монах, післанець Папи

Після смерти сербського православного патріярха Пайсія, 2. XI. 1647 року в Печі, його наслідником став Гаврило Раїч. Вибраний був він на соборі в манастирі Морачі на початку 1648 р. Крім самого вибору нового патріярха, собор обговорював теж можливість унії з Римом. Рішивши зав'язати зв'язки з Римом, Собор вислав до Риму логогета й еклезіярха Теодосія й єромонаха Апсалона. У Римі, в Конґреґації «Де пропаґанда фіде», вирішили, що з Теодосієм і Апсалоном поїде до Печі й Павлин Демський, українець, єромонах Чину св. Василія, щоб у Печі відкрити латинську школу (гімназію). Крім цього завдання Демський мав стати ще й своєрідним місіонарем та леґатом Папи в справах унії православних сербів з Римом. На це він одержав окремі інструкції, датовані 25 травня 1648. (Архів Св. Конґреґації, Інструкції 1639—1648, фол. 316).

Їдучи з Теодосієм і Апсалоном, о. Павлинові у Анконі вкрали речі й книжки, які він віз до Печі. Тому 24. IX. 1648 року він пише ректорові «Пропаґанде», щоб йому вислали деякі акти, а в першу чергу акти флорентійського собору (Летт. ант. вол. 53, фол. 91). Перед виїздом до Сербії о. Демський просить секретаря Конґреґації, щоб його рекомендував патріярхові в Печі й ігуменові манастиря Морачі (Летт. ант. вол. 220, фол. 29).

Та Демський до Печі не доїхав. Мабуть через страх перед турками він залишився у Которі й тут відкрив школу, чекаючи більш відповідного часу до дальшої дороги. В однім з листів Демський пише, що в своїй школі в Которі він має 40 учнів. Жалується на католиків, які не мають зрозуміння для нього й до греко-сербського обряду, та прихильніше ставляться до турка як до нього (Летт. ант. вол. 228, фол. 283). 1650-ого року повідомляє Демський, що у його школі є вже 50 учнів, та що має успіх між православним священством з огляду на унію.

В 1652 році вирушив Демський до Сербії. Спочатку прийшов до манастиря Морачі, а потім зустрівся з патріярхом Гаврилом у манастирі св. Джорджа в Будімлю, недалеко Берана. Коли патріярх в кінці 1653 року поїхав на Україну й у Росію (тоді стрічався з гетьманом Богданом Хмельницьким), скликаний був, мабуть з наказу самого патріярха, собор у манастирі Морачі й вислана була делеґація до Риму, з якою поїхав і сам Демський. Сербські історики мають сумніви щодо самого собору в Морачі 1654 р., як рівнож і до авторства сино-

дального письма, адресованого Папі Інокентію X; підозріваючи, що цей собор це видумка Демського, який може й сам склав синодальне письмо, або хтось написав його під його впливом. Свої сумніви скріплюють вони мовою самого листа, в якому відчувається вплив східньо-слов'янських мов та латини, як теж і деякими неточностями та противоріччями в самому змісті. Сербських делеґатів, «ґардіяна» (ігумена) Максима і Ціртіріона (Киріяка), уважають ці історики співробітниками Демського при виконанні фальсифікованого листа. Історик д-р Шімрак з певністю засвідчує автентичність листа й у своєму збірникові ватиканських документів «De relationibus Slavorum...» виясню фотокопію цього письма.

До Котору о. Павлин повернув 1654 року й тут дальше вів школу. Пишучи цього самого року до Конґреґації, о. Павлин повідомляє, що у його домі живе 7 учнів, синів православних священиків та інших видатних сербів, а крім цього має ще 40 учнів у школі. В листі з 1655-ого року Демський описує життя православних сербів, церковні звичаї, стан Церкви. Слов'янську й латинську граматику викладає Демський вже у манастирі св. Николая в селі Паштровічі, недалеко Котора. Цей манастир одержав Демський до розпорядимости після смерти ігумена Йосифа Беціча.

Демський помер у Которі або Паштровічах в кінці 1655, або на початку 1656 року. Не дістаючи від Конґреґації грошей, Демський дуже бідував, розпродував свої речі та позичав гроші на прожиток. Демський залишив по собі багато книжок, а його школу перебрав римо-католицький місіонер Домінік Бубіч із Будви, але скоро її занедбав, ставши канонїком у Будві.

Література:

1. Д. Сп. Радоїчич, «Українці як старосербські писателі», *Литературне слово*, Руски Керестур, ч. 6, червень 1965, стор. 11.
2. Д. Сп. Радоїчич, «Українці як старосербські писателі», *Литературне слово*, Руски Керестур, 6, червень 1965, стор. 11—12.
3. Н. Петров, *Исторический взгляд на взаимныя отношения между Сербами и Русскими*, Кіев 1876, стор. 8.
   Сербські списки творів «о чудесах Богородиці» в бібліотеці Київсько-печерської Лаври, відділ слав'янських рукописів, чч. 190 і 234.
4. Dž. S. R., „Bakačić Samuilo", *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1955, I tom, str. 287.
5. Šafaržik, *Geschichte des Serbischen Schriftthums*, 1865, stor. 211—212.
6. Janko Šimrak, „Red grkokatoličkih biskupa", *Spomenica-kalendar za 1931*, Zagreb, str. 52 i 57.
7. Janko Šimrak, *Spomenica o 250-godišnjici grkokat. sjemeništa u Zagrebu*, Zagreb 1931, str. 42.
8. O. Ivan Gjuro Višošević, „Povodom 1600-godišnjice sv. Vasilija", *Spomenica-kalendar 1932*, Zagreb, str. 238—239.
9. Ivan Bazilović ČSVV, *Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits olim ducis de Munkacs* (Series episcoporum graecocatholicorum munkacsiensium), Cassoviae 1799, pars II. c. XXIII, pag. 163—67, et pars III. c. VIII. pag. 88—89.

10. I. Bh., „Bučevski Epaminondas“, *Enciklopedija likovnih umjetnosti,* Zagreb 1959, I tom, stor. 525.
11. I. Kršnjavi, „Pogled na razvoj hrvatske umjetnosti“, *Hrvatsko kolo,* 1905, stor. 273—274.
12. Z. Wyroubal, „Restauriranje slika u Hrvatskoj“, *Zbornik zaštite spomenika kulture,* Beograd 1953.
13. Janko Šimrak, *Spomenica o 250-godišnjici grkokat. sjemeništa u Zagrebu,* Zagreb 1931, str. 145.
14. Д. Сп. Радоїчич, «Українці як старосербські писателі», *Литературне слово,* Руски Керестур, 6. червень 1965, стор. 11.
15. Йован Радоніч, *Рімская курія і южнославенске земле,* Беоґрад 1950, стор. 303—316, 318—324.
16. Джоко Слієпчевіч, *Історія Српске православне цркве,* I кніґа, Мінхен 1962, стор. 420—421.
17. Нікодім Мілаш, *Светі Васіліє Острожкі,* Дубровнік 1913, стор. 35.
18. Рад. М. Ґруїч, *Православна српска црква,* Беоґрад 1920, стор. 100.
19. Ioannes Šimrak, *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII.* Zagreb 1926, str. 82—87.
20. Janko Šimrak, *Spomenica o 250-godišnjici grkokat. sjemeništa u Zagrebu,* Zagreb 1931, str. 7.
21. Carolus Nežić, *De Pravoslavis Jugoslavis,* Vaticano 1940, pag. 15—20.

In memoriam

Н. Полонська-Василенко

ПАМ'ЯТІ ДОМЕТА ОЛЯНЧИНА
(6. VII. 1891 — 25. VI. 1970)

25 червня 1970 року в Штуттгарті упокоївся заслужений український вчений, історик України, професор УВУ, Домет Герасимович Олянчин. Він був доктором філософії Берлінського університету, дійсним членом Української Вільної Академії Наук й Наукового Товариства ім. Шевченка.

Біографія цього вченого дуже цікава й не шабльонова. Батько його був незаможний селянин с. Войтівки Брацлавського повіту, на Поділлі. Домет міг вчитися тільки в народній школі й не міг мріяти про дальшу освіту. Проте він самотужки вчився далі: на літо приїздили на вакації товариші, що вчилися в церковно-вчительській школі в с. Жолобах, Ямпільського повіту. Домет розпитував їх про навчання, брав у них книжки, по яким вони вчилися, й так проходив той курс, що проходили вони в школі, і склав іспити екстерном за повітову 2-клясову школу в Брацлаві. Ця сторінка з дитинства майбутнього вченого свідчить, з одного боку про те, як тяжко було йому пробивати шлях до науки, а з другого, яку велику наполегливість мав він.

Іспити, що склав Олянчич за 2-клясову школу, дали йому можливість року 1910 вступити до 2-річних Педагогічних Курсів у Кам'янці-Подільському. Ці курси дали йому право бути вчителем, а, крім того, сприяли національній свідомості; директором курсів був Д. Онацький, а вчителем історії — Никифор Григоріїв (Григоріїв-Наш). Завдяки їм, курсанти були зв'язані з місцевою «Просвітою».

Війна 1914 року поклала край дальшій освіті Д. Олянчина. Його було мобілізовано, а року 1915 він опинився в полоні. Завдяки «Союзу Визволення України» він міг вчитися в таборі для полонених під проводом В. Сімовича, В. Левицького, В. Охримовича, М. Голубця та інших діячів. Він зарекомендував себе як національно-свідомий, культурний юнак, і з 1916 року, під проводом проф. З. Кузелі, О. Терлецького, С. Смаль-Стоцького та інших керівників, вів національно-освітню працю серед полонених українців, в таборах у Фрайштадті й Зальцведелі.

В 1918 році, після Берестейського миру, Д. Олянчин був демобілізований й вступив на 3-річні Підготовчі Курси при Українському Державному університеті в Києві. В одному з листів до мене Д. Олянчин так писав про цей період свого життя: «Я з подякою згадую тоді тих наших діячів, що для безматурників (тих, що не закінчили гімна-

зії) заснували в Києві «Підготовчі Курси» . . . Без їх посвідки була б мені університетська освіта ніколи не досяжна». З посвідкою цих курсів він міг вступити до Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському, в 1920 році, але незабаром сталася евакуація уряду та інтернування українського війська в таборах Польщі. Року 1921 Олянчин опинився в Берліні. Почалася нова доба в його житті.

З матеріяльного погляду берлінське життя було дуже тяжке. Олянчин не мав жодної підтримки, не мав жодного фаху, який дав би можливість дістати працю. Йому довелося тяжкою фізичною працею заробляти собі на існування, але весь час не залишав він мрії про дальшу університетську освіту. Року 1923 йому пощастило вступити до Берлінського університету, на філософічний факультет. «Коли я вперший раз сів на студентську лаву Берлінського університету, то це була для мене найбільша врочистість в мойому пройдисвітському житті», писав він. Через п'ять років він закінчив університет зі ступнем доктора філософії. Праця в університеті була для Олянчина дуже тяжка. Стипендії, що він діставав, були замалі і не забезпечували життя, доводилося весь час заробляти на життя випадковою працею, але він не шукав більшого і захоплено віддавався студіям.

Ще студентом почав Олянчин знайомитися з німецькими архівами. В перший день праці в Пруському Таємному Державному Архіві йому пощастило знайти оригінали невідомих до того часу листів Богдана Хмельницького (1657 р.) та Івана Виговського (1658 р.) до курфірста Бранденбургського Фрідріха-Вільгельма. Ці листи зацікавили професорів С. Томашівського та В. Липинського й року 1924—1925 були надруковані з передмовою Олянчина в «Хліборобський Україні», т. V. Це була перша наукова праця молодого історика. Успіх вплинув на Д. Олянчина: спочатку він був на педагогічному відділі, тепер він перейшов на історичний. Перші успіхи в архівних розшуках дали новий імпульс життю Олянчина, і архівні розшуки дали йому зміст життя, хвилювання й радість успіхів. Він щоденно працював в архівах. На підставі архівних студій Олянчин підготував важливу студію: «Із матеріялів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII стол.»; її було надруковано в «Записках Українського Наукового Інституту» в Берліні, I, в 1927 році.

Року 1932 професор І. Мірчук, директор Українського Наукового Інституту в Берліні, запропонував Олянчину студіювати теологію в університеті в Мюнстері, за рахунок стипендії одної з католицьких організацій. З великим задоволенням студіював він там історію Церкви. Зокрема цікавила його християнська символіка: це дало йому пізніше підстави для статті про символіку монет Володимира Великого.

Використовуючи час ферій в університеті, Олянчин студіював архіви в Бреславі; ці студії дали багато матеріялів про торгівлю України з Бреславом, які він доповнив студіями в архівах Дрездену та Ляйпціґу.

Року 1935, по закінченні студій в Мюнстері, Д. Олянчин подався до Кеніґсбергу, для архівних студій. Там знайшов він дуже цінні ма-

теріяли про торгівлю з Україною, про студії українців тощо. Зокрема пощастило йому знайти грамоту Генеральної конференції між православними та протестантами року 1599 в Вільні, що її вважали за загублену (надрукована в „Kyrios" за 1936 та 1937 рр.).

Від 1937 року і до смерті перебував д-р Олянчин в Штуттгарті, спочатку на посаді в Ausland-Institut, а з 1950 р. в Landesbibliothek. У вільні від праці часи Олянчин їздив до архівів Галле, Єни, Геттінґену, де знайшов багато матеріялів про українців, що студіювали в Німеччині. В пляні дальших праць Олянчина було їхати до Парижу, Риму, Будапешту, Пресбургу (Братислави). Йому вдалося побувати лише у Відні, і там студіювати в університетському архіві. На перешкоді широких плянів стала II світова війна.

Перебування в Штуттгарті після війни було цілком іншим, ніж раніше. Праця в Ауслянд-Інституті, а потім у Ляндсбібліотеці забирала в нього цілий день, і лише субота та неділя залишалися для наукової праці. Змінилося й оточення; він все більше відривався від українського товариства, і єдиним змістом його життя залишалася наука.

1961 рік приніс Олянчинові нове: по-перше, його було обрано на надзвичайного професора Українського Вільного Університету, а подруге, було відсвятковано 70-річний ювілей його життя. В пресі з'явилися статті про нього та його працю. Але пройшов ювілей, і потяглося важке життя. Олянчин все частіше хворів: в 1950—60-х рр. він двічі переніс тяжку операцію. Матеріяльне становище було тяжке; за віком, він примушений був припинити працю в Бібліотеці, і перейти на невелику пенсію. Правда, через кілька років його знову запросили на працю до Бібліотеки, але, як старий, він працював півдня і діставав півставки.

Похорон Д. Олянчина був дуже урочистий: багато людей, і сусідів, і співробітників Бібліотеки провожали труну, вкриту квітами, сердечні промови супроводжували небіжчика.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОМЕТА ОЛЯНЧИНА

Переходячи до наукової діяльности д-ра Домета Олянчина, хочу сказати кілька слів про мої з ним відносини. Протягом останніх 20 років я мала постійний контакт з ним. Я мешкала біля Ульму, що лежить на віддалі одногодинної подорожі залізницею від Штуттгарту. Це давало можливість Олянчинові не раз відвідувати мене. Та, головним чином, ми листувалися з ним, і в моєму архіві зберігається понад 60 його листів. Всі вони мають переважно науковий характер; автор ділився зі мною своїми науковими гіпотезами, докладно писав про свої праці, наукові пляни. Таким чином, листи ці не тільки доповнюють небагаті відомості про наукову творчість Олянчина, але й дають цікаві вказівки на методи його праці. Це дає мені підстави покликуватися на них.

Діяпазон наукових інтересів д-ра Олянчина був дуже широкий. Перші праці його, побудовані переважно на архівних джерелах, як

вказано вище, були присвячені Хмельниччині. Крім названих вже перших статтей в «Хліборобській Україні» 1924—1925 рр., та «Записках Укр. Наук. Інститута» в Берліні 1927 р., треба згадати статті: «Українсько-Бранденбурзькі політичні зносини у XVII стол.» (ЗНТШ, т. 151, 1931); «Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр.» (ЗНТШ, т. 154, 1937); й пізнішу публікацію науково-популярного характеру про статті Богдана Хмельницького у Києві, Львові та Кракові (1961).

Другий цикл — праці, присвячені гетьманові Іванові Мазепі та його добі мають здебільшого науково-популярний характер: Це статті про портрети гетьмана Мазепи («Шл. Пер.», 1961); про жертвенність Мазепи — («Христ. Голос», 1957); про особу Мазепи в освітленні чужинців («Наша Культ.», 1937); «Гетьман Іван Мазепа в освітленні творів Георга Нордберга та Густава Адлерфельда» («Христ. Голос», 1958, 1959, 1960). До цього циклу належать також статті про гетьмана Пилипа Орлика — про його заходи до визволення України («Шл. Пер.», 1960); про намагання російського уряду схопити його («Вісник», 1938) тощо. В Бреславській гімназії св. Матвея, що була раніш єзуїтською колегією, знайшов він документ, що тут вчився син Пилипа Орлика «граф Орлик», а в манастирській школі урсулинок вчилася донька Орлика.

Третя й дуже важлива група статтей Д. Олянчина присвячена зовнішній торгівлі України-Гетьманщини XVII—XVIII стол., зокрема з Балтикою, головним чином з Кеніґсберґом («Записки ЧСВВ», 1932), з Бреславом («Наша культура», 1935), з Ляйпцигом (там же, 1936), з Кримом (Зап. НТШ, 1933).

Особливо важлива група статтей присвячених історії української культури, зокрема культурних зносин України з Західньою Европою. Олянчин простудіював кілька десятків реєстрів студентів університетів та гімназій Німеччини XVII—XVIII стол. як опублікованих, так і архівних, і в них знайшов сотні імен українців, які вчилися закордоном. Ці матеріяли він опублікував у низці статтів, а головне в цінній публікації.

До цієї тематики підходять такі статті, як-от про перебування Г. Полетики в Київській Академії і його вступ до Петербурзької Академії Наук перекладачем («Наша культура», 1937), «Твори Г. Сковороди й московська цензура» (там же, 1936); Сковороді була присвячена також докторська дисертація Д. Олянчина „Hryhorij Skoworoda, 1722—1794. Der ukrainische Philosoph des XVIII Jahrhunderts . . .“ (1928).

Підчас архівних студій у Кенігсберзі, в Державному Архіві, Олянчин знайшов оригінал грамоти Генеральної Конференції між православними та протестантами року 1599 в Вільні (цю грамоту вважали за загублену) й надрукував її з своєю передмовою в „Kyrios“, 1936 р.: „Zur Frage der Generalkonföderation zwischen Protestanten und Orthodoxen in Wilna 1599“ („Kyrios“, 1936, I) та „Oryginaltext der Urkunde der Generalkonföderation zwischen den Protestanten und Orthodoxen in Wilna 1599“ („Kyrios“, 1936, II). Важлива також для історії Церкви стаття Олянчина:

«Владика Полоцький і Вітебський Симеон, наречений митрополит Київський і всея Руси (біля 1457 р.)» («Наша культура, 1937). Вона збагачує список Київських митрополитів новим іменем.

II світова війна поклала край архівним розшукам Д. Олянчина, а разом з тим змінила його тематику. Він зосереджує свою увагу головне на княжій добі. Першою грунтовною працею з нової тематики були його досліди над т. зв. «тризубом» на монетах Володимира Великого. Він ретельно студіює історію появи монет, зв'язок між появою її та християнством Володимира, а разом з тим вивчає леґенду монети з погляду християнської символіки. Не поганський знак бачить він в «тризубі», а глибоку християнську символіку: Альфу та Омегу, символ Христа. Побіжно торкається він історичних подій; коронування Володимира, яке було зафіксовано тільки в монетах; взаємини його синів тощо. Ця студія Олянчина була надрукована в «Україні» (під ред. І. Борщака), Париж, 1952, а в ширшій редакції — в „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“ 1956, 1958. „Die Symbolik des Zeichens auf den Münzen Wladimirs des Grossen und seiner Nachkommen“.

Захоплення темою монет Володимира, викликало інше захоплення: добою ближчих нащадків Володимира, його внуків, головне — Ізяслава та сина Ізяслава — Святополка. Вглиблюючись в історію Ізяслава, прийшов Олянчин до висновку, що традиційна історія його мандрівки по Зах. Европі має значні помилки. На підставі німецьких хронік та історичної літератури, Олянчин вносить такий коректив. Року 1075 Ізяслав, після невдачі в Польщі, подався не до Майнца, де був Генрих IV, а до Праги, де перебував король Богемії — Братислав II, ворог Болеслава II Польського. Братислав був одружений з племінницею Ізяслава, донькою його сестри, Анастасії, королеви Угорської, а другим шлюбом — з племінницею дружини Ізяслава. Тому Ізяслав поїхав до Праги. З Праги ж, а не Майнца син його Ярополк поїхав до папи. Таким чином не відмова Генриха допомогти Ізяславові була причиною звернення його до папи, а інші, глибші причини. Частина цієї праці Олянчина була надрукована в „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“, 1960; „Zur Regierung des Grossfürsten Izaslaw-Demeter von Kiew“. З цими студіями пов'язані були також досліди Д. Олянчина над генеалогією княжої доби. Ще в 1946 році, на конференції УВАН в Авґсбурзі оголосив він доповідь про Марію Добронігу, де доводив, що вона була донькою не Володимира Великого, а його сина — Бориса-Романа. Тепер, у зв'язку з Ізяславом, досліджував він генеалогічні зв'язки Братислава II, Ізяслава та його жінки Гертруди.

Року 1961 писав Олянчин мені: «Вчора скінчив я писати для «Шляху Перемоги» статтю під заголовком: «Про українське-козацьке повстання проти Польщі року 1648». Після неї хочу написати статтю, присвячену критиці неслушного докору Богданові Хмельницькому з боку Тараса Шевченка. Нею можу я собі накоїти багато неприхильників. В даному разі мені потрібна Ваша порада або відрада» . . . «Між іншим у мене є готова до друку невеличка стаття під заголовком: «До пере-

бування Арсенія Суханова в Україні в ролі посередника між гетьманом Богданом Хмельницьким і царем Олексієм в 1649—1653 рр. Причинок до Переяславської Умови». Вона була написана в 1933 р., і творила одну главу до моєї пропащої праці про Данила Грека-Олівеберга, як посла гетьмана Богдана Хмельницького до шведського короля Карла X Ґустава й курфірста Бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма. Я ту главу про Арсенія Суханова викинув, і відтак трохи доповнив, так що з неї постала окрема невеличка праця» (1. VIII. 1961).

На початку 1962 року писав Олянчин мені: «Я від трох тижнів розпочав писати одну статтю: «Про Юлію-Віргінію, перекладчицю творів Тараса Шевченка на німецьку мову (З нагоди 20-річчя її смерти)... Гадаю, що дістану з Франкфурту одну працю Юлії-Віргінії з її портретом, який хочу додати до своєї статті про неї» (2. I. 1962). 26 лютого того року Олянчин повідомив мене: «нині закінчив писати свою статтю про мою любу Юлію-Віргінію» (Ця стаття була надрукована в «Шляху Перемоги», 1962 р.), і того ж дня писав, що розпочав дослідження про походження Володимира Солов'єва, по матері, що походила з роду Василя Сковороди, брата Григорія Сковороди (26. II. 62). В іншому листі писав він, що цей Василь Сковорода був сотником, одружений з Християною, ближче невідомого йменя. Від цього подружжя походила прабабка, а може, й бабка Володимира Солов'єва (23. IV. 62).

Року 1963 Олянчин надіслав до УВУ статтю: «З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р.» (лист з 12. 12. 63 р.), яка й була надрукована в 8 томі «Наукових Записок УВУ» (1965—1966).

Цікава тема, яку довгий час обдумував Олянчин, але, здається, не написав: «Фрідріх Шіллер і Тарас Шевченко»; в цій праці автор, може, навіть перебільшує вплив Шіллера на Шевченка: упоетизовання могил на Україні — вплив ідеї з «Вільгельма Телля»; вбивство Ґонтою дітей — вплив «Розбійників» (лист з 28. IV. 64). В останні роки Олянчин підготовляв працю про подорож Шевченка на Україну в 1859 р., її наслідки та відгомін в його творчості, до якої належить його поема «Марія»(лист 15. VIII. 67). Докладніше писав мені про працю Олянчин 9 вересня того ж року, а в жовтні повідомляв, що закінчив «Подорож Шевченка», що має бути вступом до основної частини — «Марія». «Шевченко писав свою працю, як вільнодумний. Його треба скрізь контролювати, переважно небилиці про Пречисту Діву Марію та навіть Її сина Ісуса, як земного, а не небесного. Але я задоволений тим, що я даю про поему ... нове, не сказане ані І. Франком, ані Д. Чижевським... Зразу мені бракує бібліографії для історії Церкви в Росії в першій половині 19 стол. Коли Шевченко писав свою поему «Марія», він мусів користуватися якоюсь літературою, чи, в найгіршому випадкові, якоюсь енциклопедією, мені наразі незнаною» (16. X. 67). Це була остання тема, яку розробляв Олянчин.

Далеко не всі праці Олянчина опубліковані. Він писав, що має готові до друку рукописи: збірка «Нариси до історії Київського Великого князівства в X—XI стол.». До них входили статті: про Ольгу, Свято-

слава, жінок і дітей Володимира Великого, про шлюбні зв'язки київського великокняжого дому з чужими династіями. Збірка мала приблизно 7—8 аркушів. Другу збірку він мав скласти з архівних матеріялів доби Козаччини й Хмельниччини. Крім того він мав генеалогічні матеріяли про споріднення Володимира Солов'єва з Сковородою, матеріяли до історії штундизму в Україні тощо (лист 6. VIII. 1961 р.).

Року 1962 писав мені Олянчин, що він упорядкував свій архів-листування з різними особами, серед них: В. Біднов, Д. і В. Дорошенки, Б. Крупницький, З. Кузеля, В. Липинський, Д. Антонович, Е. Вировий, гетьман Павло Скоропадський та його родина, проф. Геч, О. Скоропис, С. Шемет та інші.

Така була велика, самовіддана наукова праця сл. п. д-ра Домета Олянчина. Багато цінного надрукував він, збагативши історичну науку важливими архівними матеріялами. З другого боку, велика заслуга Д. Олянчина в тому, що друкуючи чимало своїх праць німецькою мовою, він відкрив багато цінного з історії України німецьким читачам. Син бідного селянина, який міг дати йому лише початкову освіту, він владним важким трудом здобув собі високу освіту закордоном. Біля 50 років прожив він у Німеччині, але все своє життя, сили й здібності віддав він Україні, і серед українських істориків нашої доби належить йому визначне місце. Найкращу оцінку своїй праці й свойому місцю в науці він дав сам. В листі до мене писав він: «я задовольнився бути лише українським істориком-дослідником. І своє завдання, як такий, я виконав».

Василь Верига

ДОСЛІДНИК ПІДЗЕМНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ

(Пам'яті проф. д-ра Ярослава Пастернака)

На 78 році життя, 22 листопада 1969 року, упокоївся у Торонті один з найвизначніших українських археологів — Ярослав Пастернак. Смерть його — незаступима втрата для української науки.

Проф. Пастернак присвятив ціле своє життя розшукам української старини, намагався знайти метрику народження свого народу, якому світ, а зокрема його сусіди, відмовляли права на існування.

Ідучи слідами своїх славних попередників і піонерів у ділянці української археології: Володимира Антоновича, Вінкентія Хвойки, Федора Вовка та інших, проф. Пастернак розкривав землю і читав у ній історію України ще з часів, коли нікому й не снилося вести літописи.

Ярослав Пастернак народився у греко-католицькій священицькій родині, 2 січня 1892 р. у галицькому містечку Хирів. Вісімнадцятилітнім юнаком він закінчив з відзначенням перемиську гімназію в 1910 р., а наступних чотири роки він провів на філософічному факультеті Львівського університету, студіюючи археологію та клясичну філологію.

Воєнна хуртовина 1914—1918 років кинула його в ряди австрійської армії, де він дослужився ранґи поручника в 41-му піхотному

полку. Після Листопадового Зриву в Галичині Ярослав Пастернак перейшов у ряди VII бриґади Української Галицької Армії, з якою він відбув усю її воєнну польсько-українську кампанію в Галичині, а опісля большевицько-українську на Наддніпрянщині. Щасливо перебувши трагедію УГА залишену напризволяще в чотирикутнику смерти, літом 1920 р. з її останками під командою ген. Кравса перейшов у Чехо-Словаччину, де був інтернований.

Збройна боротьба за українську державу закінчилась і пор. Пастернак, перебуваючи в таборах інтернованих у Ліберці, а потім у Йозефові виконував працю керівника архіву матеріялів Визвольних Змагань, які пізніше були передані до Музею Визвольної Боротьби України в Празі.

В 1922 р. Ярослав Пастернак повертаючи назад до наукової праці, вписався на студії в Карловому університеті в Празі, щоб спеціялізуватися в археології, у відомого дослідника слов'янської старовини проф. Лубора Нідерле, автора двох монументальних творів: *Slovanské starožitnosti* в 4-х томах і *Život starych Slovanů* в 3-х томах. Його манила старовина ще з дитячих років, коли він, бігаючи по залісених піскових дюнах на парохії свого діда в Яворівщині, знаходив різного роду знарядоподібні куски кременю, а також старі ікони на сховищах церкви, що давало перший посмак мандрівки у глибину віків.

Як учень перемиської гімназії, перебуваючи на вакаціях, записував народні пісні і приповідки та передавав їх В. Гнатюкові відомому етнографові. Вони появилися друком в 35 томі Етнографічного Збірника НТШ у 1914 році. Як студент Львівського університету він працював у 1913/14 рр., асистентом в Українському Національному Музеї у Львові, що його заснував митрополит Андрей Шептицький. Я. Пастернак завідував там збіркою церковної старовини.

У 1914 р. відбув теренову практику з археології у дослідженнях українського населення Жовківщини, а рік перед тим брав участь в університетській археологічній експедиції до Більча Золотого на Поділлі. Це були початки праці Я. Пастернака в ділянці української старовини. Крім того з доручення митрополита Шептицького вивчав українську церковну старовину та збирав до Музею вартісні експонати.

Вписавшись у Карловий університет Я. Пастернак повернувся знову до студій улюбленого предмету, які закінчив дисертацією „*Ruské Karpaty v archeologii*" і 26 березня 1926 р. одержав звання доктора філософії. Це був історичний крок, оскільки Ярослав Пастернак був першим українцем, який одержав докторат, як археолог. Знов же той факт, що він писав свою дисертацію на підставі наукових дослідів в українських Карпатах вказує на те, що для молодого науковця важливою була не тільки наукова кар'єра, але в першу чергу дослідна праця минулого України. На здібності молодого археолога звернув увагу проф. Нідерле, заходом якого Я. Пастернак дістав працю асистента Археологічного Відділу Чеського Народнього Музею у Празі.

Наступного 1923 року, незважаючи на те, що він був чужинцем, Пастернака призначили на становище асистента Державного Археологічного Інституту в Празі і він став завідуючим запляннованих археологічних розкопів на терені старої Праги, а зокрема на королівському замку «Градчани».

Археологічні розкопи в Празі під керівництвом Я. Пастернака дали позитивні висліди дуже важливі для історії Чехії. Вони підтвердили на основі археологічних матеріялів припущення, що Градчани заснував чеський король св. Вацлав, як свою столицю. На «Градчанах» Я. Пастернак розкрив фундаменти двох романських костелів з XI—XII ст. та укріплення княжого «дідинця» з того часу. Крім того відкопав ще фундаменти костела на Страгові та кілька інших домів княжої доби в Празі.

Про відповідальність, якою обтяжено д-ра Пастернака в Празі найкраще говорить розмір самих археологічних розкопів, на які чеський уряд видавав пів мільйона корон річно, а число робітників часто досягало сотні осіб. Всі вони працювали під безпосереднім наглядом і за детальним пляном д-ра Пастернака. Ввесь видобуток чи знайдений матеріял мусів ще бути науково проаналізований, що було завданням д-ра Пастернака, бо він ніс відповідальність і за ляборатορійну працю.

Найкраще схарактеризувала працю д-ра Пастернака в тому часі Комісія Наукових Дослідів Празького Городища, яка складалася з членів Державного Археологічного Інституту та Народнього Музею в Празі. В окремому листі від 16 червня 1928 року, проф. Л. Нідерле і другий представник цих інституцій подали таку оцінку праці Я. Пастернака: «Д-р філософії Ярослав Пастернак, асистент Державного Археологічного Інституту в Празі брав участь у розкопах на празькому Городищі від їх початків, 4 червня 1925 до 31 березня 1928, тобто як керівник комісії для розкопів, які провадились великою кількістю робітників. Він давав потрібні пляни, фотографував, а одночасно керував працею в ляборатορії, де консервувався викопаний керамічний матеріял.

При всіх тих працях він виявив ерудицію, професійне знання, необхідну енерґію та цілковиту точність. Комісія для Наукових Дослідів Празького Городища висловлює йому подяку за висліди його праці, якою він спричинився до того, що дотепер найбільший науковий дослід у Чехословацькій Республіці оправдав надії, які на нього ми покладали».

За успішне переведення розкопів на Градчанах д-р Пастернак одержав похвальне признання з канцелярії президента Чехословацької Республіки Т. Ґ. Масарика, а з Державного Археологічного Інституту в Празі урядову подяку на письмі. Консервативний збір міста Праги, на доказ признання обрав його своїм членом і запропонував прийняти чеське громадянство і, як перший крок до цього, здобув д-рові Пастернакові громадянство міста Праги.

Перед молодим науковцем відкривалось світле майбутнє і слава,

і кар'єра та матеріяльне забезпечення. Проте Я. Пастернака манила українська старина і він вирішив свою працю присвятити перш за все українській археології.

Літом 1928 р. д-р Я. Пастернак повернувся до Галичини, на рідні землі, і, очоливши Культурно-Історичний Музей НТШ у Львові, розгорнув широко-закроєну археологічну діяльність.

Так, як д-р Пастернак виправдав сподівання чеських наукових кіл, а зокрема свого професора Л. Нідерле, так само виправдав він сподівання українських наукових кіл Галичини, де він негайно розпочав археологічні досліди. А досліджувати було що, бо Україна, — як ствердив проф. Пастернак, — незвичайно багата на пам'ятки старовини від палеоліту по всі праісторичні, ранньоісторичні та середньовічні часи».

У 1929 р. д-р Пастернак був обраний дійсним членом НТШ, а в 1930 одружився з Марією Стецик, учителькою Рідної Школи ім Шевченка у Львові. Його дружина стала його необхідним товаришем життя і дорадником у його праці, бо й сама цікавилась українським культурним життям та брала в ньому активну участь, хоч і не на царині археології.

У 1932 р. д-р Пастернак був обраний дійсним членом Українського Богословського Наукового Товариства і став професором археології Української Греко-Католицької Богословської Академії у Львові і заснував при тій же академії музей.

У 1935 р. д-р Пастернак габілітувався на доцента Українського Вільного Університету в Празі, але сам і надалі залишився у Львові на становищі директора Музею НТШ та професора археології у Богословській Академії у Львові, де він викладав біблійну археологію і археологію України. Хоч археологія України не в'язалась із Богословією проте митрополит Шептицький запропонував цей предмет для ознайомлення питомців з минулим України. Проф. Пастернак стверджував, що не зважаючи на теоретичне засвоєння знання археології, це давало і практичні користі, бо випускники Богословії, знайшовшись на парафіях, часто допомагали викривати цікаві знахідки, оцінювати їх та повідомляли про те Музей НТШ.

Але праця проф. Пастернака не обмежувалась тільки стінами Музею НТШ та викладами в Богословській Академії. За час його перебування на рідних землях, він влаштував ряд прогульок із питомцями для практичних вправ і перевів сорок археологічних розкопів у різних місцевостях Галичини та відкрив дві невідомі до того часу в Галичині культури:

а) Унетицьку (судетську) із ранньо-бронзової доби (1800—1500 рр. до Хр.), яка вказує на товарообмінні зв'язки українських земель із західніми краями через Шльонськ, та

б) Черняхівську або ранньо-слов'янську культуру, яка характеризується не укріпленими поселеннями та безкурганними могильниками з II до VII ст. типовими для антів. Відкриття Черняхівської культури

в Галичині важливе тим, що вона вказує на приналежність західньо-українських земель до держави антів.

Але найважливішими розкопами проф. Пастернака були ті, що він їх провадив у Крилосі, якими він остаточно закінчив спір, де знаходився княжий Галич. У Крилосі проф. Пастернак відкрив фундаменти монументального Катедрального Успенського Собору, розміром 37,5 х 32,5 метрів. Дещо менший від Собору св. Софії в Києві, побудованого Ярославом Осьмомислом у XII ст. Там також відкрито було саркофаг і самого князя. Крім того було відкрито й останки ряду інших будівель, які служать як незатертий доказ, що княжий Галич знаходився на місці сьогоднішнього села Крилос. Ці розкопи відбувались при фінансовій допомозі митрополита А. Шептицького, який плянував зробити з нього окремий історичний заповідник, але здійсненню цього пляну перешкодила війна.

Своїми розкопами в різних місцях проф. Пастернак збагатив наше знання про минуле нашого народу, допоміг розв'язати ряд питань, над якими історики ломили собі голови не тільки з історії України, але також і з історії Чехії та Мадярщини. Це ж він відкрив старо-мадярські могили з IX—X ст. у Підгороддю б. Крилоса, які вказують на шлях мадярської мандрівки в середньовіччі через Україну, Карпати в Паннонську долину. З історії України довів безперервну тривалість автохтонів України від трипільської культури через антів аж до нових часів, чим підтвердив тезу свого славного попередника Вінкентія Хвойки.

Після упадку Польщі й з приходом совєтської влади в Західню Україну проф. Я. Пастернак був номінований декретом ректора університету М. Марченка ч. 33, від дня 3 листопада 1939 р. професором археології і завідувачем катедрою археології Львівського Державного Університету, а 20 січня 1940 р. згідно з наказом Народного комісара освіти УРСР Ф. А. Редька, ч. 236, проф. Пастернак був затверджений директором Львівського Державного Археологічного Музею, тобто колишнього Музею НТШ.

Як професор Львівського університету і директор Державного Археологічного Музею у Львові, д-р Пастернак продовжував свої розкопи у Крилосі й 1940 р. був запрошений на Всесоюзний Конґрес дослідників неоліту і бронзової доби в Києві з доповіддю на тему: «Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури». Весною 1941 р. він дістав знову запрошення виголосити доповідь на Всесоюзному Конґресі дослідників старих руських городів у Ленінграді на тему «Княжий город Галич». Професор Пастернак виголосив свою доповідь українською мовою і після цього дістав ще запрошення повторити її в Московському університеті. Після доповіді, один із присутніх там українців підійшов до проф. Пастернака і заявив: «Ярославе Івановичу, це перший раз відколи ця заля існує в ній залунало українське слово. Але, коли Вам доведеться ще раз сюди приїхати ви вже мабуть будете мусіти гово-

рити російською мовою». Професорові Пастернакові пощастило повернутися з Москви ще перед вибухом німецько-советської війни і він дальше працював як професор археології у знову відкритій Богословській Академії у Львові аж до весни 1944 р., коли він покинув рідні землі, не бажаючи ще раз зустрітися з московсько-большевицьким режимом.

Від 1922 до 1944 р. перебуваючи спочатку в Чехії, а опісля в Галичині, проф. Пастернак опрацьовував здобуте ним знання в археологічних дослідах і ділився ним на різних крайових і міжнародніх конґресах у формі доповідей, які пізніше пубікував у наукових журналах та окремих монографіях. Він відбував різні наукові поїздки. Із важливіших з них треба згадати Краків (1933 р.), Відень (1934 р.), Варшаву (1935 р.),Чернівці, Букарешт, Будапешт, Братислава, Ужгород і Мукачів (1936 р.), Бреслав, Берлін, Дрезден, Луцьк, Пінськ і Давидгородок (1938 р.), не згадуючи цілого ряду різних українських наукових конференцій, окремих доповідей тощо. З цього вже неповного переліку видно, що проф. Пастернак був невтомною людиною праці, відданим українській науці чим скріпляв боротьбу українських політичних чинників за привернення самостійности і соборности українському народові.

Покинувши рідні землі, проф. Пастернак не зложив із безділля рук. Уже в липні 1944 р. працював з рамени Інституту Опіки над пам'ятниками (Institut für Denkmalpflege) у Відні при археологічних розкопах у Лінцу над Дунаєм. Від січня 1945 р. він уже був на становищі наукового співпрацівника при Семінарі, для праісторії в університеті в Ґеттінґені. 18 березня 1946 р. він був назначений професором археології Українського Вільного Університету в Мюнхені. 25 червня 1947 р. філософічний факультет університету Фридриха-Вільгельма в Бонні, Зах. Німеччина, вирішив прийняти його на працю на зимовий семестр 1947—48 на курсі Праісторії та Ранньої історії Східньої Европи. Це призначення було потверджене міністром Культури Надренії-Вестфалії 22 жовтня 1947 р., а 2 березня 1948 р. декан філософічного факультету Боннського університету М. Бравбах відновив це призначення і на літній семестр. У травні 1949 р. проф. Пастернак з дружиною прибув до Торонта, а на початку липня канадська англомовна преса принесла вістку, що «відомий археолог з України допомагає при розкопах у форті св. Марії, куди його порекомендував колишній його студент із Богословської Академії у Львові єпископ І. Борецький».

Але це вже була зовсім інша праця, базована на інших принципах і професор Пастернак, не зважаючи на свої непересічні кваліфікації, був змушений піти на зовсім звичайного робітника, щоб заробити працею рук на прожиток. Моглоб здаватися, що так він, як і його дружина попадуть у зневіру й загубляться серед чужого моря в Торонто в погоні за хлібом щоденним. Та в натурі професора Пастернака не було «губитись», а радше шукати і знаходити. І він з дружиною знайшли себе у дальшій праці для свого народу.

Коли не стало української землі і її «підземного архіву» проф. Пастернак узявся із незменшеною енерґією переводити синтезу зібраного ним матеріялу та слідкувати за новими працями з ділянки археології України та аналізувати. У висліді цього українська громада, яка, правду сказавши, призабула Пастернака, в 1961 р. дістала в дарунок монументальну книгу «Археологія України», якої видання організував самопокликаний Комітет на чолі з Зеноном Зеленим.

«Археологія України», яку написав професор Пастернак, а це твір не лише кабінетного стилю та значення, а продукт довгих років праці на полях України, аналіза власних дослідів як і цілого ряду інших учених археологів у минулому й сучасному. Про вартість цього твору можуть свідчити слова кол. секретаря Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН у Києві також визначного українського археолога проф. Петра Курінного, який в одному з листів (16 серпня 1961) до проф. Пастернака писав, що *Археологія України* «це на сьогодні насправді найповніше, що вийшло з археології України і що може зорієнтувати фахівців в здобутках української археології ... Подивляю Вашому труду, з яким Ви, заховуючи об'єктивність, старалися пройти поміж морем старих і нових поглядів на ясні та реальні факти археологічного минулого України і зберегли об'єктивізм у передачі часом Вам немилих поглядів ... Книга Ваша є сьогодні важливим здобутком науки і може бути покладена в основу для пізнання передісторичного минулого України».

Резюмуючи творчість проф. Пастернака доводиться з повною об'єктивністю ствердити, що вона і велика і важлива своїми наслідками. Як археолог він робив розкопи в 40 місцевостях Галичини, на Градчани і Страгові у Празі та ще в 18 інших місцевостях Чехословаччини включаючи Закарпаття, та по одній місцевості в Австрії (Лінц) і Канаді (Мідленд, Онтаріо), разом у 62-х місцевостях. Безумовно, що найважливішими із них були Градчани у Празі та Крилос у Галичині. В цей же самий час він переводив аналізу всіх знайдених археологічних матеріялів у ляббораторіях, синтезував їх і остаточні висновки публікував окремими книжками чи статтями у різних періодичних виданнях та збірниках. Він же ж автор біля сорока великих праць та поверх 270 наукових і популярно-наукових статтей в українській, чеській, польській, німецькій та англійській мовах.

За самий тільки період від 1948 до 1961 р., коли наша інтеліґенція переходила велику кризу і переставлялась на новий спосіб життя, проф. Пастернак, крім постійної фізичної праці в Канаді написав 19 наукових статтей, які появились у різних українських періодиках і збірниках, 16 популярно-наукових статтей та виголосив 18 доповідей на різні археологічні теми у 23 різних авдиторіях у 8-ми місцевостях східньої Канади. В той же самий час він опрацював свою монументальну працю «Археологія України». Зайво тут згадувати, що це не були політичні доповіді, які дуже часто наші доповідачі приготовляють в дорозі до авдиторії, а праці солідно обдумані й обґрунтовані фактич-

ним матеріялом. Це забирало йому весь його вільний час від заробіткових зобов'язань.

Це також вказує на те, що проф. Я. Пастернак був людиною праці для свого рідного народу, для української визвольної справи, яку він скріпляв науковими доказами й арґументами. Тому, мабуть, і уболівав він так дуже над безділлям тих, які мали всі необхідні дані, так під оглядом інтелектуальним, як і під матеріяльним, але для свого народу нічого конктретного не зробили. «Щораз виразніше виявляється серед нашої спільноти за морем (тобто в Північній Америці), — писав в одномоу зі своїх листів проф. Пастернак — збайдужіння до важливих наших справ, у користь дрібної діяльности поволі заникають амбіції бути „кимось" і робити „щось"... Старші переводяться і втомлені незвичайними умовами життя, а молодші не набрали ще розмаху і певності відкривати нові горизонти українства в діяспорі. Ми на переломі, і як буде „завтра" можна по деяких симптомах здогадуватись» (Лист до В. Кубійовича, 12. XI. 1962 р.).

Проф. Ярослав Пастернак провадив дуже широке листування з різними науковцями так українцями, як і чужинцями. Його листування — це багатюще джерело для дальших дослідів цим разом уже самої особи цього видатного вченого, який чекає ще свого дослідника. В 1964 році проф. Пастернак став членом Ініціятивної Групи Українського Історичного Товариства, а в наступному році членом Управи УІТ і Редакційної колегії «Українського Історика» в якому містив свої праці. Він завжди цікавився розвитком української історичної науки поза межами України.

Спираючись виключно на фактичному матеріялі у своїх дослідах, проф. Пастернак відчував велику відразу до псевдо-науки, а зокрема «науки», яка мала б іти назустріч різним політичним махінаціям.

Хоч проф. Пастернак був великим ученим, але водночас він був незвичайно скромною людиною, до нікого не ставив ніяких вимог і працював, не очікуючи жодних похвал. На кінець варто згадати ще й те, що наявність проф. Пастернака в Торонто була використана також і на курсах для української середньошкільної молоді. Хоч це предмет високошкільний, але проф. Пастернак умів подати його навіть і молоді у доступній, а що найважливіше у цікавій формі за що його учні любили. Він був постійним членом педагогічного складу Курсів Українознавства ім. Григорія Сковороди від 1950 до 1968 року, а також увесь час існування КУ ім. Ю. Липи від 1956 р., Курсів Українознавства при церкві св. Миколая від 1963 р. і від 1965 до 1968 рр. на літніх вакаційних Вищих Освітніх Курсах Осередку Української Культури й Освіти, що їх вела Крайова Екзекутива УНО — Канади, у яких брала участь молодь з різних міст Канади. Завдяки цим курсам понад тисяча української середньошкільної молоді дістала елементарне знання з археології України.

Проф. Пастернак, як слушно завважив його колишній студент єпископ Ізидор Борецький, — вмів оживити свій предмет і мав дар пе-

редати своє знання іншим. Викладаючи на Богословській Академії у Львові він завжди повторяв «Розумійте землю і читайте в ній історію України». Навчаючи нашу молодь у Канаді він намагався вщепити в неї любов до свого народу, якого історія сягає далеко у глибину віків на що він мав поважні докази.

Проф. Пастернак був невтомним працівником на народній ниві, працівником чесним, сумлінним, який трактував свою працю, як почесть й не диво, що після нічного спочинку з 28 на 29 листопада 1969 року вранці він знов взявся до праці про *«Етногенезу слов'ян»* для Українського Католицького університету в Римі. Але того дня не судилося йому продовжати розпочатої праці, бо ще ранком він відійшов у незнані світи до тих своїх прапредків, яких він ціле життя намагався збагнути та відчитати історію їхньої доби.

Ще в 1939 р. новойменований декан Історичного факультету А. Бригинець та ректор Львівського Державного Університету Михайло Марченко, відомий підсов'етський український історик, подали до Наркому Освіти характеристику проф. Пастернака, в якій писали: «Пастернак являється великим спеціялістом археологом і заслуговує на признання йому на основі проведених розкопів і надрукованих праць науковий ступінь доктора історичних наук і професора на катедрі археології». У своїй оцінці проф. Пастернака вони не помилились. Велич цього вченого визнаємо не тільки ми ті, які познайомились з його творами; її визнає ввесь науковий світ включаючи український підсоветський. Про це найкраще свідчить той факт, що вже з початком грудня 1969 р. Львівський Філіял Академій Наук УРСР влаштував окрему вечірку для вшанування пам'яті великого і славного археолога проф. д-ра Ярослава Пастернака.

Проф. д-р Пастернак не живе — але живе його праця, в якій він відкрив нам минуле нашого народу і тих часів, коли історії ще не писали пером, а важкою боротьбою щоденного життя, боротьбою за існуванян.

У 1938 р. у журналі для молоді «На сліді» появився короткий репортаж про розкопи в Галичі п. н. «На сліді величі і слави», який автор закінчує такими словами: «Ми щиро вдячні д-рові Пастернакові, що прочистив „зарослі дороги" давніх полків та показав нам сліди давньої могутности».

Ми приєднуємося до слів подяки невідомого автора репортажу.

Огляди-рецензії

Lowell Tillett, *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1969, 468 pp. $ 12.50.

By the critical observer and student of East European history, particularly the history of the USSR, the late 1960s will be remembered as significant years in American historiography. Upon coming of age, American East European historiography slowly and quite successfully began to free itself from the 30-year embrace of the Russian historical school. It is also well to remember that Soviet historiography had made deep inroads into American scholarship which is somewhat reflected in the confusion, distortion, and pro-Sovietism in the academic world. During the thirties' and forties this Russian orientation was the trend-setter, denying the validity of any opposing or critical viewpoint. Even in the early 1960s pro-Russian sympathies prevailed as indicated by a sizeable group of well-known scholars who signed a document opposing the proclamation of the Captive Nations Act by President Dwight D. Eisenhower. Their defense of "Russia indivisible" constituted in the late 1960s an intolerable violation of scholarship which supposedly was to remain free from any political sympathies. Clearly, historians who came to the defense of Soviet imperialism deserted the academic principles; nonetheless, a few critical books appeared in the 1950s. Works by Alexander Dallin and Frederick C. Barghoorn, among others, are to the credit of American scholarship. Their number has since rapidly increased. Books by Constantin F. Shteppa and Marin Pundeff on Soviet historiography are, in this reviewer's opinion, excellent examples of objectivity and mature understanding of the Soviet system as implemented into historiography. The result of such penetrating studies revealed that Soviet historiography, apart from a few serious works, produces not histories but fiction for the most part.

This new insight has been extended beyond Soviet Russian historiography into the non-Russian peoples, thus far almost entirely ignored by American East European experts. As a matter of fact, Professor Tillett's book is the first in this category, dealing exclusively with the non-Russian aspect of Soviet historiography. Hence, we were given a pioneering study in the English language.

The author has chosen one theme—the accommodation of historical interpretation to the exigencies of national policy as it has been worked out and agreed upon between the party and scholars. To achieve this goal, Professor Tillett divided his work into two parts. Part one, contained in the first twelve chapters, is a chronological account of the background and the development of the concept of the "friendship" of the Soviet peoples in history; part two, Chapters 13 through 18, is arranged topically. By so doing, Prof. Tillett produced a well balanced history of Russian colonialism and an overall picture of the reaction of the non-Russian subjects. The author did not include the Tsarist historian's version of the non-Russian nationalities; it obviously would have doubled the size of the book. Yet there exists a need for a study dealing with pre-revolutionary Russian historiography which may serve as a background for Tillett's work. Furthermore, certain parallels between Tsarist historians and the post-Pokrovskii historiography could be analyzed in terms of similarities and continuity which had been restored in the late 1930s.

Symbolically enough, the author chose M. Mustavaev's statement, "the friendship of the peoples of the Soviet Union with the Russian people has deep historic roots and

a remarkable history," (*Voprosy istorii*, No. 9, 1951, p. 97) as motto for a painstaking study which, in its final analysis, amounts to a "remarkable history," but certainly does not support Mustafaev's claim regarding "the friendship of the peoples of the S.U." This "friendship," the friendship of the party, was entrusted to Soviet historians with which this study is concerned. Basing his findings almost entirely on Soviet sources—the bibliography extends over 34 pages— the author sees in the results only "an elaborated historical myth," which, in contrast to other myths, "made such claims for the 'scientific' bases of their theories." In connection with the numerous nationalities of the USSR and the question of nationalism in particular, the Bolshevik propaganda asserts since the late 1930s that "Leninist nationality policy has created something entirely new in history—a multi-national society without national hatreds or hostility." (p. 6). This proposition has recently been extended into the pre-revolutionary past, creating something of a timeless "happiness" of all non-Russian peoples since coming under the Russian rule.

The conquest and expansion of Muscovy-Russia from the sixteenth century, and including the post-revolutionary restoration of the former Russian Empire, happened, according to Soviet historical interpretation, because it was executed in accord with the deepening of historical ties; it came about as a result of Russian military aid; it resulted always in the progressive consequences of annexation, enrichment of the cultural life of the incorporated territories, and, finally, it accomplished a historical mission by bringing about friendship among Russians and their non-Russian subjects. The author, having labored through hundreds of articles and textbooks, exposes Soviet historiography as an agent for the party since "the party appears to be well pleased with this accomplishment of Soviet historians, as is indicated by the recent cordial relations between party and scholarly forces, and lack of controversy." (p. 422).

This reviewer was very much impressed with the skill, methodology, maturity of reasoning and objectivity of the conclusions reached by Prof. Tillett in his study, which is partly the product of his teaching and research during fifteen years.

Stephan M. Horak
Eastern Illinois University

Енциклопедія Народного Господарства Української РСР, т. I, А—Е. Київ, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1969, 598 стор.

Вже сам факт видання енциклопедії народнього господарства України є поважним досягненням Академії Наук УРСР, хоч би навіть тому, що більшість навіть високо розвинених країн західної Европи такої енциклопедії не мають; не має подібного енциклопедичного довідника і США. Слід підкреслити, що в СССР, як також і в Україні, дуже багато уваги присвячується питанню документації наукової роботи. Це, очевидно, окрема тема і її варто обговорити при іншій нагоді. Тут можна тільки сказати, що совєтський режим дуже добре розуміє вагу і значення довідкової літератури (хоч би тільки для пропаґандистських цілей) і у цьому відношенні совєтські енциклопедії відіграють поважну ролю.

І так, наприклад, перше видання т. зв. Великої Совєтської Енциклопедії появилось в 1925—42 рр. (65 томів), друге в 1949—58 (51 томів), а тепер готується третє видання. Крім цієї загальної енциклопедії вже третім виданням вийшла т. зв. Мала Совєтська Енциклопедія (1950—60 рр.),

а в 1958 р. Дитяча Енциклопедія (10 томів), яку можна також одержати в українському перекладі, виготовленому видавництвом «Рідна Школа». Протягом 1950—60 рр. видавництво Великої Совєтської Енциклопедії випустило 12 різних спеціялізованих енциклопедій — в тому числі технічну енциклопедію, сільсько-господарську, велику і малу медичну енциклопедії, літературну енциклопедію, тощо. Видавництво цих всесоюзних галузевих енциклопедій продовжується і в 60-их рр. і з важливіших видань можна назвати Філософічну Енциклопедію (видання почалось в 1960 р. і до того часу появилось чотири томи), Коротку Географічну Енциклопедію (1960—66, п'ять томів) та об'ємисту Совєтську Історичну Енциклопедію, якої видання розпочалось в 1961 р. і до того часу вийшло 12 томів. У всіх цих енциклопедичних виданнях у більшій чи меншій мірі заторкується і українська проблематика, очевидно переважно питання, які цікавитимуть російського читача. Офіційно це називається проблематика союзного значення. Тому добре сталось, що в часі відносно короткої політичної «відлиги», за часів Хрущова, дано дозвіл на опрацювання ряду реґіональних, тобто республіканських енциклопедій, з чого скористалась українська та деякі інші республіки. Як відомо, протягом 1959—65 рр. видано 17-ти томну Українську Радянську Енциклопедію, з додатковим томом предметних і іменних покажчиків в 1968 р. При цій нагоді для масового вжитку видано також Український Радянський Енциклопедичний Словник (1966—68, три томи).

В 1968 р. головна редакція Української Радянської Енциклопедії заповіла видання ряду галузевих енциклопедій, зокрема Української Сільсько-Господарської Енциклопедії (в трьох томах, ще не появилась), Радянської Енциклопедії Історії України (у чотирьох томах, вже появився перший том) та Енциклопедії Народного Господарства Української РСР (у чотирьох томах, перший том появився при кінці 1969 р.). Заплянововано і ряд інших енциклопедичних видань, в тому числі також енциклопедію кібернетики.

Як відомо, у 30-их рр. були спроби українських науковців та зокрема Скрипника видати 30 томну українську енциклопедію, але ці заходи не увінчались успіхом у зв'язку з політичними подіями того часу. Наскільки головна редакція УРЕ користується з раніше зібраних матеріялів (очевидно на увазі маємо тільки матеріяли історичного характеру) важко сказати. Можна тільки догадуватись, що цих матеріялів майже не використовується, бо теперішні енциклопедичні видання носять інший характер у порівнянню до заплянованих і тільки частинно зреалізованих видань довідкового характеру у 20-их і першій половині 30-их рр.[1]

Отже видання Енциклопедії Народного Господарства Української РСР треба привітати, бо це перша спроба АН УРСР дати читачеві опис розвитку економіки України (точніше УРСР) як певної цілости, поскільки до того часу були тільки спроби опрацювати поодинокі галузі чи тільки окремі питання. На увазі маємо Колгоспну Виробничу Енциклопедію, що появилась у 1949 р. і згодом другим виданням у 1956 р. за головною редакцією М. С. Співака. У цій двотомній і може надто популярно написаній енциклопедії обговорено такі питання, як економіка та організація сільського господарства, обробіток ґрунту, зернові і технічні культури, садівництво,

---

[1] Цю гіпотезу можна частинно підтвердити певними фактами у зв'язку з виданням ряду термінологічних російсько-українських словників у 1960 рр., що своєю редакційною «побудовою» мають мало спільного з такими ж словниками виданими у 20-их рр. Їх видається тепер прямо як засіб русифікації української термінології в окремих дисциплінах.

виноградарство та ін. ділянки с.-г. виробництва. До цієї категорії слід зарахувати ще більш спеціялізовану Виробничу Енциклопедію Садівництва, в якій вміщено біля 1500 статтей з таких ділянок як біологія плодових, ягідних і декоративних культур, закладання садів, добрива і ґрунти та ін. питання садівництва. При цій нагоді треба також згадати, що не так давно загально-союзне в-во Советська Енциклопедія випустило трьохтомник Економічна Енциклопедія: Промисловість і Будівництво (Москва, 1962—65) і є заплановані дальші випуски для описання інших галузей господарського виробництва в СССР.

Українська енциклопедія запланована в чотирьох томах та передбачається в ній біля чотири тисячі статтей. Головним редактором є акад. С. М. Ямпольський, теперішній директор Інституту Економіки АН УРСР, а його заступником В. П. Корнієнко, автор ряду праць з історії розвитку української економічної думки. З інших членів редколегії слід назвати акад. Павла М. Першина — одного з найкращих знавців сільського господарства України; членів-кор. АН УРСР Олексія Короїда та Анатолія Чухна (теоретична політекономія і економіка соціялізму) та О. М. Алимова, керівника Донецького відділення економ.-пром. досліджень Інституту Економіки УРСР. Із спеціялістів історії економіки України можна назвати Т. І. Дерев'янкіна. Серед членів редколегії чомусь немає відомого дослідника історії української промисловості та колишнього директора Інституту Економіки АН УРСР Олексія Несторенка, який, до речі, є членом головної редакції УРЕ. При цій нагоді хочемо також згадати цікаву подробицю. Наклад енциклопедії заплановано на 50 тис. примірників (гл. Нові Книги України Но. Іа, 1968), але фактично перший том видано накладом 30 тис. примірників. Для порівняння — наклад УРЕ — 100 тис. примірників.

В передмові редакції про завдання енциклопедії сказано, що «ЕНГ УРСР є першою енциклопедичною працею, що охоплює економіку Української Радянської Соціялістичної Республіки в цілому, *у її нерозривному зв'язку й єдності з народним господарством Радянського Союзу*» (підкреслення наші Б.В.) І далі... «в ЕНГ УРСР показано зв'язки народного господарства республіки з економікою соціялістичних країн, її економічне співробітництво з іншими країнами, місце УРСР у світовій системі соціялізму... ЕНГ УРСР містить комплекси статтей про природні і сировинні ресурси республіки, розміщення виробництва, фонди народного господарства УРСР та використання їх, про всі галузі економіки України відповідно до сучасної класифікації народного господарства і про найбільші підприємства республіки. У багатьох статтях висвітлюється питання організації управління і сучасні методи плянування народного господарства республіки, проблеми фінансування і кредитування, організації матеріяльно-технічного постачання і праці на підприємствах України... ЕНГ УРСР містить ґрунтовні статті з питань господарського розрахунку, економічної ефективности капіталовкладень, прибутку, собівартості і рентабельності, цін та їхньої ролі у соціялістичному господарстві, особливо за умов планування і економічного стимулювання, що склалося у зв'язку з економічною реформою...» (стор. 5—6).

Ми зумисне зупинились і навели довгі цитати з передмови де обговорюється цілеспрямованість енциклопедії, бо це в дальшому заощадить нам місце у перечислюванню окремих категорій поміщеного матеріялу, а також, у деяких випадках, дозволить побачити, що не всі обіцянки наведені в передмові як слід виконано.

Вже навіть при побіжному розгляді окремих статтей у першому томі ЕНГ можна зразу побачити, що профіль цієї праці дуже добре вклада-

ється в поняття довідкового посібника з питань *конкретної економіки.* Тобто редакція і автори окремих статтей звертають найбільше уваги на описову сторінку (а не аналітичну) окремих економічних питань чи галузей виробництва, майже зовсім поминаючи теоретичні питання. Таким чином енциклопедія дає багато фактичного матеріялу, тобто матеріялу радше економічно-географічної категорії, нерідко з багатим апаратом статистичних показників. У тому відношенні найцінніші статті в енциклопедії є матеріяли описового характеру в яких не потрібно відповідних узагальнень. І так, наприклад, є ряд змістовних статтей про працю великих промислових заводів (Авдіївський коксохемічний з-д, Балаклійський цементний з-д, і т. д.), добре описано окремі типи промислового виробництва (наприклад, стаття про алюмінійовий завод), як і також задовільно подані дефініції економічної номенклятури, як наприклад, автоматична лінія чи автоматизація виробництва. Можна тут тільки хіба зауважити, що у порівнянні до російської енциклопедії[2] українська енциклопедія дає посмак провінційности в опрацюванні часом і зовсім політично «невинних» гасел, як наприклад, «автоматизація виробництва». Автор цього гасла київський економіст Г. П. Жеребкін починає список використаної літератури з Маркса, Леніна і т. д., тоді коли А. Ємельянов, автор індентичної статті у російській енциклопедії вже того робити не мусить...

Дуже багато місця відведено в енциклопедії описові окремих промислових галузів і при цій нагоді подано багато статистичного матеріялу, технічних деталів та дещо й історичних інформацій. І так, зовсім задовільно опрацьована стаття про автомобільну промисловість (автор Я. І. Несвітський, Київ), в якій подано короткий історичний огляд розвитку цієї галузі машинобудівельної промисловості в СССР та Українській РСР, подано інформації про важливіші заводи, моделі автомашин, як наприклад, відомий «Запорожець», тощо. Багато уваги присвячено львівському автобусному заводові, що є найбільшим підприємством цього типу не тільки в СССР, але і в Европі. На жаль, не всі галузі промислового виробництва чи інші господарські галузі представлені на однаковому рівні. Це зокрема відноситься до старших виробничих галузів, що були в такій чи іншій мірі розвинені ще до 1917 р. Добрим прикладом у тому відношенні є стаття про вівчарство, яка не подає жодних інформацій про історичний розвиток цієї галузі до 1917 р. і фактично обмежується до наведення статистичних даних за советський період та не зовсім вірної характеристики виробництва вовни в Україні за роки 1940—1967.

Ще більше труднощів мають редактори енциклопедії з більш складними гаслами, які вимагають не тільки солідної історичної підмурівки, але також більш синтетичного розгляду матеріялу. До таких тем належить стаття «економічна освіта кадрів» (в ЕУ «економічна освіта» та «економічна преса», до речі в ЕНГ взагалі немає статті про економічну пресу!) чи навіть таке важливе гасло як «економічна політика». В статті «економічна політика» її автор В. О. Хилько старається зовсім не говорити про питому вагу народнього господарства УРСР в економіці Советського Союзу, як і також не подає важливого для цієї теми економічного законодавства. До речі ця стаття нагадує нам передовиці у журналі «Економіка Радянської

---

[2] На увазі маємо раніше згадану: *Экономическая Энциклопедия: Промышленность и Строительство.* Москва, 1962—65. 3 т. У тому відношенні є також винятки. Наприклад, статті промисловість будівельних матеріялів та верстатобудування краще опрацьовані в українській енциклопедії.

України», в яких крім відомих совєтських трафаретів рідко можна зустрінути наукове обговорення поточних питань української економіки. Не краще опрацьовані такі важливі гасла, як наприклад, «економічна реформа», «економіка торгівлі», «економіка промисловості», тощо. В енциклопедії є коротка стаття про економічну кібернетику, натомість немає статті про економічну географію, хоча така стаття була в УРЕ.

Не зважаючи на обіцянки подані в передмові, при обговоренні окремих галузів виробництва автори не завжди подають відповідні порівнання до виробництва даної галузі в СССР, не говорячи вже нічого про світову продукцію. Це зокрема робиться в таких галузях, в яких питома участь України не є надто велика (майже всі галузі легкої промисловості України). Такі дані очевидно наводяться для вугільної промисловості, хоч і тут, як це ми згадували раніше, представлення історичного розвитку цієї важливої галузі промислового виробництва України не є задовільним.

Дуже мало подано матеріялів про наукові дослідчі установи України, є, натомість, поверховна стаття про економічну комісію ООН для Европи... З журналів згадано «Экономические науки» (видає міністерство вищої та середньої спеціяльної освіти СССР), тижневик «Экономическая газета» та очевидно «Економіку Радянської України». Зате ні слова про ряд українських економічних журналів 20-их рр., як наприклад, журнал-двомісячник «Економіст-марксист», що появлявся з рамени Всеукраїнської асоціяції марксо-ленінських інституцій, чи відомий журнал «Агроном». До речі, більші статті енциклопедії звичайно подають бібліографію використаної літератури і серед цих бібліографічних даних дуже рідко зустрічаються видання 20-их рр., не говорячи вже нічого про раніші видання, чи праці які появились за кордоном чи в Галичині.

Не можемо також зрозуміти чому в енциклопедії не поміщено біографій відомих українських економістів. Такі біографії наводиться, наприклад, в УРЕ тимбільше, що недавно в Україні розпочато видавати окрему біобібліографічну серію «Бібліографія вчених Української РСР».[3]

Свого часу при обговоренні перших томів УРЕ та Енциклопедії Українознавства автори брошури «Дві українські Енциклопедії»[4] подали порівняльну характеристику українознавчого матеріялу у цих двох виданнях з висновками не в користь УРЕ. До деякої міри це можна сказати і про деякі аспекти ЕНГ (зокрема історичний), яка, як це зазначено в передмові трактує народне господарство України «у нерозривному зв'язку з народним господарством Радянського Союзу», тобто на увазі мається не інтереси України як певної економічної цілости, а тільки як одного з числа економічних районів, що входять у склад ширшого економічного комплексу. Таким чином багатий фактичний матеріял чи наведені питання економічної технократії розглядаються тільки у реґіональному аспекті і у тому відношенні, наприклад, опрацювання економіки будьякого району в Сибірі нічим не відрізнятиметься у своїй методологічній побудові від матеріялу поміщеного в ЕНГ УРСР.

При закінченні цього огляду хотілося б зробити декілька завваг більш теоретичного характеру, які відносяться не тільки до певних методологіч-

---

[3] Покищо, говорячи про українських економістів, нам відома тільки одна праця, а саме: Ровнер, О. С. Констянтин Григорович Воблий. Київ, 1968, стор. 77, тираж 700 прим.

[4] В. Кубійович і В. Маркусь. Дві українські енциклопедії. Мюнхен, в-во Пролог, 1961, стор. 145.

них питань вивчення народнього господарства України, але також і до способу представлення вислідів цих дослідів у формі енциклопедичного довідника, тобто у формі, яка зобов'язує до синтетичного оформлення даного матеріялу. Говорячи про методологічну сторінку вивчення економіки України слід зразу зауважити, що автори здебільша користаються т. зв. описовою методою — яка в модерній економічній літературі належить вже до віджилих. Не тільки в окремих гаслах цієї енциклопедії, але навіть на сторінках журналу Економіка Радянської України майже не можна зустрінути аналітичних статтей з застосуванням математичної методи, що зв'язана з конструкцією певних «економічних моделів». Це видно зокрема у таких статтях енциклопедії, як «бюджет державний» чи в довшій статті «генеральна схема комплексного використання і охорони водних ресурсів УРСР», де названий методологічний підхід себе природно оправдував би.

З другого боку, редакційний профіль енциклопедії, як певного жанру наукової літератури, має свої окремі вимоги. На цю тему ведеться вже не від сьогодні досить оживлена дискусія на сторінках наукових журналів.[5] При цьому до уваги береться виховну вартість енциклопедичних довідників, погляди переважно французьких інтелектуалістів, як наприклад, редактора Lucien Febvre відомої L'Encyclopédie Française завдання синтезувати радше як описувати (погляди ряду американських науковців зокрема Барзуна — Jacques Barzun). До речі, аналітично-порівняльною методою сьогодні користуються майже всі галузеві енциклопедії, як наприклад, недавно видані у США філософічна енциклопедія та міжнародня енциклопедія суспільних наук. Прикре, що ці речі редакторам ЕНГ зовсім невідомі і тут треба тільки жаліти, бо поміщено ряд цінних матеріялів на жаль, у надто сирому вигляді.

Богдан Винар
Денвер, Колорадо

Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, том I *(Абазин—Державець),* Київ 1969, 552 стор.

Читач, який звик до наукового рівня подібних видань у західньому світі бере кожен новий твір радянської «науки» зокрема в галузі історії (та й інших гуманістичних, чи як воно називається українською советською термінологією «гуманітарних» наук) з почуттям не то відрази, не то повної розпуки і резиґнації. Тай чого ж іншого можна сподіватися від «наукового» посібника пройнятого «ідеологією соціялістичного інтернаціоналізму» і викриванням «антинародньої діяльности українських буржуазних націоналістів» (стор. 6).

Чого ж можна врешті сподіватися від авторів, які показують «боротьбу українського народу проти феодально-кріпосницького гноблення, проти султанської Туреччини, шляхетської Польщі та інших іноземних загарбників, за возз'єднання України з Росією» — України «невідємної», мовляв, частини Союзу РСР (стор. 5). Так немов іноземний загарбник, Москва, зроблений з іншого тіста ніж були історична Польща, Туреччина, Німеччина, татари та інші наїздники.

---

[5] Cf. Charles Van Doren. The Idea of an Encyclopedia, *American Behavioral Scientist* 6:23—26, Sept. 1962.

Сподівання ознайомленого читача до решти «сповняться», коли він читатиме десятки гасел про всяких лейтенантів, червонофлотців, єфрейторів, а навіть рибалок (А. І. Андреєв, стор. 51), «передових доярок» (М. М. Алечко, стор. 45), трактористок (П. М. Ангеліна, стор. 49), які, може, були тай дехто з них ще є добрими й корисними людьми, але ж для істроії України мають непомірно менше значення, ніж, наприклад, численні церковні діячі нашого історичного минулого, яких читач марно шукатиме в РЕІУ, зокрема, коли вони мали нещастя бути діячами греко-католицької церкви.

Далі користувач совєтською енциклопедією історії України марно шукатиме там таких в історії України важливих гасел, як *Авґустінеум*, історик *М. Андрусяк*, археолог *К. Антонович-Мельник*, археолог *М. Брайчевський*, історики *Гермайзе, Гній і Гуревич*, польський історик церковного права *В. Абрагам*, який має працю про латинську церкву на Русі та багато, багато інших. Немає гасла *Австрія*, або *Австро-Угорщина*, так немов ця країна в історії України не відіграла ніякої ролі!

Читач марно шукатиме *Адальберта (Войтеха)*, який в другій половині 10 століття їздив до Києва з неуспішною християнською місією, дослідника мистецтва княжої доби *Д. Айналова*, фельдмаршала Германа *Айхгорна*, головнокомандувача німецьких військ в Україні в 1918 р., засновників і членів РУП, а з *Андрієвських*, яких у еміґраційній Енциклопедії Українознавства є 13, в УРЕ все ж таки є ще 5, в РЕІУ лишився єдиний Олексій *Андрієвський* «історик ...буржуазно-ліберального напрямку» (в УРЕ цього «наукового» додатку ще немає: очевидно, проґресивний параліч тоді ще не проявлявся так трагічно, як тепер).

Зовсім гумористичні твердження читаємо, напр., під гаслом *Абсолютизм*. Вирахувавши всі кривди, яких зазнав український народ від Росії (включаючи Валуєвський циркуляр 1873 р. і Емський акт 1876 р.) автор гасла ні в кут, ні в двері додає: «Проте незважаючи на національне гноблення з боку російського самодержавства, возз'єднання більшої частини українських земель в складі Росії відіграло прогресивну роль».

Подібних дивацтв багато. Під гаслом *Австромарксизму* здивований читач довідається ні більше ні менше як те, що «Д. Донцов пішов на службу ...американському імперіялізмові» (стор. 14). Просто маяченням нездорової людини треба назвати те, що понаписував автор під гаслом *Автономія*: «...Соціялістична автономія повністю заперечує... вилучення шкільної справи з компетенції держави і передачу її у відання окремих національностей, як антимарксистську програму будівництва національних відносин у рамках багатонаціональних держав, як політично шкідливу вигадку, що сприяє насадженню буржуазного націоналізму і розбрату між національностями» (стор. 17). І ось цю совєтську горе-автономію уважають «взірцем для всіх народів, що стали на шлях будівництва соціялізму» (там же). Найвищий час з такого шляху зійти!

Розгром Всеукраїнської Академії Наук у 1930 р. подано так, що це, мовляв, «змінювалися дійові контакти ВУАН з АН СРСР» (стор. 39). *В. Антонович*, хоч і обстоював думку безклясовости української нації, то все ж нібито «виходив з клясових завдань української націоналістичної буржуазії» (стор. 65). Також про гетьмана Данила *Апостола* читаємо речі, які більше підходили б у «Перець»: «Восени зрадник І. Мазепа на короткий час примусив Апостола приєднатися до купки старшини, яка перейшла на бік шведського короля Карла XII» (стор. 69).

Не менш веселі дані поміщено про *Армію Крайову*: «Всупереч своєму командуванню низові члени А. К. брали участь у боротьбі проти німецьких

окупантів» і ніби то це вони примусили командування воювати з німцями! (стор. 73). На думку українських советських істориків полковник Іван *Богун* «був палким прихильником возз'єднання України з Росією» (стор. 169). *В. Винниченка* названо «одним з верховодів української буржуазної націоналістичної контрреволюції» і зовсім промовчано його участь у комуністичному уряді України в 1920 р. та його пізнішу советофільську діяльність, а з його літературних творів деяку вартість мають нібито тільки його ранні твори писані на початку століття. (стор. 281). Під гаслом *Аристократія* читаємо про «Карфаген I ст. до н. е.», коли кожен гімназист першої кляси повинен знати, що Картаґо було знищене римлянами в 146 р. до н. е., себто в середині 2 стол. до н. е.

Таких помилок, перекручень, дивацтв і фальшувань в обговореній енциклопедії повно. Все ж таки вона може мати певне значення, як книжка, в якій серед купи сміття і мотлоху часом пощастить зустріти і цікаві дані та інформації, а тому фахівцеві буде корисно заглядати в цю збірну працю. Для звичайного любителя вона може стати небезпечним довідником, якщо він не зуміє користуватися критично речами поданими в РЕІУ.

М. Антонович
Монтреал

Федір Савченко, *Заборона Українства 1876 р.* Київ: Державне видавництво України, 1930 (Передрук). The Suppression of the Ukrainian Activities in 1786. Edited by the Harvard Committee on Ukrainian Studies. München: Wilhelm Fink Verlag, 1970, XXIX, 415 Pp.

Першим випуском Гарвардської Серії Українознавчих Дослідів вийшов передрук праці Ф. Савченка «Заборона Українства 1876 р.» з 1930 року. Головним редактором цеї серії є Омелян Пріцак, а членами редакційної колеґії — Г. Люнт, Р. Пайпс, І. Шевченко, В. Вайнтрауб. Усі видання серії (ориґінальні й передруки) видає німецька друкарня Вільгельма Фінка в Мюнхені.

Перевидання Савченка супроводить біо-бібліографічна передмова проф. О. Пріцака і вступ проф. В. Дмитришина. Обидві праці в англійській мові. В короткій біо-бібліографічній замітці (VI—XIX стор.) О. Пріцак обговорює головні моменти життя і праці Савченка та подає вибрану бібліографію його праць. Крім того вичислює, на основі вступу Савченка, джерела й архіви, якими автор користувався під час опрацювання «Заборони Українства». Як відомо, Савченко «був правою рукою» Грушевського, він проживав довгий час у Парижі і повернувся в Україну в 1925 році. О. Пріцак також подає, що в 1931 році академік Грушевський був депортований, а всі його установи ліквідовані і тоді також зник безвісти Савченко. Тут треба зазначити, що біографію Савченка надзвичайно важко відтворити через брак відповідних джерел. Проте проф. Н. Полонська-Василенко датує повернення Савченка 1924 роком, а дату заслання визначує 1934 роком («Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», *Записки НТШ*, т. 173, стор. 31, 68). В цій праці авторка також пише, що його заслано на Сибір, а незабаром заслано також його жінку, родичку М. С. Грушевського. Дальша їх доля невідома. Василь Дмитришин в передмові ко-

ротко аналізує переслідування російським урядом українського національного руху в 2-ій пол. XIX ст., а зокрема зупиняється над відомими указами 1863 і 1876 років («Валуєвський» і «Емський»). Закінчує свою статтю автор висновком, що вину за безглузду царську політику щодо української мови поносять в першу чергу «льокальні урядовці», що надсилали алярмуючі звіти про український національний рух, а також члени «центрального уряду», які приймали ці «фальшиві звіти» і зробили з них висновки та започаткували: «policies founded on false premises» (p. 29). Треба підкреслити, що в обидвох супровідних статтях не знаходимо критичної аналізи і оцінки праці Савченка, а також загальної оцінки його історичних студій та визначення їхньої ваги в українській історіографії. Це треба було подати в одній із вступних статтей.

Праця Ф. Савченка складається з чотирьох основних розділів і бібліографії: «Південно-Західний Відділ Російського Географічного Т-ва в Києві» (стор. 1—123), «До історії української журналістики 70-их рр.» (стор. 127—179) «Емський указ» (стор. 183) і архівні матеріяли (стор. 223—383). Загальна бібліографія, короткий висновок французькою мовою і показник прізвищ, завершують це видання. Зміст праці набагато ширший за її наголовок «Заборона українства 1876 року». Автор використав новий архівний матеріял щоб насвітлити, як царський уряд переслідував український національний рух у другій половині XIX ст., зосереджуючись на аналізі і інтерпретації т. зв. «Емського указу» з 1876 року. Дослідження Савченка також важливі, щоб вивчити, як розгорталися українознавчі досліди у Великій Україні, головно в рамцях діяльности «Південно-Західнього Т-ва» в Києві (1873—1876, як також, щоб дізнатися про історію української преси (Київський Телеграф).

Найобширніше автор опрацював діяльність вищезгаданого Товариства, що гуртувало в своїх рядах таких визначних діячів і вчених, як В. Б. Антонович, Хв. Вовк, П. Г. Житецький, О. І. Левицький, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, Ол. Русов і цілий ряд інших видатних українських науковців. Тут треба згадати, що матеріяли до своєї студії про діяльність «Південно-Західнього Відділу» Рос. Геогр. Т-ва, Савченко збирав довший час і в 1929 році появилася його стаття «Українське науково-культурне самовизначення 1850—1876 років» (*Україна,* ч. 32, 1929), що була до певної міри резюме — підсумком його дослідів. Дотепер праця Савченка є найповнішим дослідженням наукової діяльности Товариства, яка безпосередньо стосувалася до українського національного відродження в 2-ій пол. XIX ст. Як відомо «Емський указ» категорично забороняв друкувати українською мовою ориґінальні твори, а також привіз у Росію українські публікації, що появлялися поза її границями. Тоді також заборонено діяльність «Південно-Західного Відділу» Рос. Географічного Т-ва, яке мало українофільський характер. Автор докладно зупиняється над ролею Драгоманова, Антоновича й інших діячів, що поширювали діяльність Відділу, як також докладно аналізує донощицьку ролю М. Юзефовича, який через українофільський напрям праці Товариства, виступив із нього і ввесь час доносив у Петербург, доводячи велику небезпеку для Росії від українофільства в усіх його видах. Автор уважає, що Відділ закрито в 1876 року з приводу політичної і культурно-національної праці, що її підказав у Петербурзі Юзефович, мовляв «деятельность особаго рода пропагандистов, зараженныхъ так наз. украинофильством» і «распространение в народе переводов, учебников и молитвенников на малороссийском языке». Звичайно крім Юзефовича, Шульгина були й інші доноси на «українофіль-

ську» лінію праці членів Товариства, які також впливали на події з 1876 року.

Проф. В. Дмитришин, автор передмови, уважав, що причиною закриття були доноси «льокальних урядовців», а також вина була по стороні провідників центрального уряду в Петербурзі. Не улягає сумніву, що ці доноси мали вплив на драконський закон 1876 року. Проте на нашу думку основна причина лежала в тодішній політичній концепції російської держави, яка виразно була накреслена в заповіті Олександра II-го з вересня 1876 р., мовляв, «могущество России основано на *единстве* государства, а потому все, что может клониться к потрясению сего єдинства, и к отдельному развитию различних народностей, для нее пагубно и не должно быть допускаемо». Саме на цій основі треба разглядати русифікаторську політику Росії супроти України в XIX ст., як також усі драконські заходи царського уряду на здушення українського національного руху і української мови.

Не улягає сумніву, що праця Ф. Савченка є цінним надбанням в українській історіографії і як така заслуговувала на нове видання. З технічного боку видана надзвичайно дбайливо, за що належиться призначня мюнхенській друкарні Фінка. Думаємо, що проф. Пріцак і його співробітники добре зробили, що включили студію Савченка в серію публікацій Гарвардського Комітету Українознавчих студій і цим уможливили ширшим колам дослідників і читачів ознайомитися з її змістом. Добре було б також помістити в 2-ому виданні «Заборони українства 1876 р.» — рецензії на працю Савченка, а саме Дм. Дорошенка, що появилася в Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte (vol. 6, no. 4., 1932) і Ст. Сірополка в Літературно-Науковому Віснику з вересня 1931 року.

Любомир Винар
Kent State University, USA

М. П. Гуменюк, *Українські бібліографи XIX — початку XX століття.* Нариси про життя та діяльність. Харків: Редакційно-видавничий відділ Книжкової Палати УРСР, 1969, 180 стор.

Ще у 1927 році керівник відділу «Україніки» Всенародньої Бібліотеки України — М. І. Ясинський, репресований у 1936 році, писав, що — «про історію української бібліографії до останніх років мало хто дбав і, що в цій ділянці відбувався лише малопомітний рух» (стор. 8). М. Ясинський, пише М. Гуменюк, — «подав у своїй праці матеріяли для укр. бібліографії, накреслив основні напрямки в яких, на його думку, повинні вестися дослідження питань історії укр. бібліографії» (стор. 8).*

Від того часу, майже впродовж півстоліття, не дивлячись на революційні «досягнення» на Україні стан історії української бібліографії мало що змінився. Нечисленні кадри українських бібліографів намагалися, час від часу, своїми причинками зарадити цьому лихові. У тому числі й автор

* Див. розвідку М. Ясинський: Головні моменти з історії укр. бібліографії. *«Бібліографічний Збірник»*, вид. Всенародньої Бібліотеки України. Ч. 3. Київ 1827, стор. 8—34 і окрему звідтіля відбитку — Київ 1927, 29 стор., накладом у 25 прим.

обговорюваної розвідки опублікував впродовж 1955—1968 рр., між іншими, такі нариси: *Соломія Крушельницька.* «Жовтень», 1955, ч. 9, стор. 98; *Іван Франко и библиография.* «Сов. Библиография», вып. 43, 1956; *Лист Євгенії Ярошинської до І. О. Левицького.* «Жовтень», 1957, ч. 2, стор. 114—118; *М. Шашкевич, І Вагилевич, Я. Головацький.* Бібліографічний покажчик. Склали М. П. Гуменюк і Є. Є. Кравченко, Львів 1962; *Бібліографічні товариства на Україні.* «Науково-Інформаційний Бюлетень Архівного Управління УРСР». 1965, ч. 2, стор. 44—49. *Бібліографія на сторінках революційно-демократичного видання «Життє і Слово».* «Архіви України», 1967, ч. 4, стор. 91—94; *Михайло Яцків про себе.* «Жовтень», 1966, ч. 10, стор. 147—149; *Підсумки необхідні до проблеми створення повної (нової) бібліографії української книжки.* «Літературна Україна», 1967, ч. 97, стор. 2; *Украинский библиограф М. Ф. Комаров.* «Сов. Библиография», вып. 47, 1967; *З архіву М. Ф. Комарова.* «Архіви України», 1968, ч. 1, стор. 28—35.

З черги, після впертої й кропітної праці та заходів пощастило М. Гуменюкові опублікувати, наче б то відповідь І. Глинському на його турботливу статтю — *«Де вона наша бібліографія?»* («Літературна Україна», ч. 5, 1969, стор. 4), у 1969 році свою нову розвідку великого розміру, в серії видань Книжкової Палати УРСР.

В ній він виходить з факту, що — «стан розробки історії української бібліографії не можна вважати достатнім» (стор. 8). Серед відповідних малочисельних і малозмістовних опублікованих досі матеріялів «помітним внеском у досліджені питання є, на думку М. Гуменюка, підручник І. І. Корнейчика з 1961 року, в якому висвітлюється розвиток української бібліографії від найдавніших часів до початку XX-го ст.»** М. Гуменюк йде за вказівками відомого й заслуженого українського бібліографа й книгознавця — Юра Меженка, що в опрацюванні історії російської й української бібліографії — «надзвичайно важною справою, можна сказати однією з найважчих, є збирання відомостей про самих бібліографів» (стор. 8). Тому М. Гуменюк вирішив спробувати присвятити свою розвідку власне цьому «найтяжчому» завданню.

Після обов'язково партійного історичного «Вступу» автор опрацював у конспективному вигляді нариси про життя та діяльність, особливо бібліографічну, 15-ти найбільш заслужених основоположників і піонерів української бібліографії XIX- початків XX-го ст.: *М. О. Максимович,* 1804—1873 (стор. 10—17), з висновком, що він «перший серед бібліографів дав досить повне, як на той час, зведення українських стародруків від початку книгодрукування на Україні по 1800 рік виключаючи його (стор. 16); *О. М. Лазаревський,* 1839—1902 (стор. 17—27). Автор підкреслив, що «Серйозне ставлення Лазаревського до бібліографії, високий професіональний рівень його праць, позитивно вплинули на українську бібліографію, стали поштовхом для її розвитку» (стор. 26); *П. С. Єфименко,* 1835—1908 (стор. 27—32), з висновком, що він «відограв роль одного з піонерів української бібліографії, який прагнув накреслити шляхи її розвитку, ставив перед нею актуальні завдання» (стор. 32); *Я. Ф. Головацький,* 1814—1888 (стор. 33—40), з твердженням, що «Бібліографічна діяльність його мала позитивний вплив на розвиток української бібліографії, зокрема важливою буле роль Я. Го-

---

** Див. Корнейчик, І. І. — *Розвиток бібліографії на Україні.* Лекції для студентів-заочників. Харків, 1961: вип. 1, 32 стор.; вип. 2, 19 стор.; вип. 3, 48 стор.; вип. 4, 17 стор.; вип. 5, 40 стор.

ловацького в бібліографуванні слов'янських стародруків» (стор. 40); *Г. П. Данилевський,* (1829—1890 (стор. 41—44), пишучи, що він «був одним з перших укладачів персональних бібліографій» (стор. 44); *М. Ф. Комаров,* 1884—1913 (стор. 45—59), закінчуючи свої відомости про нього словами — «М. Ф. Комаров вніс великий вклад у розвиток української бібліографії, дав кращі для свого часу зразки персональної бібліографії на Україні, своїми бібліографічними працями він сприяв розвиткові українського письменства» (стор. 59); *М. І. Петров,* 1840—1921 (стор. 60—63), зазначаючи, що «значення його бібліографічної діяльности полягає, головно у тому, що він у своїх працях подав відомости про багатьох українських письменників, чим у першій мірі сприяв дальшому розширенню дослідження історії української літератури» (стор. 63); *О. І. Левицький,* 1850—1913 (стор. 64—77), пишучи, що він — «вніс цінний вклад в українську культуру. Його «Галицько-Руська бібліографія» — одне з найкращих досягнень української бібліографії в цілому й української краєзнавчої бібліографії зокрема» (стор. 76); *Х. Л. Алчевська,* 1841—1920) стор. 77—87), повідомляючи, що — «значення бібліографічної праці „Что читать народу" (I—III), підготовленої під керівництвом і за найактивнішою участю Х. Д. Алчевської, велике. Це була перша ґрунтовна спроба вивчення читацьких запитів в Росії і на Україні» (стор. 87); *І. Я. Франко,* 1856—1916 (стор. 88—102), з висновком, що — «І. Франко залишив помітний слід в історії української бібліографії. Засадниче значення для розвитку української бібліографії мала діяльність І. Франка в галузі рекомендаційної, краєзнавчої бібліографії, його спроби вивчення читацьких запитів, рецензії на праці українських бібліографів, тощо. Бібліографічна методика І. Франка актуальна й тепер. Практика Франка-вченого, в діяльності якого велике місце займала бібліографія, його надзвичайно поважне ставлення до неї може бути навчальним для бібліографів, дослідників і, в першу чергу, літературознавців» (стор. 102); *М. І. Павлик,* 1853—1915 (стор. 103—111), який — «в історію української бібліографії увійшов переважно як укладач персональних бібліографій І. Франка, М. Драгоманова і пропаґандист соціялістичної літератури. Значний вклад він вніс у висвітлення історії бібліотечної справи, йому належить також одна з перших спроб вивчення читацьких запитів в Галичині» (стор. 111); *Володимир Левицький — Василь Лукич,* 1856—1938 (стор. 112—113), залишив помітний слід в історії української бібліографії. Особливо варті уваги поточний облік української друкованої продукції та популяризація засобами бібліографії українського красного письменства» (стор. 123); *І. Ф. Павловський,* 1854—1922 (стор. 124—127), — «Серед рукописної його спадщини є також бібліографічні матеріяли до історії України і її міст, тощо. В історію української бібліографії він увійшов переважно як укладач одного з перших на Україні краєзнавчих біо-бібліографічних словників» (стор. 127); *В. М. Доманицький,* 1877—1910 (стор. 128—134) — «Він залишив помітний слід в низці галузей української науки, у вивченні видавничої справи на Україні, розробці книжної статистики, тощо. Помітний є внесок Доманицького в українську бібліграфію» (стор. 134); *Б. Д. Грінченко,* 1863—1910 (стор. 135—153), — «В історію української бібліографії він увійшов як автор перших ґрунтовних праць з українського фолкльору, як один з перших бібліотекарів, що почав поважно займатися вивченням читацьких інтересів і запитів. Важливе значення мала також його діяльність в бібліографічних відділах тодішніх часописів» (стор. 153).

Нариси М. Гуменюка про українських бібліографів виходять поза межі стислої бібліографії і обіймають взагалі їхню книгознавчу діяльність, бо такої диференціяції тоді ще не було. Вони основані на чисельних друкованих і рукописних матеріялах наукових книгозбірень і архівів України, Москви й Ленінграду та спогадах сучасників. Показчик їх займає в кінці книги 23 сторінки (157—180). Крім того в тексті подані світлини бібліографів та відбитки з титульних сторінок їхніх головних творів. Це все надає розвідці документального й джерельного характеру.

В «Коротких висновках» (стор. 154—156) М. Гуменюк стверджує, що «українські бібліографи XIX — початку XX-го стол., всупереч різноманітним заборонам й утискам прагнули розв'язати важливі питання, поставлені потребами дальшого розвитку науки, літератури й культури. Розвиток української бібліографії до революційних подій 1917 року не являв собою «єдиного потоку». В надзвичайно важких обставинах, несприятливих умовах особистого життя більшість українських бібліографів вимушена була займатися бібліографією нерідко похапцем, що неґативно відбилося не лише на якості низки їхніх праць, але й на здійсненні бібліографічних задумів, багатьом з яких не судилося здійснитися. Мало залишила українська бібліографія тої доби персональних бібліографій, ще менш — тематичних; одиницями нараховуються покажчики змісту періодичних видань та біографічні словники. В силу суспільно-політичних умов тих часів українська бібліографія була в значній мірі бібліографією художнього слова. Зовсім слабо представлена теорія й історія бібліографії; теж саме можна сказати й про бібліографію другого ступеня (бібліографія бібліографії). На багатьох працях українських бібліографів помітні сліди аматорства. Та коли зважити на суспільно-політичні умови того часу, пише М. Гуменюк, не можна не визнати, що українська бібліографія XIX і початків XX стол. досягла певних успіхів, а діяльність ряду її творців була справжнім подвижництвом, зумовленим палкою любов'ю до народу . . . ».

Тими ж самими позитивними прикметами відзначається й зразково укладена розвідка М. Гуменюка — палкою любов'ю до свого предмету — української бібліографії, українського друкованого слова.

Публікація вийшла у світ з деякими формальними зайвинами і недотягненнями, незалежними від її автора, із-за тих же несприятливих обставин для розвитку української бібліографії в XX-ому столітті.

Вона розрахована, як зазначено на стор. 4-ій, наче б то на наукових працівників, літературознавців, бібліотекарів, бібліографів, викладачів і студентів інститутів культури, отже на досить численних відборців, але, на жаль, видана в обмеженому накладі — 1650 примірників?

Вже у «Вступі» до своєї праці автор, нав'язуючи до колишніх слів М. Ясинського (у 1927 році!), повідомляє, що — «готуючи свою книгу (у 1969 році, тобто майже півстоліття після М. Ясинського!) він мав скромну надію, що вона внесе дещо нове в розвитку історії української бібліографії XIX — початку XX-го стол., стане в певній мірі матеріялом для написання (врешті — Л. Б.) повної історії цієї бібліографії» (стор. 8). Зміст книги свідчить, що автор значною мірою виконав поставлене собі завдання. Українська бібліографія збагатилась його стараннями цінним, багатозмістовним та джерельним причинком.

Лев Биковський
Денвер, Колорадо

Матвій Стахів, *Третя Совєтська Республіка в Україні.* Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1968, 244 стор.

В першій частині докладної праці про те, як почалась «Третя Совєтська Республіка в Україні» і третя окупація України з формальним привернениям конституції УССР, автор належно охарактеризував настирливість Совєтської Росії окупувати Україну після двох мілітарних поразок в 1918 і 1919 рр. Особливо болючим був погром совєтського війська в кінці 1919 року, що успішно розпочався після повстання в Україні проти гетьманського уряду й німців. Тоді Москва зручно використала радянофільські настрої українського населення та під облудливою назвою аванґарда VIII Совєтської армії — Українською радянською армією під командуванням В. Антонова-Овсієнка спочатку привабила на свій бік українських повстанців. На гачок цієї радянськости попали найсильніші повстанські дивізії отамана М. Григорієва. Але коли він переконався про справжні наміри Москви, повстав проти большевиків і зменшив початковий успіх їх другого походу в Україну. Докладно про це трактує у своїй праці американський науковець Артур Адамс «Большевики в Україні — Другий похід 1918—1919». Ню Гавен, 1963.

Др. М. Стахів використав біля сотні джерел значної літератури, в якій є відомості про третю совєтську окупацію України, та опублікував відозви КПбУ, що була підпорядкована РКП большевиків і листи до українських робітників і селян В. Леніна й Л. Троцького з таємною інструкцією як обдурити українських хліборобів (стор. 22—34).

Також охарактеризована діяльність РКПб про організацію в Україні мілітарних «трудових армій» під загальним керівництвом Йосипа Джугашвілі-Сталіна, що мала дати рабську працю й остаточне пограбування українських хліборобів (стор. 44—49) у період воєнного комунізму.

На «Четвертому З'їзді совєтів», що відбувся в Харкові 16 травня 1920 р., сталось ніби формальне привернення конституції УССР. Але ані юридично, ані фактично тієї конституції не було, крім партійних ухвал та постанов під примусом РКПб та большевицької ЧеКа на чолі з Феліксом Дзержинським. В тому З'їзді взяло участь 811 депутатів, з яких 45 не були членами КПбУ, а 15 навіть належали до УКП (укапістів). КПУб (боротьбістів) розігнано ще перед IV Конференцією КПбУ в березні 1920 р. за спробу вступити до Комінтерну з правом незалежної української партії. Тоді 4 000 боротьбистів вступило до КПбУ і лише деяка частина приєдналась до УКП, що ще її не ліквідовано (стор. 61).

На названому З'їзді совєтів робітничих, селянських і червоноармійських депутатів було ухвалено, що УССР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом РСФСР. Тоді обрано ВУЦВК на чолі з Г. Петровським і совнарком УССР під головуванням Хр. Раковського (стор. 61—70).

Автор подав критичні зауваження до облудливої конституції УССР, назвавши її «Третьою Совєтською Республікою». Але назва її „третя" є помилкова, бо вона тоді юридично не була навіть першою. УРСР була лише об'єктом в большевицькій пропаґанді для легковірних й недотепних українських соціялістів. Під примусом Москви й радянські історики за час постання УРСР уважають день 25 грудня 1917 р. — день ухвали «І-го Всеукраїнського З'їзду робітничих і салдатських депутатів» у Харкові. Але не був то жадний «Всеукраїнський з'їзд». Тими депутатами були комуністи,

що в кількості 125 залишились в незначній меншості на скликаному з ініціятиви большевиків З'їзді рад селянських, робітничих і салдатських депутатів в Києві 17 грудня 1917 р. На той З'їзд прибуло 2 000 делеґатів, що ухвалили всебічно підтримувати УЦР. 125 большевиків, що були проти УЦР переїхали до Харкова і за підтримкою робітничих депутатів з Донбасу вже без селян проголосили себе «Всеукраїнським з'їздом» і на ньому ухвалено безоглядну боротьбу проти УЦР. Тоді розпочався перший похід московських большевиків в Україну. Щоб очолити цей похід, створено «Народній Секретаріят», що став органом Центрального виконавчого комітету рад України, але назвав себе урядом Української Народної Республіки і видавав «Вісті УНР». Влада цього Народного Секретаріяту була недовга, бо 2 березня Київ звільнено від большевиків, а 3 березня 1918 р. Совєт Народних Комісарів РСФСР за мировим договором із Центральними Державами визнав УНР з УЦР.

Тому не доводиться говорити про якусь першу совєтську республіку в Україні. Галасливе твердження радянських істориків про постання державної традиції УРСР від початку перемоги жовтневої революції неправдиве, бо це заперечують твори самого В. Леніна. На VIII З'їзді РКП(б) 18-20 квітня 1919 р. він говорив: «Україна була відокремлена від Росії особливими обставинами. Національний рух там глибоко не закорінився; якщо він там з'явився, то німці його вибили (вышибли)... Там навіть з мовою справа стоїть так, що не відомо стало, чи є масовою українська мова, чи ні». (Ленин, т. 29, 4 видання, стор. 171—172). Отже сказано було ясно, що не варто бавитись із національною самобутністю українців. Тому керувати справами України призначено Хр. Раковського з правами генерал-губернатора. Тоді відбувся другий похід большевиків в Україну за хлібом для московського пролетаріяту.

Але коли ходом подій в Україні цей похід скрахував, тоді Ленін тактично ухилився від попереднього твердження. На VIII Всеросійській конференції РКП(б) 2-4 грудня 1919 р. щодо совєтської влади в Україні він говорив: «З огляду на те, що українську культуру протягом віків душив російський царизм — ми повинні всіма способами сприяти тому, щоб усунути всі перешкоди до вільного розвитку української мови і культури»... (А разом з цим)... «ми повинні вимагати, щоб боротьбисти розігнали спілку вчителів, хоч би й з українською мовою, хоч би з українською державною печаткою»... (Ленин, т. 30, стор .172).

За це боротьбистам дано можливість співпрацювати в ЦК КПбУ, але, як сказав той же Ленін, завдяки справжній лінії Центрального Комітету, що надзвичайно гарно провів її т. Раковський, все що було в середовищі боротьбистів, увійшло в н а ш у партію під наш контроль, з нашого визнання, а останнє щезло з політичної сцени... ця перемога варта пари добрих боїв. «Отже боротьбистів зліквідовано, частина їх стала членами нашої КПбУ, а решту розігнано» (Ленін, т. 30, стор. 439).

Та проте без огляду на всю зручність політичної тактики і на успіх уже третього походу большевиків в Україну з перемогою над Армією УНР, польським військом і Добровольчою армією, активний в масових повстаннях і пасивний спротив населення України примусив РКПб про людське око усамостійнити КПбУ. 23 листопада 1920 р. відбувся пленум ЦК КПбУ і на ньому вперше встановлено Політбюро й Оргбюро. Першим секретарем партії обрано Вячеслава Молотова-Скрябина. Він був у большевицькому проводі людиною розумною й здібною вирішувати справи подібно, як це робив Ленін, з езуїтським підходом. 28 грудня він подав проєкт договору

між РСФСР й УРСР на затвердження Совєтів. 3 березня 1921 р. відбувся в Харкові П'ятий Всеукраїнський З'їзд рад під проводом Уласа Чубара, на якому ухвалено проєкт Конституції УРСР та визнано потребу організації місцевої влади на основі цієї конституції. Отже цей день можна вважати початком історії першої Совєтської Республіки в Україні, що була оформлена як «самостійна» держава в добровільному тісному союзі з Росією з єдиною (для України окупаційною — В. П.) армією, єдиною диктатурою комуністичної партії, єдиними законами, єдиним державним бюджетом. Без огляду на таку «самостійність» лише 26 грудня 1922 р. на неї погодився X Всеросійський З'їзд Совєтів у Москві. На ньому 10 січня 1923 р. під проводом М. Калініна, утворено комісію вироблення Конституції СССР. Тому Конституція УРСР з 3 березня 1921 р. була лише проєктом перманентного обговорення протягом двох років. Отже, про якусь «Третю Совєтеську Республіку» не доводиться говорити...

Лише після другої світової війни постала друга Радянська Республіка в Україні, яку відповідно охарактеризував український науковець в США д-р Ярослав Білинський у праці: «The Socond Soviet Republic — The Ukraine after World War II». By Yroslav Bilinsky, Rutgers University Press. New Jersy, 1964.

Друту частину книги д-ра М. Стахова становить: «Питання миру між Совєтською Росією і Польщею». фактично це є докладна розповідь про третій похід російських большевиків в Україну, що закінчився на спілку з Польщею повною її окупацією. Після невдачі другого походу, большевики хотіли мати «мирову передишку», замирились із Польщею, коли відбувався Зимовий Похід Армії УНР та проходили в Україні численні повстання проти совєтської влади.

Автор докладно схарактеризував спроби Совєтів замиритися, але Польща на це не погоджувалась і таємно готовилась до війни проти ослабленої совєтської армії, щоб відібрати свої «історичні землі» в границях з 1772 р. аж до Дніпра. До цього польські дипломати зручно використали Армію УНР прихиливши на свій бік політичних діячів УНР через підписання Варшавського договору 22 квітня 1920 р. Автор дає належну оцінку опублікованого тексту «Політичної конвенції» між Польщею й Україною з датою 21 квітня за підписами керівника міністерства Закордонних справ УНР Андрія Лівицького та керівника Міністерства Закордонних справ Речі Посполітої Польської Яна Домбського (стор. 106—110). 24 квітня 1920 р. складено військову умову між українським і польським урядами, яка давала всі переваги польському командуванню. Воно було певне своєї сили, бо мало в десять разів більше вояків ніж Армія УНР. А збільшення сили останньої для імперіялістичного наміру польської політики не було бажане. В книзі на стор. 124—128 опубліковані: «Заклик — До Народу України» Симона Петлюри і поклик «До всіх жителів України» Йосифа Пілсудського.

Д-р М. Стахів об'єктивно оцінив юридичну вартість Варшавського договору 22 квітня 1920 р., що не був не лише належно ратифікований, але складений навіть без відома Голови Уряду Ісаака Мазепи. А поза цим його цілком анульовала Ризька умова між Польщею і РСФСР 12 жовтня 1920 р. Хоч у мирових переговорах брала участь і делеґація УССР, правосильність якої визнала польська делеґація, але тоді УССР входила вже у склад РСФСР.

Автор надає значення всім написаним договорам, умовам, постановам, відозвам, закликам і словесним ухвалам, але дуже часто хід подій про-

ходить незалежно від них своїм шляхом без огляду на те, як ті умови і договори оформились. Політична й збройна боротьба українського народу за свою не лише державну, але й за національну незалежність пройшла на манівцях в розбіжностях і розз'єднанні за браком віри у власні сили і з браку консолідації цих сил з орієнтацією на допомогу Европи.

Без огляду на те, чи був би складений договір між Урядом УНР і Польським урядом, чи не був би, Армія УНР однаково після Зимового Походу була б брала участь у Польсько-Російській війні. Хоч тоді українське військо чисельно було в десять разів менше від польського, але його бойова відпорність російському наступові була більша, бо загартовані в боях вояки Армії УНР добре знали большевицьку тактику з кіннотою. Українські дивізії допомогли Польщі уникнути поразки як під Варшавою, так і перешкодили намірові советської армії дістатись в Европу на Закарпаття і до Угорщини. Залишається питання, що було для Армії УНР доцільніше: битись «за нашу і вашу вольность» проти большевиків, чи дати Москві можливість дістатись до Европи на 25 літ раніше? Тим часом як автор, так і ніхто з сучасників тих подій не може дати на це об'єктивної відповіді.

Фактом лише залишається те, що бої Армії УНР до останньої можливости були ферментом, який пробуджував національну свідомість, викликав численні народні повстання проти московської зажерливости та сприяв витворенню нових борців за українську самобутність. Армія УНР цим спричинилась до перетворення етнічної маси населення України в Українську Націю, знищити яку московським переможцям найбрутальнішими жорстокими засобами не вдалось.

Василь Прохода
Сан Дієго, Каліфорнія

О. А. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець.* Джерелознавче дослідження. Академія Наук УРСР. Інститут історії. «Наукова Думка», Київ 1970, 200 стор. Тираж 1500.

Львівський літопис видаваний двічі в 1839 і 1868 рр. став вже бібліографічною рідкістю; Острозький літописець видав М. Н. Тихомиров в 1951 році, але в російській транскрипції до цього ж з численними неточностями у відтворенні тексту. Тому останню появу друку обох літописів треба привітати з правдивою радістю. Ціла книжка ділиться на такі розділи: 1. Передмова, 2. Вступ, 3. Значення Львівського літопису і Острозького літописця як джерела з історії України періоду феодалізму, 4. Текст Львівського літопису, 5. Текст Острозького літописця, 6. Коментар до Острозького літописця, 8. Архівна і бібліографічна довідка про Львівський літопис і Острозький літописець, 9. Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів, 10. Іменний покажчик, 11. Покажчик географічних і топографічних назв.

В розділі значення Львівського літопису і Остразького літописця як джерела з історії України, О. А. Бевзо старається відтворити процес складання обох літописів, подає свої спостереження про їх авторів, з'ясовує ідеологічні міркування, з яких автори виходили пишучи свої праці, а також подає свої уваги відносно джерел, які вони використовували. В дальшому він старається на широкому історичному тлі змалювати події, які віднотовані обома літописцями. Саме ця частина розділу віддзеркалює най-

більше ті умови, в яких працюють сучасні історики УРСР, що час від часу змушені цитувати відомі «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та твори К. Маркса і Ф. Енґельса. — Не погоджуючись з М. Грушевським на тему загальної характеристики Львівського літописця як також оцінки поодиноких осіб і подій (як, напр., кн. Дм. Вишневецького), автор все ж таки його лояльно цитує. Поза обов'язуючим епітетом «буржуазно-націоналістичні історики» ця частина праці витримана в пристойнім тоні.

До обох літописів додані у примітках текстологічні завваги або поправки, крім того додані фотокопії сторінок з кожного літопису. Коментарі до обох літописів поширюють, а то й доповнюють їх відомості.

В іменнім та географічнім покажчику подані не тільки сторінки, на яких дані назви зустрічаються, але також ближчі пояснення до тих назв (напр., «*Боплан Гійом* нар. в кінці 16 стол. пом. 1650 р., французький інженер, перебував на службі, 1630—1648, у польського уряду, склав цінні карти і опис України — 87, 88». або «*Путивль* — місто при впадінні річки Путивки в ріку Сейм — ліву притоку Десни, що впадає в Дніпро, тепер районний центр Сумської області — 79, 125»).

Названа праця О. А. Бевзи являє собою цінний вклад в українську історичну науку.

М. Ждан

Лев Биковський, *Від Привороття до Трапезунду.* Спомини 1895—1918. Мюнхен: Українське Історичне Т-во. В-во «Дніпрова Хвиля», 1969, 133 стор.

Це досить цікава книжка споминів, що освітлюють період 1895—1918 років, себто з дитячих часів й до кінця військової служби автора. Ми, правда, вже мали приємність читати першу частину споминів, себто до від'їзду молодого автора до Петербурґу, де він мав розпочати свою вищу освіту.

Ті уривки, щ були друковані раніше, викликали певний жаль, що вони не давали цілости вражень від споминів. Вони були неначе коротенькі новелі, написані з відчуттям природи, добре схопленими характерами окремих осіб, що були серед оточення автора.

Друга частина, яку ми зазначемо з часу приїзду до Петербурґу Л. Биковського, себто від сторінки 82, має особливу цінність, бо накреслює студентське життя в Петербурзі в час перед першою світовою війною. Ми, правда, маємо частинне уявлення про нього з прекрасних споминів О. Лотоцького «Сторінки минулого», зокрема з другого тому й першої половини третього тому.

Ріжниця між цими двома спогадами є та, що О. Лотоцький писав про життя в столиці московської імперії, як його бачив високий урядовець, й тому його оцінки українського життя там є трохи інші. Його спогади, це неначе реєстр боротьби з царського періоду бюрократією, коли доводилося потроху просувати українські справи, головно друки. Спогади Л. Биковського пищуть якраз та дають гарну картину життя українського студента, його не тільки приватні труднощі та турботи, але також торкаються українського життя, що було тоді дуже активне в столиці Росії та повне ріжних прикростей.

Наша видавнича активність в еміґрації є дуже обмежена розміром видань автобіографій, спогадів автобіографічного характеру. Їх подекуди є чимало пов'язаних з часом війни, але ми майже не маємо спогадів студентів, напр., про Подебрадську Академію, або зовсім бракує про студентське життя в Києві, Харкові і в сибірських містах, якщо не брати до уваги праць, що присвячені окремим епізодам.

Так само дуже мало спогадів є видрукованих про українські формації поза територією власної України, а їх було чимало. Ми маємо, правда, трохи спогадів про українські формації на Далекому Сході та Сибіру, що вже частинно ми видрукували.

Щодо цього спомини Л. Биковського про Трапезунд та українське життя там і на фронті є майже унікальні. Жалко тільки, що не має вже можливости мати більш докладне освітлення українських формацій там, бо їх організатор М. Свідерський відійшов із життя й жадних спогадів не залишив.

Що торкається самої книжки «Від Привороття до Трапезунду», треба сказати, що видана досить добре, як всі видання друковані в Европі, друкарських помилок мало, хоч можна було б їх також уникнути, бо знаємо з практики, що автори люблять виправляти свої рукописи, але не роблять їх так як друкареві треба. Більшість помилок приходить від нечіткого рукопису.

В книзі є також чимало повторень, які можливо прийшли тому, що автор перероблював вже друковані частини або доповнював текст. Але не є це велика турбота, головне, що книжку читається легко та з зацікавленням. Показники імен та назв місцевостей, бібліографічні нотатки і вказівки джерел дають читачеві можливість використати їх, як буде потреба, зокрема історикові. В цьому є також цінність книжки.

Спогади учасників великих подій є одними з джерел, що потрібні історикам і з цього погляду мемуари Л. Биковського заслуговують на окрему увагу. Кожні спогади мають безперечно багато порсональних датайлів, але вони дають загальне підложжя, щоб зрозуміти обставини того часу.

І. Світ
Нью-Йорк, ЗСА

Олександер **Моргун**, *Нарис історії промислової кооперації України.* Мюнхен: Український Вільний Університет, факультет права і суспільно-економічних наук, 1966, 270 стор.

Цінне, посмертне видання — незнищимий пам'ятник заслуженого дослідника й організатора дрібної промисловости України О. Моргуна має не тільки історичне значення. В праці порушена й дискусійна проблематика важности й можливостей модернізації цієї відсталої дрібної промисловости народного господарства і виявлено у ній, як совєтська влада, не зважаючи на легковажне трактурання сільського господарства у своїй економічній доктрині, практично використовує його як у мирні так і у воєнні часи для її потреб, навіть у повоєнній відбудові.

Автор, після правничих студій у Київськім Університеті св. Володимира, працював довгі роки до революції в повітовому, потім у губ. полтавському земствах у заходах земств, організовуючи нові домовиробництва. Довголітній досвід О. Моргуна до революції дав йому можливість і в нових радянських умовинах корисно працювати для свого народу у виробничій кооперації — в Українській Кооперативно-Промисловій Раді до 1941 р. Як член тієї Ради автор мав можливість не тільки спостерігати, але й досвідчувати нову організацію виробничих артілів і дрібної промисловости в усіх її соц.-екон. проявах, спробах і можливостях. Близько 50-літня практична праця спонукала автора написати монографію п. з. «Нариси історії промислової кооперації України». Хоча Укрпромрада преміювала той твір, одначе його не надруковано. Післяісходу з рідних сторін, автор на замовлення головної зах.-укр. кооп. організації РСУК доповнив у 1943 р. свою працю, але у воєнних і еміґраційних умовах не вдалося її видати друком. Щойно по смерти автора УВУ, при допомозі Достойної його Жінки, проф. Н. Полонської-Василенко, в серії видань факультету права і susп.-екон. наук УВУ виконано добре діло, видаючи твір поважної наукової вартости.

В першому розділі монографії автор дає загальну характеристику виробничої кооперації й дрібної промисловости України до революції, в перехідний період по революції і в умовах совєтської окупації 1922—1941 рр. В тому ж розділі автор дає теж критичний перегляд основної літератури й статистичних матеріялів дореволюційного часу.

У другому розділі автор клясифікує основні форми дрібної промисловости, описує поодинокі її галузі і подає історію від початків існування кооперативної організації. Розділи III—IV присвячені праці земств, громадських установ і кооперації, що розбудовували дрібну промисловість і допомагали їй розвиватися, як також автор подає підсумки досягнень до 1913 р., що представлені у табл. на стор. 64. У розділах V—VII автор зібрав, упорядкував і проаналізував численний матеріял про стан і розвиток домовиробництва, що пов'язане з сільським господарством, як також про міських кустарів, ремісників і їхні спроби організуватися в поодинокі історичні етапи до революції і в період НЕП-у. У VI розділі автор цифрово представляє мережі кустарно-ремісничої і дрібної промисловости напередодні другої світ. війни (1939—1940) і вважає ті дрібні підприємства за важливі у народному господарстві України. У численних таблицях автор подав географічне розміщення кустарної промисловости і виробничої кооперації в Україні. В підсумках монографії автор на підставі свого досвіду і досліджень доводить життєздатність скооперованої дрібної промисловости й народно-мистецького домовиробництва, критикуючи ставлення совєтського уряду і підсовєтські умови праці та вказує, що є потреба сприяти й допомагати такій виробничій кооперації.

В «Статистичних додатках», при кінці монографії, автор зібрав 47 таблиць статистичного матеріялу про кількість учасників у кооп. організаціях і виробничих підприємствах, їх засоби, кількість і вартість їхньої продукції, їх територіяльне розміщення й союзне будівництво.

Шкодувати тільки треба, що до праці не додано скороченого погляду на її зміст і матеріял у німецькій чи англійській мові.

І. Витанович
Нью-Йорк, ЗСА

Володимир Возьний, *Шляхами минулого*. Розповіді, перекази та леґенди. Нью-Йорк: Видавництво «Шлях», 1970, стор. 160 (ілюстровано).

Недавно видана книжка нащадка козацького роду — *Володимира Возьного* п. з. «Шляхами минулого», заслуговує на обговорення. На зміст її складаються — «Розповіді, перекази та леґенди» про рід автора й опис перебігу його власного життя. Тут В. Возьний перегукується з іншим автором *Михайлом Брик-Дев'ятницьким*, що опублікував, тим же способом, подібний твір п. з. *«Ми Брики. Родинна Хроніка»*, Лессер, Голляндія, зош. 1-2, 1966—1967.

В часи післязапорізькі (з 1775), післямазепинські (з 1709) і післянаполеонівські (з 1812) українські еміґраційні хвилі докочувались також і на землю т. зв. Галицького Поділля, що було вже в той час у межах Австро-Угорщини. Сюди почасти переселялись козаки кожночасно після згаданих поразок, рятуючись від московського переслідування.

До таких втікачів належав і основник роду автора — козак Микола Гілярій Пелех(атий). Він, на чолі понад 20 000 загону з України, брав чинну участь в поході Наполеона Бонапарта на Москву. Після невдачі М. Пелехатий опинився в Австро-Угорщині, на Галицькому Поділлі, в околицях Теребовлі. Тут у т. зв. Пантилиському степу, в деяких місцях якого тоді ще тирса росла й шелестіла, він осів в с. Дарахові. В ньому мешкали вже й перед ним подібні втікачі, козаки з Наддніпров'я, Згодом рід М. Пелехатого розрісся й закорінився в Подільській Землі, переказуючи нащадкам про своє походження і дотримуючись славних традицій.

В своїй розповіді В. Возьний подає надзвичайно цікаві перекази з уст народу про виникнення ріжних, зв'язаних з його родом, осель (назовництво): Дарахов, Панталиха, Заздрість, Тичин, (Ной Дорф — Новий Тичин), Тутки, Тутків або Тютьків), Хмелівка (згодом Винявка). Також до тих історично-соціологічних переказів належать оповідання про обставини первісної польської колонізації краю, тодішній польський утиск (приміром оповідання про козака Посунька), жидівський визиск населення, стихійну українізацію приходьків (німців і поляків), умови творення козацтва, згодом спогади автора про новітню колонізацію краю.

Про себе і перебіг свого життя В. Возьний згадує дуже коротко. Походить він із згаданого с. Дарахова, що положене в серці Зах. Поділля, в повіті Теребовлі. Більше пише він про себе вже після програної війни з поляками. Тоді то, не бажаючи лишатися під польським пануванням, він, на початку 1920-их рр., перейшов горами з Галичини на Закарпаття, у Чехословаччину. Опинився в с. Вижні-Верецьки. Тут на нього велике враження вчинили оповідання 115-тирічного діда про колишній зупин татарської навали зі сходу в ярах Карпатських гір і оглядини тих місць. Далі місцями авторових мадрівок були — Ужгород, Прага, Подєбради, поворот у Закарпаття і виїзд у 1924 р. до Америки. Він потрапив у Мексіко. Перебувши там майже рік, у 1925 р. добився він до Нью-Йорку, де перебуває й донині. Скрізь В. Возьний працював, а в ЗДА центи й доляри не валялися по вулицях, а на них він працював своїми мозолистими долонями.

Тяжко працюючи й змагаючись за національну гідність і матеріяльну незалежність, В. Возьний дотримувався шляхетних традицій свого козацького роду, поміж якими на першому місці була жертвенність на громадські цілі.

Поза цими загальними прикметами свого козацького роду, що «не соромився робити добрі діла собі і іншим, а також ніколи не змагав до злого» (стор. 152), В. Возьний відзначається і шляхетною особистою вдачею. Він за своєю спромогою старався дати помічну руку, де лише міг, куди було потрібно, чи то словом, чи центом. Через постійну життєву метушню й боротьбу за існування авторові не пощастило «здобути вищу освіту, але це не поменшувало його зацікавлення до нашого минулого» (стор. 11).

Наслідком такої вдачі, життєвого наставлення й діяльности, В. Возьний прийшов до висновку, що він «у світі протягом свого життя багато дечого навчився, дечого міг би він і інших навчити, а все разом дало йому той досвід, що приходить аж тоді, коли людина старіється...» (стор. 138). Тому він вирішив, на схилі літ, списати й опублікувати свої спостереження й спогади у виданій книжці — «Шляхами минулого». Текст публікації, що надрукований на доброму папері, прикрашений екс-лібрісом автора, його фотографією, автографами листів до нього ріжних видатних українських діячів, фотографіями членів його родини й типових мешканців с. Дарахова і принагідними ілюстраціями на історичні теми. Писав В. Возьний свою цікаву розповідь так, як знав і умів, на науку прийдешнім поколінням. Одночасно подав при тому чимало вартісного матеріялу для українського історика й соціолога тих часів, про які йде мова в книжці.

Лев Биковський
Денвер, Колорадо

Recenzija. *A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications.* Editors: Orest Subtelny (Fall 1970) and Lubomyr Hajda (Spring 1971). Cambridge, Mass. Vol. I. No. 1. 1970.

З цікавістю взяли ми до рук перше число англомовного журналу «Рецензія», присвяченого критичному оглядові наукових видань в совєтській Україні. Ініціятором цього видання були студенти українознавчих наук в Гарвардському Університеті, головно докторанти Орест Субтельний і Любомир Гайда. Перше число вийшло за редакцією О. Субтельного. Професорським дорадником редакції є Омелян Пріцак, а технічним редактором Вава Бачинська.

В інформаційному листку про це видання читаємо, що "The purpose of *Recenzija* is to provide a forum for the discussion and evaluation of recent works in all fields of Ukrainian studies published in Soviet Ukraine. The reviews will cover all types of scholarly publications—general works, monographs, bibliographies, journals, etc.... Most of the reviews and all editorial work will be done by graduate students in Ukrainian studies at Harvard University. Members of the faculty and scholars from other universities will also be invited to participate." Журнал має появлятися, як піврічник.

В першому числі «Рецензії» поміщено огляди на слідуючі праці: Я. Д. Ісаєвич «Брацтва та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.» (Київ, 1966) — Любомира Гайди; І. П. Котляревський, «Твори» (пять видань у зв'язку з ювілейними святкуваннями 200 ліття Котляревського) — Омри Роніна; Академія Наук Української РСР. *Соціологія на Україні* (Київ, 1968) — Всеволода Ісаїва; Академія Наук Української РСР, Видан-

ня Академії Наук УРСР (1919—1967) *Бібліографічний показник.* Суспільні науки (Київ, 1969) — Омеляна Пріцака і «Український Історичний Журнал», (Київ, 1969 чч. 1—12) — огляд Ореста Субтельного.

Рецензії критичні і дають доволі повну картину обговорюваних праць. Щоправда часами автори рецензій не подають всіх важливих матеріялів, що мають безпосереднє відношення до їхніх оглядів. Наприклад, Л. Гайда рецензуючи працю Я. Д. Ісаєвича твердить, що в советській Україні в останній декаді появилися лише дві праці з української історії культури (XVI—XVIII ст.) — Д. Ісаєвича і Митюрова. Він не згадує надзвичайно важливої праці Є. М. Мединського «Братські школи України і Білорусі в XVI—XVII ст. (Київ, 1958), яка являється одним з кращих досліджень історичного розвитку українських братств. Проте це відносно дрібні недотягнення. В основному всі огляди є на належному рівні і засвідчують про серіозне ставлення авторів до їхньої праці. На окреме відзначення заслуговує рецензія О. Субтельного на «Український Історичний Журнал» за 1969 рік, в якій автор докладно обговорює якісність і кількісність матеріялів в УІЖ. Цінними також є рецензії соціолога проф. В. Ісаїва про соціологію в Україні; проф. Прійака про бібліографічний покзник видань Академії Наук з суспіствознавства і Л. Гайди про українські братства. Рецензенти вміло виказують слабі методологічні і змістові нодетягнення в працях советських, українських істориків.

З технічно-редакційного боку є певні недотягнення. В першу чергу немає в першому числі журналу жадного вступного слова від редакції в якому було б ясно з'ясовано завдання журналу. Також ніде не подано видавця «Рецензії» — з бібліографічного аспекту це є поважне недотягнення. При прізвищах авторів рецензій не зазначено хто вони є, а також не подано на яких університетах вони вчать або студіюють (напр., проф. В. Ісаїв викладає на Торонтонському уні-і). Видавці тих справ взяли собі приклад з журналу «Критика», присвяченого рецензіям советських видань з історії Росії, що його також, видають студенти Гарвардського Університету. Не завжди корисно наслідувати інші видання.

Не улягає сумніву, що цей журнал є цінним і потрібним виданням. За це треба зложити подяку його редакторам і співробітникам. Проте в нас є застереження відносно редакційного креда і взагалі концепції такого видання. Основне питання, яке вимагає ясної відповіді — це географічно-тематичне обмеження рецензій. Чому до уваги взяті лише українські видання, які появляються в советській Україні? Звичайно кожний журнал може обмежувати засяг своєї тематики. Аде нам ідеться про *цілість* наукової книжкової продукції присвяченої Україні. Це зокрема відноситься до історичних публікацій в Америці присвячених Україні і Східній Европі, в яких так багато перекручень відносно історичної термінології і взагалі історії України. Вже пора, щоб в американському науковому виданні зайняти становище до тих численних праць американських і европейських істориків в яких в кривому дзеркалі насвітлюється історію України. В інформаційному листку пишеться, що остаточною ціллю «Рецензії» є «піднести вимогу про високу якість» і відповідний рівень в наукових студіях присвячених українознавству. Отже з цього погляду не можна іґнорувати видань, які появляються поза советською Україною, а зокрема в Америці і Европі. Тематичне поширення «Рецензії» позитивно вплине на її зміст.

Крім того вже час, щоб наші молодші і старші історики пов'язані з Гарвардським університетом зайняли становище до тих історичних видань, що появляються у вільному світі, в яких часами не менше перекручень, фальшивих інтерпретацій українського історичного процесу, як в совєтських історичних публікаціях. Рецензуючи їхні праці, дослідники українознавства при Гарвардському університеті зможуть причинитися до наукової обміни думок також мати певний вплив на рівень англомовних праць про Україну в Америці. Це не менше важливе завдання, як рецензування праць, що появляються в Україні. Віримо, що редактори «Рецензії» візьмуть наші суґестії до уваги. Наразі співробітникам журналу, а в першу чергу ініціяторам того цінного видання, бажаємо дальших тривалих успіхів.

Любомир Винар
Кент, Огайо.

Бібліографічні нотатки

Видатні радянські історики. Київ: В-во «Радянська школа», 1969. 245 стор.

І. О. Гуржій і В. С. Петренко опрацювали короткі біографічні нариси деяких совєтських істориків на основі довідкової енциклопедичної літератури і історіографічних праць про поодиноких істориків. Нариси розміщено в алфавітному порядку. Також поміщено знимки істориків, що попереджують текст біографічних нарисів. З українських істориків включено Крип'якевича, Багалія, Петровського, Стецюка, Яворницького та інших. Не знати, на якій основі автори збірника міряли «видатність» істориків. Якщо говорити про українських істориків, то поруч дійсно визначних учених Багалія, Петровського, Крип'якевича, читач знайде біографічні нариси про Дубину і Скабу — істориків-пропаґандистів партійної лінії комуністичної партії, які не мають за собою поважних наукових праць. Обговорюючи життя і діяльність Івана Крип'якевича автори пишуть, що на працях історика «позначився вплив антинаукових буржуазно-націоналістичних концепцій «школи Грушевського» (стор. 115). Тому мабуть не згадано про його важливі праці присвячені Хмельниччині, які були поміщені в *Записках НТШ* «Студії над державою Богдана Хмельницького». На думку упорядчиків цього збірника майже всі українські історики, які працювали науково до 1920 року були під впливом «буржуазно-націоналістичних концепцій» (див., напр., бібліографія Дм. Яворницького, стор. 238). Всі ці пропаґандистські твердження, що не мають нічого спільного з науковим опрацюванням біографій українських істориків — зменшують вартість цього збірника. Звичайно, що серед біографій не знайдемо біографічних нарисів про Грушевського, Слабченка та інших провідних українських істориків радянського періоду. У випадку неукраїнських істориків, Гуржій і Петренко не наважились критикувати їхній дореволюційний ідеологічний баґаж, сплачуючи, звичайно, данину «старшому братові». Збірник охоплює 96 біографічних нарисів совєтських істориків, значну частину яких було б важко зачислити до «видатних».

Л. В.

Олександер Фединський, *Бібліографічний покажчик української преси поза межами України.* Річник III/IV за 1968—1969 роки. Клівленд: Український Музей-Архів, 1970. 64 стор.

Треба з признанням відмітити систематичну працю д-ра О. Фединського в реєстрації української преси поза межами України. Це останній довідник краще укладений за попередні під оглядом бібліографічного опису окремих видань і загального розкладу. Бібліографія охоплює українську пресу в США, Канаді, Австралії, Латинській Америці й Европі. Разом зареєстровано 424 видання. Бібліографічний покажчик є важливим виданням для досліду українського суспільства поза Україною — він наглядно виказує життєвий динамізм українців у вільному світі. Під технічним

оглядом бібліографію треба було б друкувати кращою друкарською технікою. Також було б побажано кожного року містити статистичне зіставлення тих публікацій, які перестали виходити попереднього року. Також при всіх виданнях слід було б подавати їхній тираж.

Бібліографічна праця компілятора заслуговує на повну моральну і матеріяльну підтримку українського суспільства.

Л. В.

Victor Peters, *Nestor Makhno. The Life of an Anarchist.* Winnipeg: Echo Books, 1970, 133 Pp.

Віктор Петерс, професор історії в Стейтовому Коледжі Моргед, опрацював цікаву монографію про Нестора Махна і його діяльність. Передмову до цеї праці написав сенатор П. Юзик з Канади. Треба сказати, що з методологічного боку праця автора стійка. Він використовує, опрацьовуючи її, джерела, історичну літературу і мемуари, а також опитування свідків і учасників махнівського руху в Україні. Монографія складається з вісьмох коротких розділів і бібліографії і додатку деяких джерельних матеріялів. В загальному можна сказати, що автор до певної міри ідеалізує постать і діяльність Махна, хоч треба признати, що це робить до певної міри на джерельній базі. Авторові вдалося відтворити деякі незнані моменти з життя Махна (Нестора Івановича Міхненка), зокрема, якщо ідеться про його молодість і еміґраційне перебування у Франції. Автор уважає Махна «правдивим сином України, який ділив з українськими селянами глибоку прив'язаність до свого дому, родини і батьківщини і на цій любові він оснував свою примітивну анархію». Автор використовує працю ідеолога махнівського руху Аршинова, праці українських, російських і англійських та німецьких авторів. Проте не завжди повністю насвітлює окремі аспекти діяльности Махна. Як відомо, під кінець серпня (автор пише з початком липня) 1918 року, Махно повернувся з Москви в Україну. В Москві він бачився з Леніном і цілим рядом визначних большевицьких діячів, а також анархістів. Петерс зовсім не задає собі труду докладніше дослідити це перебування Махна в Москві, а зокрема його розмови з Леніном (стор. 40), які на нашу думку мали великий вплив на пізнішу співпрацю Махна з Червоною армією і взагалі з большевиками в Україні. Немає сумніву, що большевики повністю використали рух Махна, а опісля його знищили. Також не досить докладно насвітлені зв'язки Махна з Армією УНР, які існували в деяких випадках протягом 1918—1920-их років. Не зважаючи на ці та інші недотягнення праця Петерса цінна і дає цікавий образ діяльности Махна. Автор на жаль не використав деякої важливої літератури і це звузило джерельну базу його праці. З пропусків згадаємо важну монографію М. Кубанина, «Махновщина» (там подані м. ін. зізнання деяких провідних учасників махн. руху), В. Руднева «Махнівщина», а з новіших праць Дубровського «Батько Нестор Махно» (1946), Люб. Винар, «Причинки до ранньої діяльности Махна в Україні, 1917—18» і «Зв'язки Нестора Махна з Армією УНР (1918—1920)» (1953), В. Калина «В Умані» (1953) та інші. З важливих періодиків не використано «Набат» і махнівського «Пути к свободе». Подані ілюстрації збільшують вагу книжки. До речі,

треба відмітити, що про Махна і його рух дотепер більше написано чужими мовами, як про Симона Петлюру — тому трудно погодитися з автором, що «без огляду на його визначну ролю в громадянській війні, Махнові приділено мало уваги» (стор. 7). Подібне твердження, як автор, висуває проф. Юзик (стор. 6).

Л. В.

Євген Онацький, *По похилій площі. Записки журналіста і дипломата.* Част. II, Мюнхен: «Дніпрова Хвиля», 1969, 262 стор.

Перша частина споминів проф. Є. Онацького появилася в 1964 році і охоплювала частину 1919 року. Недавно видана 2-а частина, що подібно, як і перша, являється сучасним записником автора, охоплює частину 1920 року (січень-липень). Є тут цікаві і цінні матеріяли до студій української дипломатії і взагалі визвольної боротьби і української державности того часу. Автор деколи подає відписи листів визначних діячів (Грушевський, Дорошенко, Антонович і інші), а також виписки з тодішньої преси. Можемо сказати, що Спогади Онацького належать до кращих зразків нашої мемуарної літератури. З технічного боку вони видані солідно, за що належиться признання «Дніпровій Хвилі» і друкарні «Льоґос». На нашу думку в 2-ому томі Спогадів, подібно, як і в першому, бракує короткого вступу, в якому було б з'ясовано характер записок — щоденника автора, а також діяльність Є. Онацького, як українського дипломата цих бурхливих років. Треба вірити, що дальші частини того цікавого видання появляться в короткому часі.

Л. В.

Шляхами золотого Поділля. Реґіональний Збірник Тернопільщини. Т. II. Редакційна Колеґія: Василь Лев, Григорій Лужницький, Роман Миколаєвич, Володимир Мацьків. Філядельфія: Наукове Т-во ім. Т. Шевченка в ЗСА. Український Архів, т. XXI, 1970. 280 стор.

Порівнюючи перший том «Шляхами Золотого Поділля» (1960) з другим томом цього реґіонального збірника бачимо певну різницю. В першому поміщено деякий науковий матеріял, поруч з мемуарним, в другому переважає мемуаристика і публіцистичні нариси. Беручи до уваги, що в Збірнику поміщено аж 28 поодиноких праць на 270 стор. друку, ці матеріяли доволі фраґментарні і не вносять багато в українську історіографію. Проте вони мають вагу в реґіональних дослідах Тернополя і його околиць. З авторів згадаємо Р. Завадовича, В. Лисого, Дм. Дорошенка, М. Рибака, Ст. Ванчицького, В. Мацькова. Збірник має численні ілюстрації, що збагачує його вагу, проте бракує покажчика прізвищ і це утруднює його використання. Не улягає сумніву, що треба закінчити це видання — редакція пише про видання третього тому, зокрема, якщо є фонди і охота. На нашу думку вже пора призадуматися над проблематикою наших реґіональних публікацій, які могли б містити цінний історичний матеріял.

Р. М.

Вісті УВАН, ч. 1, Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1970. 80 стор.

За редакцією д-ра О. Домбровського появилося нове періодичне видання Академії. В передмові ясно з'ясовано завдання журналу: «Періодичне видання „Вісті УВАН" призначено саме для того, щоби зберегти тяглість наукової інформації. В ньому друкуватимуться: звіти за діяльність УВАН, її відділів, секцій, комісій та груп, відчити про діяльність ріжних частин УВАН, рецензії на мистецькі виставки й концерти, повідомлення про наукову роботу членів УВАН і про надруковані ними праці, списки членів і співробітників УВАН і членів фундації УВАН, хроніка наукового життя, некрологи померлих діячів науки та мистецтва» (стор. 6). В першому числі «Вістей УВАН» поміщено статті Олександра Архімовича про «Відділ природничих і медичних наук» і про «Михайла Ветухова — першого президента УВАН у США», статтю І. Розгона «Професор Доктор Олександер Архімович», В. Омельченка «Професор д-р Олександер Оглоблин», Н. Кордиш-Головко «Кабінет антропології та археології ім. Левка Чикаленка УВАН», О. Домбровського «П'ятнадцятиліття Секції Античної Історії», О. Волошина, Т. Іванівської, В. Міяковського «Музей-Архів ім. Дм. Антоновича в роках 1966—1968» та інші статті. Крім того в тому випуску знаходимо повний список членів УВАН і бібліографії праць Л. Винара і О. Домбровського. Це цікаве видання завершується списком публікацій УВАН у США. Не улягає сумніву, що «Вісті УВАН» є важливим виданням для вивчення діяльности УВАН, як і взагалі українського наукового життя в Америці.

Р. Д.

Теребовельська земля. Історично-мемуарний збірник. Іван Винницький — гол. редактор, члени Ред. Кол.: Василь Палідвор, Роман Криштальський, Юліян Фриз. Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів т. XX, 1968. 916 стор.

Треба признати, що реґіональні досліди присвячені різним частинам українського материка доволі розвинені в США і становлять значну частину публікацій НТШ в серії «Український архів». Збірник «Теребовельська земля» містить цікавий історичний, мемуарний і побутовий матеріял до дослідів Теребовельщини. В загальному вартість матеріялу нерівна — побіч наукових праць знаходимо статті публіцистичного характеру. Проте це вже такий прийнятий стиль і характер реґіональних збірників. В історичній частині Збірника знаходимо статті Ярослава Пастернака про «Стародавні часи Теребовельщини», Степана Смішка «Історія Теребовельщини», «Статистика Теребовельщини», «Галичина з Теребовельщиною під Польщею», Б. Кравцева «Теребовля в старих картах, описах і ґравюрах», Романа Климкевича «Столичний і земський герби Теребовельщини» і Івана Олексишина Географічний нарис Теребовельщини». В Збірнику також знаходимо передрук статті Є. Ю. Пеленського «Повість про осліплення князя Василька» і її переклад Б. Романенчука. Також поміщено статтю Т. Коструби про Станислава Мрозовицького-Морозенка і І. Дурбака про Морозенка. Значну частину цього видання виповнюють статті про культурно-освіт-

не, церковне, громадське, літературно-мистецьке та економічно-господарське життя Теребовельщини. Окремі розділи присвячені містам і селам Теребовельщини і визначним теребовлянам за океаном. У Збірнику поміщено цінні фотографії, що збільшує документальну вартість видання. Під методологічним оглядом укладу матеріялу є певні недотягнення. Наприклад історичний нарис історії Теребовельщини поданий в двох окремих статтях. Такий поділ не виправданий тим більше, що їх писав цей самий автор. Збірник присвячений Кардиналові Йосифові Сліпому.

Л. В.

Михайло Влох, *Винники, Звенигород, Угнів та довкільні села.* Історично-мемуарний збірник. Чікаґо: Видано накладом Михайла Влоха, 1970. 527 стор.

Цей реґіональний збірник охоплює тематично Винники і села колишнього винницького судового району та деякі села суміжних повітів. В Збірнику знаходимо цінну працю Ярослава Пастернака про «Стародавні часи міста Винник і околиці», цілу низку статтей М. Влоха про Історію Винник та інших авторів, про діячів винницького району, як також числен ні спогади. Збірник має також численні ілюстрації, що оживляє його зміст. Немає сумніву, що п. М. Влох вложив багато труду і гроша у видання Збірника. Його історичні нариси цікаві хоч і свідчать, що їх не писав історик, а любитель історії. Дуже добре було б, якщо б редактори реґіональних збірників подбали про виготовлення показчика прізвищ, що збільшило б його вартість.

Р. М.

J. B. Rudnyckyj, *Manitoba. Mosaic of Place Names.* With an Introduction by Watson Kirkconnell. Winnipeg, 1970. 220 p.

Мабуть, найтривалішим вкладом українців у столітній ювілей провінції Манітоба є обговорювана ономастична праця проф. д-ра Я. Рудницького. З шести тисяч географічних назв провінції він вибрав приблизно четвертину маючи на увазі показати багатонаціональний склад населення Манітоби і вклад усіх етнічних груп у назвотворчу діяльність цієї канадської провінції.

Нікого не може дивувати велика кількість індіянських назв, чи перекладів з індіянських діялектів тих племен, які заселювали провінцію від непам'ятних часів. Кожен, хто знає дальшу історію заселення Манітоби зрозуміє звідкіля походять і численні французькі та англомовні географічні назви. Останні поселенці в провінції, які ще мали змогу лишити «нормальний» ономастичний слід у географічних назвах були німці (в першу чергу німці менонітти з України) та ісляндці.

Українці почали приїздити до Канади за 90-х років минулого сторіччя, коли процес надавання географічних назв уже був закінчений і лише завдяки масі нових поселенців та їх динамізмові, як зазначає у передмові Ватсон Кірконнель (стор. 13), українці таки зуміли лишити свій слід у цій галузі. Вони надали понад 40 географічних назв, з-поміж яких, незважаючи на місцевий англійський шовінізм і дискримінацію, все ж таки ще збереглося приблизно 30 українських назв у провінції.

Типовим у цьому контексті можна назвати те, що офіційні власті скасували дві місцеві назви в честь двох синів українського народу, яким

українці в Манітобі найбільше завдячують, а саме Шевченко і Олеськів. Перший не потребує коментарів, а Олеськів це той діяч, який займався масовим переселенням українців з Галичини в Канаду і подібних назв іншого етнічного походження в Канаді та в Манітобі є досить. Спроби відновиту назву Шевченка в 1961 і 1964 роках з приводу ювілею нашого поета не увінчалися успіхом (стор. 199).

Українські географічні назви в Манітобі можна поділити на декілька груп: 1) Назви в честь славних синів свого народу (Шевченко, Куліш, Богдан, Ольга, Петлюра, Сірко), 2) Перенесені географічні назви (Хортиця — перенесена німцями менонітами, Галич, Ярослав, Медика, Мельниця, Січ, Україна, Збараж), 3) В честь заслужених поселенців (Іван, Марко, Мелеб (українсько-жидівське складене з Мельник і Лейбман), Садлов(ський), Сивик, Шило (український жид) та інші, 4) новотвори (Комарно, Озерна, Зелена, Роса), 5) «Ідеологічні» (Нарцис, Офір(а), Правда, Згода).

Я. Рудницькому належить подяка за те, що він включив сливе всі українські назви в працю та подав деякі українські пояснення — етимології назв. У такому вигляді ця праця може дати цінний матеріял історикові українського поселення в Манітобі. Добре було б, як би в нове видання включити також українські народні етимології місцевих назв. Це дасть ще повнішу картину українського вкладу в називознавство Манітоби.

М. Антонович

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Нові члени (звичайні члени і члени-прихильники)

Преосвящ. архиєп. Іван Бучко — Апостол. Візитатор українців у Західній Европі (Рим), Преосв. єп. Іван Гундяк (ЗДА), д-р Іван Тесля (Канада), п. Антін Батюк (ЗДА), д-р Роман Кос (ЗДА), п. Антін Яремко (ЗДА)), інж. Віталій Турчик (Австралія), інж. Олег Кавуненко (Австралія), п. М. Мельничук (Канада).

Відділи УІТ

Кожна установа проходить на протязі свого існування окремі етапи розвитку. Українське Історичне Товариство з успіхом пройшло свій перший організаційний етап, що позначився зростом індивідуального членства Товариства. Беручи до уваги дальші завдання УІТ, вирішено також оформити окремі відділи-клітини УІТ в місцевостях де перебувають наші члени, які мають можливість зорганізувати окремі відділи.

Перший відділ УІТ постав в Денвері, 10 жовтня 1970 року. Управа УІТ в Денвері складається з слідуючих осіб: голова — проф. Богдан Винар, заст. гол. д-р Євген Петрівський, секретар-скарбник — інж. Л. Биковський. Вільні члени Управи: Пані Марія Галун-Блох, мґр. Р. Кузьмич. Відділ УІТ в Денвері буде господарем першої конференції УІТ на форумі річного з'їзду АААСС. Крім того постали ініціятивні групи в слідуючих місцевостях — Монтреаль — (д-р Марко Антонович), Оттава (проф. В. Кисілевський), То-

ронто (мгр. В. Верига), Огайо (проф. Л. Винар).

В міжчасі оформилося окреме Представництво УІТ в Австралії в слідуючому складі: інж. Пилип Грін — голова, д-р Лев Зозуля — секретар і інж. О. Теодорович — скарбник.

Розбудова клітин УІТ причиниться до організаційного росту і діяльности Товариства.

Пожертви Спілки Українських Журналістів в Канаді

З приємністю і щирою подякою відзначуємо щедрий даток СУЖ-у в Канаді в сумі 750 дол. на видання Української Історичної Бібліографії. Ця дотація допоможе значно приспішити кінцеве виготовлення цього потрібного довідника і його друк. СУЖ в Канаді може стати прикладом розуміння праці УІТ. Тому ще раз щиро дякуємо. Віримо, що інші установи підуть шляхом СУЖ-у і допоможуть нам зреалізувати цілу низку задумів. Для інформації подаємо, що видання ретроспективного бібліограф. довідника коштуватиме біля 2500—3000 дол.

УІТ і АААСС

Наслідком ділових розмов проф. Л. Винара з Екзекутивним секретарем АААСС проф. Ґ. Демком затіснилася співпраця між Американською Асоціяцією для поширення слов'янських студій і нашим Товариством. В днях 25-27 березня 1971 року відбудеться четверта конвенція Асоціяції на якій буде також виставка українських історичних видань і окрема конференція УІТ.

Конференція УІТ буде присвячена українознавчим студіям в Америці з участю наших визначних вчених. Докладна програма конференції буде подана в короткому часі.

Треба також відмітити, що «Комітет для дослідження національности СССР і Східньої Европи», яку очолює член УІТ, проф. Ст. Горак на цій конвенції має одну сесію на якій доповідатимуть проф. Л. Винар н. т. «Українсько-російська конфронтація в історичній перспективі», д-р Віліям Корі н. т. «Походження совєтського антисемітизму» і проф. Л. Крістоф «Молдавська РСР в боротьбі за етнічне збереження».

Український Історик. Передплата

Річна передплата У.І. на 1971-ий рік виносить 10 долярів, або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Це число появляється з деяким запізненням. Проте ми маємо запевнення нашої друкарні, що в 1971-ому році наш журнал буде появлятися на час. Ми віримо, що з часом нам вдасться збільшити його наклад і обєм. Все залежить від належної піддержки широких кругів читачів.

В липні ц. р. створено нову секцію в нашому Архіві, в якій зберігатимуться матеріяли про життя і творчість Дмитра Дорошенка. Ця частина Архіву наразі буде переховуватися в Голови УІТ проф. О. Оглоблина. Просимо наших членів, які мали б матеріяли пов'язані з діяльністю Дорошенка, надсилати на адресу Редактора У.І.

Це саме відноситься до матеріялів про М. Грушевського і І. Крип'якевича. В Архіві зберігаються манускрипти праць, листування, друковані праці, щоденники, фотографії й інші матеріяли.

Члени УІТ також зобов'язані надсилати власні біографічні матеріяли.

Видання останньої праці проф. Ярослава Пастернака

До друку підготовляється остання праця бл. п. проф. д-ра Ярослава Пастернака н. т. *«Ранні словяни в історичних та археологічних дослідженнях»*, яку передала для УІТ

пані М. Пастернак. Монографія Покійного являється цінним дослідженням етногенези слов'янських народів у світлі археологічних розкопів і наукової літератури.

Цією дорогою звертаємося до наших установ і меценатів уможливити нам швидке видання цеї монографії. Просимо надсилати свої пожертви із зазначенням «Фонд Я. Пастернака». Прибутки з розпродажу цеї книжки плянується передати на побудову пам'ятника на могилі бл. п. Я. Пастернака, нашого найвидатнішого археолога. Пожертви просимо слати на адресу Редакції «Українського Історика».

Потрібна допомога українського громадянства

До Управи УІТ приходять часами листи із запитом про можливости допомоги в нашій праці. Тепер бажаємо коротко обговорити це важливе питання. Українська громада і українські установи в ЗСА і Канаді можуть і повинні допомогти в праці УІТ. Тут треба в першу чергу підкреслити потребу збільшення передплатників «Українського Історика» — це одна з найважливіших справ. Річна передплата виносить 10 дол. і ми віримо, що є багато любителів історії, які можуть передплатити наш журнал і тимсамим причинитися до його росту.

Друга можливість допомоги — це меценатство «Українського Історика» і інших публікацій УІТ. Меценатство індивідуальне виносить від 50 дол., для установи від $ 100 вгору. Ми маємо різні підприємства, банки тощо, які могли б нам допомогти. Якщо ми всі бажаємо, щоб наші історики дали із себе максимум праці — тоді мусимо також забезпечити і допомогти в розповсюдженні видань УІТ. І вкінці остання можливість допомоги у формі окремих збірок або датків з імпрез призначених на видавничий фонд УІТ.

Ми надіємося, що кожний свідомий громадянин-любитель рідної історії стане в новому році передплатником У.І. або зложить добровільний даток. Для улегшення цеї справи долучуємо на іншому місці окремий листок-замовлення на «Українського Історика».

Статистичне зіставлення видань Українського Історичного Т-ва

	кількість стор.
«Український Історик», чч. 1-27 (1963—70)	1610
«Бюлетень УІТ», чч. 1-28 (1967—1970)	118
Серія: історичні студії, вип. 1-8 (1965—69)	163
Серія: історичні монографії, вип. 1,2., 1969—	179
Серія: мемуаристика, вип. 1, 1969—	133
Серія: українські вчені, ч. 1,2. 1969—70	39
Несерійні видання: 3 випуски (1967—70)	184
Разом:	2426

Отже за нашим підрахунком в роках 1963—1970 УІТ видало 2426 стор. друку з різнородньою тематикою.

В серії історичні студії появилися слідуючі праці: «Українські козаки і Ватикан у 1594 році» (1965, Л. Винар), «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 р.» (1966. О. Оглоблин), «Огляд історичної літератури про початки козаччини» (1966, Л. Винар). «Михайло Сергієвич Грушевський» (1966, О. Оглоблин), «М. С. Грушевський, яким я його знав» (1966. Борис Мартос), «Михайло Грушевський в боротьбі за український університет» (1968, Л. Винар), «Микола Василенко і Вадим Модзалевський» (1968. О. Оглоблин). «До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди» (1969. М. Ждан).

В серії «історичні монографії» появилися праці Богдана Винара «Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації (1919—1964)», (1967) і Іллі Витановича — «Аґрарна політика українських урядів 1917—1920» (1968). В серії «мемуаристика» появилися спогади Л. Биковського «Від Привороття до Трапезунду» (1969). В серії «українські вчені» — Л. Биковського «Михайло Олександрович Міллер. 1883—1968» (ч. 1., 1969) і Михайло Ждан «Микола Чубатий — з нагоди 80-и ліття» (1970).

Окремими виданнями появилися праці О. Оглоблина «Предки Миколи Гоголя» (1968) і Л. Винара «Молодість Михайла Грушевського, 1866—1894» (1967) і найновіше видання «Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка» (1970).

- - - - - - - - - - - - - - - -

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ГАРВАРДСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

в 1968—1969 і 1969—1970 акад. роках

Відкриваючи першу катедру українознавчих наук у Гарварді, Комітет Українських Студій вирішив головну увагу присвятити праці з тими студентами (graduate) Університету, які вже виявили спеціяльний інтерес до історії України й дістали потрібну підготовку в царині історії загальної, Східньої Европи й Близького Сходу. Це рішення було цілком оправдане. Бо головним завданням Гарвардського Українського Наукового Центру було й є, в першу чергу, підготувати до самостійних науково-дослідних студій, а згодом і до академічної діяльности здібних і відданих науці студентів. Природньо, на перший плян висунулися не загально-освітні завдання, а конче потрібні для наукової спеціялізації студії історіографічного, джерелознавчого та методологічного характеру. В царині української історії для цих студій найбільше надавалася доба Козацько-Гетьманської держави 17—18 стол., починаючи з революції Хмельницького 1648 року й кінчаючи ліквідацією автономної української держави на Лівобережжі в 1780-х роках. Вага цього періоду самозрозуміла для всіх, хто знає сучасний стан і актуальні завдання української історіографії. До того ще треба додати, що цей період (за винятком лише Хмельниччини) порівнюючи менше відомий у світовій історичній науці.

Для викладання відповідних курсів і ведення семінарів та наукових консультацій Гарвардський Університет запросив проф. д-ра Олександра Оглоблина, фахівця з історії України 17—18 століття, в характері гостинного професора.

Двохлітні студії, які закінчилися у травні м. 1970 р., складалися з офіційного курсу ((a conference course) «Вибрані питання з історії Козацько-Гетьманської держави 17—18 століття» («Topics in Ukrainian History of the Seventeenth and Eighteenth Centuries»), який був проведений у весняному семестрі 1968—1969 акад. року, й двох семінарів, присвячених історіографії (осінній семестр 1968—1969 акад. р.) й джерелознавству (1969—1970 акад. р.) Козацько-гетьманської держави 17—18 стол. В центрі уваги були проблеми політичної й внутрішньої історії Української Козацько-Гетьманської держави 1648—1764 р.р., соціяльно-економічного й культурно-релігійного життя Гетьманщини, відносини Гетьманської держави з її сусідами тощо. Належну увагу приділено було історіографії та аналізі джерел. Методологічні й бібліографічні питання розглядалися як на семінарах, так особливо під час консультацій (загальних і індивідуальних) з учасниками студій, а також у зв'язку з їх працею в Університетській бібліотеці (Widener).

Інавґурація історичних студій відбулася 11 жовтня 1968 року. Темою інавґураційного викладу проф. Оглоблина була: «Зріст і занепад Козацько-Гетьманської держави 17—18 століття».

Реґулярні виклади, як курсові, так і семінарійні, відбувалися щотижня, по 2 години, в Sever Hall. Протягом першого академічного року відбулося 22, і другого — 22 двохгодинних лекцій. Постійними учасниками курсу й семінарів були graduate-студенти Гарварду, в кількості 6 осіб. Крім того, лекції відвідували студенти з інших департаментів (літературознавці, археологи, економісти, мовознавці тощо) й деякі викладачі Гарвардського Університету.* Пересічна кількість слухачів була 8-10 осіб. Виклади відбувалися в українській мові, мабуть, вперше в історії американських університетів. Всі виклади проф. Оглоблина були записані на тейп-рекордері Гарвардського Університету й будуть приступні для учасників курсу й семінарів. Плянується дальше опрацювання й доповнення цих викладів для виготовлення й видання в Гарвардській Серії Українознавчих Дослідів університетського курсу історії, історіографії й джерелознавства України 17—18 стол., в англійській мові.

І вибір теми курсу та семінарів, і організація занять, і метода студій цілковито себе виправдали. Це виявилося вже на початку 2-го акад. року, коли до студій приступили ще 2 докторанти з інших університетів, які спеціялізуються в історії України 17—18 стол., а особливо під кінець 2-го акад. року, коли 2 Гарвардські студенти склали докторські іспити з найвищою («excellent») оцінкою. Найголовніше те, що всі 4 докторанти, учасники студій, обрали для своїх докторських дисертацій питання з історії України цього періоду: «Адам Кисіль»,

---

* Зокрема постійним учасником був проф. О. Пріцак, який зробив кілька доповідів про турецькі джерела до історії України 17—18 стол. й дав низку бібліографічних і архівознавчих порад для майбутніх докторантів.

«Договір гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною 1668 року», «Щоденник гетьмана Пилипа Орлика, як джерело для історії України 17—18 стол.», «Реформи російського уряду на Україні-Гетьманщині у другій половині 18 стол.» Праця над цими дисертаціями вже розпочалася й буде провадитися як у Гарварді, так і під час наукових відряджень докторантів до ряду европейських країн.

Отже, є всі підстави сподіватися, що наслідком перших двох літ українських історичних студій у Гарварді буде формація кількох молодих і здібних істориків України, які в майбутньому займуть належне місце і в американських університетах, і в історичній науці.

Олександер Оглоблин

УКРАЇНСЬКА УЧАСТЬ У XIII МІЖНАРОДНЬОМУ КОНҐРЕСІ ІСТОРИКІВ

XIII Міжнароднiй конґрес істориків відбувся в Москві від 16-го до 23-го серпня 1970 р. За обсягом наукових сесій й участи істориків це був найбільший з'їзд відколи засновано Міжнароднiй Комітет Історичних Наук. У конґресі взяли участь понад три тисячі істориків з майже 60 країн світу. Найкраще був репрезентований СРСР — половина учасників конґресу. Від українців взяли участь в конґресі 4-ох істориків із Заходу і приблизно сто з Радянської України.

Організаційна схема передбачала шість основних сфер зацікавлення: дві так звані головніші теми — методологія та історія континентів і чотири секції хронологічно відмежованих епох, стародавня, середньовічна, новочасна й найновіша. Сесії методології та історії континентів відбулися в перших двох днях. Другого дня почали працювати секції, які відбувалися паралельно, при чому вони чергувалися званням і приміщенням як головна і малі сесії. Усі засідання були присвячені обговоренню доповідей, які мали бути заздалегідь надруковані і розіслані учасникам з'їзду. Автор доповіді повинен був подати лише коротке резюме і евентуально доповнення. Три-чотири дискутанти подавали свої критичні завваження до доповіді, а потім відкривали для всіх присутніх дискусію.

Поряд із сесіями конґресу відбувалися одно- або дводенні сесії 21-ої Міжнародньої комісії, які користуючись нагодою, відбували свої з'їзди. На засіданнях комісій зачитано ряд доповідей присвячених одній темі. Так, наприклад, комісія слов'янських наук присвятила свій з'їзд темі «Місто і його роля у формуванні національної свідомости». Доповіді цих сесій не були надруковані наперед, а відчитані авторами на сесіях.

З технічних та інших причин перебіг сесії не був такий вдалий, як цього собі бажали організатори. Часто теми були занадто широкі й у доповідях повторявся загально відомий матеріял. Дискутанти не все давали критичної оцінки доповіді, а виголошували свої паралельні реферати. З уваги на те, що доповіді не були своєчасно надруковані й розіслані, а роздані лише при реєстрації в Москві, учасники не мали можливости з ними докладно ознайомитися і відповідно приготуватися до дискусії. Навантаження сесій з часто близькими темами, які відбувалися

одночасно, створювали труднощі перед учасниками, яким трудно було вирішити на яку ж сесію йти. З цих та інших причин рівень сесій не завжди стояв на найвищому ступені.

Якщо брати до уваги недавні події в Чехословаччині та святкування століття Леніна в СРСР, то можна було сподіватися деяких загострень на сесіях. Але, загально майже жодних ідеологічних чи політичних сутичок на сесіях не було. Історики обминали спірні теми. Вже на відкритті зроблено було натяк на те, що події 1968-го року не повинні неґативно вплинути на працю конґресу.

Варто відмітити два цікаві розходження думками: На головній сесії, присвяченій методології дійшло до сутички між російським ученим Е. М. Жуковим і професором Квебекського університету в Монреалі А. Дюбюком щодо інтерпретації ролі марксизму в історичних науках. Дюбюк відкидав твердження Жукова, що марксизм дає точні правила історичного розвитку й історикові залишається лише достосувати історичні факти до цієї схеми. Виступаючи проти всяких ідеологій, які намагалися б обмежити вузькими рамками працю історика, Дюбюк боронив ролю історика, який бере участь у відтворенні минулого і, якщо й існують закономірності історичного розвитку, то історик допомагає їх відшукувати.

Друга незгода щодо ролі марксизму в історичних науках, виринула на сесії присвяченій історії Балканського півострова. Один із західніх істориків твердив, що найкращий спосіб, як можна зовсім розійтися з правильним розумінням еволюції історичного процесу на Балканському півострові, було б постаратися застосувати до нього марксистські концепції і схему історії Маркса.

Прикро вражала відсутність української тематики і слаба участь українських учених у сесіях конґресу. Лише одна доповідь була відчитана українським еміґраційним істориком Ігором Шевченком на сесії комісії візантинознавства.

Українські радянські історики не дали ані одної доповіді і майже не брали участи в дискусіях.

Цікаво, що на сесії комісії слов'янських студій були доповіді про майже всі слов'янські народи, включаючи кашубів, а не було нічого про вплив українського міста на формування національної свідомости. Доповідь про ролю російських міст зосереджувалася виключно на російських містах, а не на містах всієї російської імперії, хоча в одному випадку й було заторкнено також українські міста і створювалося враження, що історик уважав як самозрозуміле, що еволюція в українських і російських містах проходила зовсім однаково.

Українську тематику порушено лише в дискусії. Зробив це Касименко, який на жаль, говорив не на тему. Він повідомляв присутніх про видання «Історії українських міст і сіл». Р. Сербин звернув увагу на подвійну ролю українських міст: як центрів групування української свідомої інтеліґенції, а водночас як центрів русифікації українського робітника і міщанина. Ф. П. Шевченко обговорював українське місто в ширшому маштабі, звертаючи увагу на факт поділу України між Росією й Австро-Угорщиною. Ці короткі завваження не могли, очевидно, заступити доповіді, яка повинна була бути виголошена на сесії. В розмовах з українськими радянськими вченими можна було відчути, що вони свідомі й огірчені відсутністю української історичної науки на конґресі.

Краще була заступлена славістика. Окрім сесії міжнародньої комісії слов'янських студій, слов'янські теми порушено ще в таких доповідях: Richard Pipes, „Russian Conser-

vatism in the Second Half of the XIXth Century"; D. Obolensky, „The Relations between Byzantium and Russia"; F. Dvorník, „Missions of the Greek and Western Churches in the East during the Middle Ages"; Chr. Christov, „Mouvements ideologiques en Europe du Sud-Est au cours des XIXe—XXe siècles". На закриття була виголошена доповідь В. Н. Лазарева „L'Art de la Russie médiévale et l'Occident (XIe—XVe siècles)". Треба відзначити, що для Оболенського, Дворніка і Лазарева київська доба є «російською». Це дивне зокрема в радянського історика, який, мабуть, забув офіційний аксіом радянської історіографії про Русь-спільну колиску трьох братніх народів.

До найважливіших завдань цього конґресу, як і інших подібних міжнародніх з'їздів можна зарахувати нагоду, яку старіші науковці мали тепер відновити давні знайомства й контакти, а молодші познайомитися з авторитетними вченими, яких вони до того часу здебільшого знали лише з публікацій. Під цим оглядом конґрес удався, бо велике число науковців, які прибули до Москви, сприяли особистим контактам. Було приємно в розмовах з російськими радянськими істориками почути похвалу на адресу українського археолога Я. Пастернака, який помер незадовго до конґресу. Західні історики мали також нагоду відвідати бібліотеку Леніна, яку уважають найбагатшою в СРСР та відвідати деякі міста, а серед них і Київ, в рамках після з'їздових поїздок.

Наступний конґрес відбудеться 1975-го року в Вашінґтоні — Сполучені Штати Америки.

П. Т.

Від Редакції:

З інших матеріялів про Міжнародний Історичний Конґрес в Москві були поміщені в «Українському Житті» М. Галів, «Враження з Міжнародного Історичного Конґресу в Москві в 1970», У.Ж. ч. 17, Д. Гирський, «Реферат проф. І. Лисяка Рудницького», *Америка*, ч. 211, 1970; також учасниця Конґресу п. О. Войценко помістила обширне звідомлення-репортаж в «Українському Голосі».